

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών
ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών
Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»

**Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου: οι σύγχρονες εξελίξεις
υπό το πρίσμα του άρθρου 4 II ΣΕΕ και του άρθρου 53 ΧΘΔΕΕ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΗΣ

ΧΑΡΙΣΗ ΧΡΥΣΗΣ (Α.Μ. 1217Μ047)

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Νέδα Κανελλοπούλου- Μαλούχου

Αθήνα, 2018

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	4
1. Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου.....	5
i) Η έννοια της υπεροχής.....	5
ii) Άμεση ισχύς.....	7
iii) Η αρχή της υπεροχής μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου	13
2. Ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας.....	18
i) Οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές ως όριο στο ενωσιακό δίκαιο πριν τη Συνθήκη της Λισαβόνας	18
ii) Μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: η ρήτρα της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4 II ΣΕΕ	42
3. Η αρχή της μέγιστης προστασίας (άρθρο 53 ΧΘΔΕΕ)	85
Συμπεράσματα.....	110
Βιβλιογραφία.....	111

Δήλωση περί μη λογοκλοπής

Η εργασία που παραδίδω είναι αποτέλεσμα πρωτότυπης έρευνας και δεν χρησιμοποιεί πνευματική ιδιοκτησία τρίτων χωρίς αναφορές. Αναλαμβάνω όλες τις νομικές και διοικητικές συνέπειες σε περίπτωση που αποδειχθεί ότι η εργασία μου αποτελεί προϊόν λογοκλοπής ή προϊόν τρίτων.

Χαρίση Χρυσή

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, η οποία θα ιδωθεί υπό το πρίσμα της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 4(2) ΣΕΕ, και της αρχής της μέγιστης προστασίας, βάσει του άρθρου 53 του Χάρτη ΘΔΕΕ. Αρχικά, θα επιχειρηθεί μια εισαγωγή στην έννοια της υπεροχής και στην ενωσιακή νομολογία που την καθιέρωσε και στη συνέχεια θα παρατεθούν μερικές από τις σημαντικότερες αποφάσεις των συνταγματικών δικαστηρίων των κρατών μελών, οι οποίες αφορούν στη χρήση της συνταγματικής ταυτότητας ως ορίου στο ενωσιακό δίκαιο, πριν και μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας. Τέλος, θα αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο το Δικαστήριο της Ένωσης μεταχειρίστηκε τη ρήτρα της εθνικής ταυτότητας, καθώς και οι δικαστικές του κρίσεις όσον αφορά τη δυνατότητα των κρατών μελών να εφαρμόζουν υψηλότερο επίπεδο συνταγματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από αυτό που παρέχει το δίκαιο της Ένωσης.

1. Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου

ι) Η έννοια της υπεροχής

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ιδρυθεί επί τη βάσει διεθνών συνθηκών, μέσω των οποίων τα κράτη-μέλη έχουν εκχωρήσει σε αυτή μια σειρά σαφώς ορισμένων αρμοδιοτήτων, ενώ οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών εξακολουθούν να ασκούν καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση των πολιτικών της. Η Ένωση, ωστόσο, λειτουργεί ως αυτόνομο πολιτικό σύστημα, δεδομένου ότι παράγει δικούς της κανόνες δικαίου, χαράσσει τη δική της πολιτική, ενώ κατέχει δημόσια εξουσία και διαθέτει νομική προσωπικότητα. Ως εκ τούτου, το κράτος παύει πλέον να συνιστά τον αποκλειστικό φορέα δημόσιας εξουσίας.¹

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια νέα έννομη τάξη, μια «διακριτή» πηγή δικαίου.² Σύμφωνα, μάλιστα, με τις νομικά δεσμευτικές αρχές της αυτονομίας, της αμεσότητας και της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, όπως τις διέπλασε το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεσμεύει τόσο τα κράτη-μέλη όσο και τους πολίτες, μοιάζοντας πλέον αρκετά με το εθνικό δίκαιο.³ Η ενωσιακή έννομη τάξη είναι αυτόνομη, ως εκ τούτου δεν εξαρτάται ούτε από τους νομικούς κανόνες των δικαίων των κρατών μελών, αλλά ούτε από την ερμηνεία τους. Επιπλέον, η αυτονομία αποτελεί συστατικό στοιχείο της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁴

Η κοινοτική και η εθνική έννομη τάξη ταυτίζονται σε τρία σημεία: πρώτον, απευθύνονται στα ίδια υποκείμενα, καθώς οι πολίτες ενός κράτους-μέλους είναι υποκείμενα τόσο στην εθνική όσο και στην κοινοτική έννομη τάξη. Δεύτερον, η εδαφική επικράτεια της εθνικής αποτελεί μέρος της εδαφικής επικράτειας της κοινοτικής έννομης τάξης και τρίτον, τα όργανα της εθνικής έννομης τάξης αποτελούν ταυτόχρονα υποσύνολο των οργάνων της κοινοτικής. Οι δύο έννομες τάξεις, λοιπόν, είναι αυτόνομες, αλλά όχι αποσυνδεδεμένες μεταξύ τους, καθώς η μία συμπληρώνει την άλλη. Στο πλαίσιο αυτό, ωστόσο, ανακύπτει το πρόβλημα της ύπαρξης αντίθετων μεταξύ τους κανόνων οι οποίοι αφορούν στα αυτά υποκείμενα και

¹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 51

² Ο.π., σελ. 52

³ Ο.π., σελ. 52-53

⁴ Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 152

αναπτύσσουν έννομα αποτελέσματα σε κοινή εδαφική επικράτεια. Ως εκ τούτου, προκύπτει πλέον ως αναγκαιότητα η δημιουργία ενός κανόνα σύγκρουσης.⁵

Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ήταν εκείνο που διατύπωσε την αξίωση της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού (συμπεριλαμβανομένου βέβαια και του συνταγματικού δικαίου), προβάλλοντας τις αρχές της αυτονομίας, της άμεσης ισχύος και της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, της μη εφαρμογής των Συνταγμάτων των κρατών-μελών στους τομείς των κοινοτικών αρμοδιοτήτων και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η διακήρυξη των αρχών αυτών προσέδωσε στο κοινοτικό δίκαιο χαρακτήρα συνταγματικό. Η έννοια της υπεροχής, βέβαια, δεν αποτελεί απλώς μια αρχή, μια ιδιότητα, αλλά ένα αίτημα, μία αξίωση υπεροχής έναντι όχι μόνο του εθνικού δικαίου, αλλά και του εθνικού Συντάγματος.⁶ Ωστόσο, η αποδοχή της υπεροχής αυτής έχει ως αποτέλεσμα την αμφισβήτηση της υπόστασης του εθνικού Συντάγματος ως ανώτατης πηγής δικαίου και συνακόλουθα της ίδιας της κρατικής κυριαρχίας.⁷

Πέραν της διαμόρφωσης της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου από το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ), αναγκαία είναι και η αποδοχή της αρχής αυτής από τα ίδια τα κράτη μέλη. Δεν μπορεί, όμως, να γίνει ακόμα λόγος για πλήρη αποδοχή, καθώς τα συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια ορισμένων κρατών-μελών⁸ θεωρούσαν και σε ένα βαθμό θεωρούν ότι έχουν τη δυνατότητα να μην εφαρμόσουν το κοινοτικό δίκαιο σε περίπτωση σύγκρουσης του τελευταίου με κάποια θεμελιώδη συνταγματική αρχή ή διάταξη.⁹

Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου δεν προβλέπεται από τις Συνθήκες της Ένωσης, αλλά έχει διαμορφωθεί νομολογιακά από το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η σχετική αναφορά στην υπεροχή του κοινοτικού δικαίου στο άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης. Η διάταξη αυτή, ωστόσο, παραλήφθηκε προκειμένου να διασφαλιστεί η αποδοχή από τα κράτη-μέλη

⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 56-57

⁶ Ο.π., σελ. 58-59

⁷ Ο.π., σελ. 60-61

⁸ Πρόκειται κυρίως για τα μεγαλύτερα κράτη, αφού οι μικρές χώρες αντιλαμβάνονται την ένταξή τους σε διεθνείς οντότητες ως απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική τους ανάπτυξη, αλλά και για τη διατήρηση της ειρήνης (Παπαδοπούλου, 2009: 53).

⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 62-63

της Συνθήκης της Λισαβόνας,¹⁰ στην οποία προστέθηκε η δήλωση αριθμός 17¹¹ περί νομολογιακού κεκτημένου.¹²

Η εφαρμογή της αρχής της υπεροχής θέτει ζητήματα πολιτικά, νομικά και θεσμικά: το προβάδισμα του ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού Συντάγματος θίγει την εσωτερική συνταγματική τάξη των κρατών μελών και κατ' επέκταση την εθνική τους κυριαρχία. Επιπλέον, ανακύπτει το ζήτημα του ελλείμματος δημοκρατίας στους κόλπους της Ένωσης και ως εκ τούτου, γεννάται ο προβληματισμός περί ουσιαστικής συμμετοχής των κρατών μελών στη διαδικασία λήψης της απόφασης, αλλά και της επιβολής της σε ένα κράτος, το οποίο είτε δεν είχε συμπράξει κατά τη διαμόρφωσή της είτε η συμμετοχή του ήταν ασθενής. Η αποδοχή, μάλιστα, της υπεροχής έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ παράλληλα προκύπτουν τα εξής κρίσιμα ερωτήματα: α) τι είδους μόρφωμα συνιστά η Ευρωπαϊκή Ένωση; β) αποτελεί η αρχή της υπεροχής στοιχείο ομοσπονδιακού συστήματος;

ii) Άμεση ισχύς

Ως άμεση ισχύς νοείται «η διείσδυση των ενωσιακών κανόνων εντός των κρατών μελών, δηλαδή η ικανότητά τους να αναπτύξουν τη νομική τους ενέργεια στην εθνική έννομη τάξη χωρίς τη μεσολάβηση του εθνικού νομοθέτη (αδιαμεσολάβητο). Το δεύτερο χαρακτηριστικό της διείσδυσης είναι η ευθεία εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων στα άτομα...».¹³ Η αρχή, δηλαδή, της άμεσης ισχύος του κοινοτικού δικαίου, η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της αρχής της υπεροχής και αναπτύχθηκε νομολογιακά από το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ), διακρίνεται σε τρία στάδια: 1^ο στάδιο: ο ενωσιακός κανόνας τίθεται σε ισχύ και γίνεται μέρος της εσωτερικής έννομης τάξης, 2^ο στάδιο: ακολουθεί η άμεση εφαρμογή του στο εσωτερικό του κράτους μέλους, χωρίς να είναι απαραίτητο να προηγηθεί κάποια πράξη μεταφοράς και 3^ο στάδιο: ο κοινοτικός κανόνας δικαίου έχει άμεσο αποτέλεσμα, δηλαδή οι ιδιώτες μπορούν να

¹⁰ Ο.π., σελ. 111-112

¹¹ Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 153

¹² «... σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ε.Ε., οι Συνθήκες και το δίκαιο που θεσπίζεται από την Ένωση βάσει των Συνθηκών υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών, υπό τους όρους που ορίζονται στην εν λόγω νομολογία...»

¹³ Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 135

επικαλεστούν τα δικαιώματα που απορρέουν από τον κανόνα αυτόν ευθέως ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και αρχών.¹⁴

Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁵, οι Συνθήκες εφαρμόζονται άμεσα εντός του κράτους, χωρίς να είναι απαραίτητη, αλλά ούτε και επιτρεπτή η μεσολάβηση κάποιας πράξεως μεταφοράς των εθνικών αρχών. Βέβαια, δεν απαγορεύεται η λήψη συμπληρωματικών διοικητικών μέτρων, τα οποία κρίνονται αναγκαία από τις εθνικές αρχές του κράτους-μέλους για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των διατάξεων των Συνθηκών.¹⁶ Είναι δυνατόν μια διάταξη του πρωτογενούς δικαίου να έχει άμεση εφαρμογή, χωρίς την παρεμβολή των κοινοτικών οργάνων ή των εθνικών αρχών, ακόμη και στην περίπτωση που, αν και κάποια θετική ενέργεια από την πλευρά του κράτους-μέλους ήταν απαραίτητη, εκείνο παρέλειψε να προβεί σε αυτή.¹⁷ Σύμφωνα με το Δικαστήριο, ορισμένες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου αναπτύσσουν άμεσο αποτέλεσμα υπέρ των ιδιωτών, ήτοι έναντι φυσικών και νομικών προσώπων. Ειδικότερα, έκανε λόγο για τις διατάξεις περί απαγόρευσης επιβολής εμποδίων όσον αφορά την κυκλοφορία εμπορευμάτων, υπηρεσιών και προσώπων¹⁸, τις διατάξεις περί άρσεως των διακρίσεων με βάση την ιθαγένεια των προσώπων¹⁹, τη διάταξη για την ισότητα της αμοιβής γυναικών και ανδρών για «όμοια εργασία ή για εργασία της αυτής αξίας»²⁰. Βέβαια, ανεξαρτήτως αμέσου αποτελέσματος, εθνική διάταξη, η οποία προσκρούει στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο θα πρέπει να καταργηθεί από το κράτος-μέλος.²¹ Οι διατάξεις, τέλος, περί ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων αναπτύσσουν τόσο κάθετο άμεσο αποτέλεσμα, οι ιδιώτες δηλαδή μπορούν να τις προβάλλουν κατά της διοίκησης, όσο και οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα, μπορούν, δηλαδή να προβληθούν και στο πλαίσιο ιδιωτικών διαφορών.²²

Η άμεση ισχύς του παραγώγου δικαίου διακρίνεται σε τυπική και ουσιαστική. Οι κοινοτικές πράξεις του παραγώγου δικαίου αναπτύσσουν τυπική ισχύ, χωρίς να

¹⁴ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 113-114

¹⁵ ΔΕΚ C-77/69, *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Βασιλείου του Βελγίου*

¹⁶ Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 137

¹⁷ Ευγενία Ρ. Σαχτεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 487-488

¹⁸ ΔΕΚ C-26/62, *Van Gend en Loos*

¹⁹ ΔΕΚ C-36/74, *Walrave*, άρθρο 18 εδ. α' ΣΛΕΕ και 45 παρ. 2 ΣΛΕΕ

²⁰ ΔΕΚ C-43/75, *Defrenne*, άρθρο 119 ΣΕΟΚ (νυν 157 ΣΛΕΕ)

²¹ ΔΕΚ C-167/73, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, σκ. 41

²² Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 142-144

κυρώνονται από τα κράτη-μέλη. Ως προς την τυπική ισχύ, δηλαδή, ισχύει το αδιαμεσολάβητο. Η ισχύς των κανονισμών, των αποφάσεων που δεν ορίζουν τους αποδέκτες τους και των οδηγιών που αφορούν σε όλα τα κράτη-μέλη αρχίζει από την ημερομηνία που προβλέπουν ή την εικοστή ημέρα από τη δημοσίευσή τους στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην περίπτωση των αποφάσεων και των κανονισμών η έναρξη της τυπικής και της ουσιαστικής ισχύος ταυτίζονται.²³ Πιο συγκεκριμένα, ο κανονισμός αναπτύσσει άμεσα αποτελέσματα, παρέχοντας δικαιώματα και υποχρεώσεις προς όφελος, αλλά και κατά των ιδιωτών. Οι ιδιώτες μπορούν να προβάλλουν τα απορρέοντα από τον κανονισμό δικαιώματα τόσο έναντι της διοίκησης (κάθετο άμεσο αποτέλεσμα) όσο και έναντι άλλων ιδιωτών (οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα).²⁴ Στις οδηγίες, όμως, ορίζεται στις τελικές διατάξεις ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μέχρι την έναρξη της ουσιαστικής ισχύος, κατά τη διάρκεια του οποίου, το κράτος μέλος οφείλει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για τη μεταφορά και την προσαρμογή της οδηγίας στην εσωτερική έννομη τάξη.²⁵ Όσο διαρκεί η προθεσμία μεταφοράς της οδηγίας, τα εθνικά δικαστήρια δεν βαρύνονται με την υποχρέωση ερμηνείας του εθνικού δικαίου σύμφωνα με την οδηγία, αλλά δεν θα πρέπει, το διάστημα αυτό, να ερμηνεύουν διάταξη εσωτερικού δικαίου κατά τρόπο τέτοιο που να διακινδυνεύει την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου από την οδηγία αποτελέσματος.²⁶ Όταν λήξει η προθεσμία μεταφοράς της οδηγίας, οι διατάξεις της αναπτύσσουν έννομα αποτελέσματα εντός της εθνικής έννομης τάξης, χωρίς να απαιτείται πράξη μεταφοράς ή μεσολάβηση των εθνικών αρχών.²⁷ Για να ενεργοποιηθεί το άμεσο αποτέλεσμα των διατάξεων μιας οδηγίας ενώπιον των δικαστηρίων των κρατών-μελών θα πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:

α) να έχει λήξει η προθεσμία μεταφοράς της οδηγίας· κατά τη διάρκεια αυτού του διαστήματος προσαρμογής, οι ιδιώτες δεν μπορούν να επικαλεστούν ευθέως τα δικαιώματα που απορρέουν από την εν λόγω οδηγία²⁸

β) να μην υπάρχει πράξη μεταφοράς ή η μεταφορά να έλαβε χώρα πλημμελώς· στην περίπτωση αυτή, εάν υφίστανται εθνικές διατάξεις που

²³ Ο.π., σελ. 137-138

²⁴ Ο.π., σελ. 144-145

²⁵ Ο.π., σελ. 138-139

²⁶ Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 491

²⁷ Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 139

²⁸ Μόνη υποχρέωση του κράτους η αποχή από πράξεις που παρακωλύουν την πραγμάτωση των μελλοντικών σκοπών της οδηγίας.

προσक्रύουν σε αυτές της οδηγίας, ο εθνικός δικαστής υποχρεούται να προβεί σε μια σύμφωνη με τους σκοπούς και το πνεύμα της οδηγίας ερμηνεία του εθνικού δικαίου.²⁹

γ) η εν λόγω διάταξη να μην περιέχει ασάφειες ή αιρέσεις και

δ) να μην είναι απαραίτητη η μεσολάβηση των εθνικών αρχών ή των κοινοτικών οργάνων για να μπορέσει η διάταξη να παράξει αποτελέσματα.³⁰

Στην περίπτωση μη εμπρόθεσμης ή πλημμελούς μεταφοράς της οδηγίας, ο ιδιώτης μπορεί να επικαλεστεί διατάξεις της, για να μην τύχει εφαρμογής εθνική ρύθμιση που προσκρούει στην οδηγία. Οι ιδιώτες, επομένως, έχουν τη δυνατότητα, με την πάροδο της προθεσμίας μεταφοράς της οδηγίας στην εσωτερική έννομη τάξη, να επικαλούνται διατάξεις της εφόσον αυτές είναι σαφείς και ακριβείς.³¹ Ωστόσο, σύμφωνα με το Δικαστήριο, μια οδηγία η οποία δεν έχει μεταφερθεί στην εσωτερική έννομη τάξη δεν γεννά υποχρεώσεις σε βάρος των ιδιωτών ούτε απέναντι στο κράτος ούτε στις μεταξύ τους σχέσεις· το άμεσο αποτέλεσμα των οδηγιών μπορεί να είναι μόνο κάθετο, όχι οριζόντιο. Όταν οι διατάξεις των οδηγιών που επικαλούνται οι ιδιώτες δεν πληρούν τις προϋποθέσεις της ακρίβειας, της σαφήνειας και του ανεπιφύλακτου, ο εθνικός δικαστής οφείλει να προχωρήσει σε μια σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία των εθνικών διατάξεων³², είτε αυτές είναι ουσιαστικού είτε δικονομικού δικαίου.³³ Χαρακτηριστική είναι η απόφαση *Αδενέρελ*³⁴ που αφορούσε στη μετατροπή διαδοχικών συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου σε συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου, κατ' εφαρμογή της υποχρέωσης της σύμφωνης με τις διατάξεις της οδηγίας 1999/70/EK ερμηνείας επίμαχων εθνικών διατάξεων. Ειδικότερα, το ΔΕΚ κατέληξε ότι: «... σε περίπτωση εκπρόθεσμης μεταφοράς στην έννομη τάξη του οικείου κράτους μέλους μιας οδηγίας και εφόσον δεν υφίσταται άμεσο αποτέλεσμα των σχετικών διατάξεων της οδηγίας αυτής, τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν, στο μέτρο του δυνατού, να ερμηνεύουν το εσωτερικό δίκαιο, μετά τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της εν λόγω οδηγίας, υπό το φως του κειμένου και του σκοπού της οδηγίας αυτής, προκειμένου να επιτευχθούν τα

²⁹ ΔΕΚ C-106/89, *Marleasing*, σκ. 8, βλ. και άρθρο 288 III ΣΛΕΕ

³⁰ Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 493-494

³¹ ΔΕΚ C-41/74, *Van Duyn*

³² Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015, σελ. 145-149

³³ Ο.π., σελ. 163

³⁴ ΔΕΚ C-212/04, *Κωνσταντίνος Αδενέρελ και λοιποί κατά Ελληνικού Οργανισμού Γάλακτος (ΕΛΟΓ)*

επιδιωκόμενα από αυτήν αποτελέσματα, προκρίνοντας την ερμηνεία των εθνικών κανόνων που είναι η πλέον σύμφωνη προς τον σκοπό αυτό, για να καταλήξουν έτσι σε λύση συμβατή προς τις διατάξεις της εν λόγω οδηγίας...».³⁵

Η απόφαση Van Gend en Loos

Το ΔΕΚ³⁶, με την απόφαση Van Gend en Loos, διατύπωσε τις αρχές της άμεσης ισχύος και της αυτονομίας (θεώρησε την Κοινότητα ως «νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου»), ενώ έθεσε τα θεμέλια της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου. Ειδικότερα, μια ολλανδική επιχείρηση μεταφορών προσέφυγε ενώπιον εθνικού (ολλανδικού) φορολογικού δικαστηρίου κατά της αύξησης των δασμών, η οποία επεβλήθη από την ολλανδική κυβέρνηση και αφορούσε στην εισαγωγή ενός χημικού προϊόντος από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Το ολλανδικό δικαστήριο υπέβαλε στο ΔΕΚ το εξής προδικαστικό ερώτημα: το άρθρο 12 ΣυνθΕΟΚ³⁷ (νυν άρθρο 30 ΣΛΕΕ) είναι αυτόματα εκτελεστό³⁸, δηλαδή μπορούν οι ιδιώτες να επικαλούνται ευθέως ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, χωρίς να έχουν μεσολαβήσει οι εθνικές αρχές ή να έχει παρεμβληθεί κάποια νομοθετική πράξη μεταφοράς;

Η ολλανδική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η απαγόρευση που θεσπίζει το εν λόγω άρθρο απευθύνεται στα κράτη-μέλη. Ως εκ τούτου, από τη διάταξη αυτή, ούτε απορρέουν δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών, αλλά ούτε μπορούν να τα επικαλεστούν ευθέως ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, χωρίς προηγουμένως τα κράτη-μέλη να εκδώσουν κάποια πράξη μεταφοράς.

Το ΔΕΚ έκρινε ότι η συγκεκριμένη διάταξη απηχεί μια «σαφή και απεριορίστη απαγόρευση»³⁹, η οποία επιβάλλει στο κράτος όχι να πράξει, αλλά να παραλείψει. Δεν είναι, δηλαδή, αναγκαία για την εφαρμογή της διάταξης κάποια νομοθετική παρέμβαση και ως εκ τούτου, μπορεί να αναπτύξει άμεσο αποτέλεσμα στο πλαίσιο των εννόμων σχέσεων μεταξύ κράτους και ιδιωτών. Το Δικαστήριο διευκρίνισε, επίσης, ότι η λειτουργία της Κοινής Αγοράς, πέρα από τα κράτη μέλη, ενδιαφέρει και

³⁵ Ο.π., σκ. 124

³⁶ ΔΕΚ C-26/62, *N.V. Algemene Transport en Expeditie Onderneming Van Gend en Loos κατά Nederlandse administratie der belastingen*

³⁷ «Τα κράτη μέλη δεν επιβάλλουν μεταξύ τους νέους εισαγωγικούς και εξαγωγικούς δασμούς ή φορολογικές επιβαρύνσεις ισοδυνάμου αποτελέσματος ούτε προβαίνουν σε αύξηση εκείνων που εφαρμόζουν στις μεταξύ τους εμπορικές σχέσεις».

³⁸ Σύμφωνα με το ολλανδικό δίκαιο, οι διεθνείς συνθήκες υπερισχύουν του εθνικού δικαίου εάν είναι «αυτοδύναμα εκτελεστές».

³⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 116

τους ιδιώτες, υπογραμμίζοντας ότι οι κυριαρχικές αρμοδιότητες, η άσκηση των οποίων έχει εκχωρηθεί στα κοινοτικά όργανα, δεν αφορά μόνο στα συμβαλλόμενα κράτη, αλλά και τους πολίτες τους.⁴⁰ Το ΔΕΚ, κατόπιν, διαπιστώνει ότι από την ίδια τη διάταξη του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ (νυν 267 ΣΛΕΕ) περί προδικαστικής παραπομπής, μέσω της οποίας επιδιώκεται η πραγμάτωση της ενιαίας εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου, προκύπτει ότι τα κράτη μέλη προσέδωσαν στο κοινοτικό δίκαιο τέτοια ισχύ, ώστε οι ιδιώτες να έχουν τη δυνατότητα να επικαλούνται τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου ενώπιον των δικαστηρίων των κρατών μελών.⁴¹

Γενικά, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, το αν ένας κοινοτικός κανόνας δικαίου αναπτύσσει άμεση ισχύ εν στενή εννοία (άμεσο αποτέλεσμα) εξαρτάται από τη δομή του ίδιου του κανόνα, ήτοι από το αν η διατύπωση είναι σαφής και άνευ προϋποθέσεων. Εάν δεν τίθενται προϋποθέσεις, τότε δεν είναι απαραίτητη η μεσολάβηση άλλων νομοθετικών πράξεων, για την ενεργοποίηση των εννόμων αποτελεσμάτων της εν λόγω διάταξης. Στο πλαίσιο, αυτό εξετάζεται τυχόν διακριτική ευχέρεια των εθνικών αρχών και εάν αυτή ελέγχεται από τα δικαστήρια με τρόπο αποτελεσματικό. Στην περίπτωση, όμως, που αποδέκτες του κοινοτικού κανόνα είναι μόνο τα κράτη, και όχι τα κρατικά όργανα και οι ιδιώτες, τότε σημασία έχει και το περιεχόμενο της διάταξης, το οποίο θα πρέπει να συνίσταται σε παραγωγή δικαιωμάτων υπέρ των ιδιωτών. Ως εκ τούτου, οι οδηγίες, οι διατάξεις των Συνθηκών και οι αποφάσεις, για να έχουν άμεση εφαρμογή θα πρέπει να απορρέουν από αυτές δικαιώματα προς όφελος των ιδιωτών.

Το ΔΕΚ κρίνει ad hoc αν η διάταξη κάποιου κοινοτικού κανόνα αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα, χωρίς αυτό να μπορεί να λάβει τη μορφή ρύθμισης για τα εθνικά δικαστήρια. Αν και η διακριτική αυτή ευχέρεια του Δικαστηρίου προκαλεί ανασφάλεια δικαίου, η αλήθεια είναι πως η αναγνώριση άμεσης ισχύος σε διατάξεις που αφορούν σε θεμελιώδεις ελευθερίες έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων, χωρίς τη μεσολάβηση των κρατικών αρχών.⁴²

⁴⁰ «...η Κοινότητα αποτελεί νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου, υπέρ της οποίας τα κράτη περιόρισαν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα, σε περιορισμένους έστω τομείς, και της οποίας υποκείμενα είναι όχι μόνο τα κράτη μέλη, αλλά επίσης και οι υπήκοοί τους. Επομένως, όπως το κοινοτικό δίκαιο, που είναι ανεξάρτητο από τη νομοθεσία των κρατών μελών, δημιουργεί υποχρεώσεις στους ιδιώτες, πρέπει επίσης να γεννά και δικαιώματα υπέρ αυτών. Τα δικαιώματα αυτά γεννώνται όχι μόνον όταν τούτο προβλέπεται ρητά στη Συνθήκη, αλλά επίσης λόγω σαφών υποχρεώσεων που επιβάλλει η Συνθήκη τόσο στους ιδιώτες όσο και στα κράτη μέλη και τα κοινοτικά όργανα...» (ΔΕΚ C-26/62, Van Gend & Loos)

⁴¹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 115-117

⁴² Ο.π., σελ. 118-119

Η σημασία της συγκεκριμένης απόφασης, επομένως, δεν έγκειται στην κρίση περί άμεσου αποτελέσματος της διάταξης του άρθρου 12 ΣυνθΕΟΚ, αλλά στην «ομοσπονδιοποίηση» του κοινοτικού δικαίου⁴³, αφού, κατά το Δικαστήριο, η Κοινότητα είναι μια «νέα έννομη τάξη» και το κοινοτικό δίκαιο μια ξεχωριστή κατηγορία δικαίου.⁴⁴

iii) Η αρχή της υπεροχής μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου

Η απόφαση Costa κ. Enel⁴⁵

Με την απόφαση Costa κ. Enel, το ΔΕΚ διατύπωσε για πρώτη φορά ρητά τη θέση του περί υπεροχής του κοινοτικού επί του εθνικού δικαίου. Αντικείμενο της απόφασης αποτελεί η σχέση μεταξύ προϋπάρχοντος κοινοτικού κανόνα και μεταγενέστερου εθνικού κανόνα δικαίου, στην περίπτωση που ο τελευταίος προσκρούει στον πρώτο. Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για έναν ιταλικό νόμο που προέβλεπε την εθνικοποίηση των εταιρειών ηλεκτρισμού. Ο Costa, ο οποίος ήταν μέτοχος εταιρείας και τα συμφέροντά του βλάπτονταν από την εθνικοποίηση της εταιρείας Enel, προέβαλε παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, ενώ η κυβέρνηση της Ιταλίας υποστήριξε ότι το θέμα δεν υπαγόταν στο πεδίο του κοινοτικού δικαίου, αφού ο εν λόγω νόμος έπεται της ΣυνθΕΟΚ. Ο Costa προσέφυγε στο ιταλικό Ειρηνοδικείο, το οποίο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα όχι μόνο στο ΔΕΚ, αλλά και στο ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο απεφάνθη κατά της υποβολής προδικαστικού στο ΔΕΚ, θεωρώντας ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν υπερίσχυε του εθνικού. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο έκρινε υπέρ της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού, καθώς και υπέρ της ακύρωσης του ιταλικού νόμου, εάν ερχόταν σε αντίθεση με το ευρωπαϊκό δίκαιο. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, θεώρησε ότι δεν υφίστατο τέτοια παραβίαση.⁴⁶

Το Δικαστήριο, ειδικότερα, διαπίστωσε ότι τα κράτη μέλη μεταβίβασαν οριστικά κυριαρχικές αρμοδιότητες στην Κοινότητα, ενέργεια η οποία δεν είναι δυνατόν να αναιρεθεί από μεταγενέστερες μονομερείς πράξεις του κράτους μέλους, οι

⁴³ Ο.π., σελ. 121

⁴⁴ Ο.π., σελ. 121

⁴⁵ ΔΕΚ C-6/64, *Flaminio Costa κ Ente Nazionale per l' Energia Elettrica (E.N.E.L.)*

⁴⁶ Λίνα Παπαδοπούλου, «Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 122

οποίες προσκρούουν στο ενωσιακό δικαιοσύνη σύστημα. Από την ως άνω συντελεσθείσα μεταβίβαση κυριαρχικών αρμοδιοτήτων, η Κοινότητα απέκτησε κυριαρχικά δικαιώματα, διαθέτοντας παράλληλα ικανότητα δικαίου, δικαιοπρακτική ικανότητα και δικά της όργανα.⁴⁷ Το ΔΕΚ, επίσης, τόνισε ότι, σύμφωνα με γενική αρχή της Συνθήκης, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να θίξουν το ιδιαίτερο στοιχείο του ενωσιακού δικαίου, ήτοι την πλήρη και ενιαία ισχύ του σε ολόκληρη την επικράτεια της Ένωσης.⁴⁸

Το ΔΕΚ, με την απόφασή του αυτή, κατέστησε σαφές ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να μην συμμορφώνονται στις επιταγές του κοινοτικού δικαίου, καθώς το τελευταίο υπερέχει ακόμη και έναντι μεταγενέστερου εθνικού κανόνα. Το ευρωπαϊκό δίκαιο, μετά την υπογραφή της Συνθήκης, αυτονομείται πλέον από τα κράτη μέλη, δημιουργείται μια καινούργια διακριτή και αυτόνομη έννομη τάξη, η οποία διαθέτει στοιχεία που παραπέμπουν στην έννοια της κυριαρχίας: ένα από τα στοιχεία αυτά είναι και η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου. Τυχόν μονομερείς ενέργειες των κρατών μελών απαγορεύονται, στο μέτρο που δεν ορίζονται από τις Συνθήκες, οι οποίες και υπερέχουν «οποιασδήποτε μορφής» διάταξης εθνικού δικαίου, υπονοώντας υπεροχή του κοινοτικού δικαίου και έναντι του Συντάγματος. Η Ένωση, ως αυτόνομη έννομη τάξη, θέτει εκείνη τα όρια των αρμοδιοτήτων της, ενώ η απαγόρευση των μονομερών ενεργειών από μέρους των κρατών μελών αποβλέπει στη διασφάλιση της ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

Από τα ανωτέρω, λοιπόν, προκύπτει σαφώς η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου έναντι αντίθετων εθνικών διατάξεων, είτε αυτές είναι προγενέστερες είτε μεταγενέστερες. Στο πλαίσιο αυτό, τρεις είναι οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν τα κράτη μέλη: τα κρατικά όργανα απαγορεύεται να αμφισβητούν την εγκυρότητα του ενωσιακού δικαίου, δεν επιτρέπεται ούτε η θέσπιση καινούργιων, αλλά ούτε και η διατήρηση ήδη υφιστάμενων εθνικών διατάξεων, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με

⁴⁷ «... η ενσωμάτωση διατάξεων που προέρχονται από κοινοτική πηγή στο δίκαιο κάθε κράτους μέλους και, γενικότερα, το γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης έχουν ως αναγκαία συνέπεια ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επικαλούνται κατά διατάξεων της εννόμου τάξεως την οποία έχουν αποδεχτεί με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας μεταγενέστερο μονομερές μέτρο, το οποίο, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να αντιτάσσεται στην έννομη αυτή τάξη [...] Οι υποχρεώσεις που έχουν αναληφθεί με τη Συνθήκη περί ιδρύσεως της Κοινότητας δεν θα ήταν απαλλαγμένες αιρέσεων, αλλά απλώς ενδεχόμενες, εάν ήταν δυνατή η αμφισβήτηση τους με μεταγενέστερες νομοθετικές πράξεις των συμβαλλομένων μερών [...] Η εκ μέρους των κρατών μελών μεταβίβαση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που απορρέουν από τις διατάξεις της Συνθήκης από την εσωτερική τους έννομη τάξη στην κοινοτική συνεπάγεται οριστικό περιορισμό των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους, κατά του οποίου δεν είναι δυνατόν να προβληθεί μεταγενέστερη μονομερής πράξη μη συμβιβαζόμενη προς την έννοια της Κοινότητας...»

⁴⁸ Ο.π., σελ. 123

το δίκαιο της Ένωσης, ενώ το κράτος μέλος υποχρεούται να ακυρώσει την αντίθετη με το κοινοτικό δίκαιο εθνική ρύθμιση.⁴⁹

*Η απόφαση Internationale Handelsgesellschaft*⁵⁰

Με την απόφασή του αυτή, το Δικαστήριο, απαντώντας σε σχετικό προδικαστικό ερώτημα, διατύπωσε κατά τρόπο ρητό τη θέση του υπέρ της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου ακόμη και έναντι των συνταγμάτων των κρατών μελών.⁵¹ Εν προκειμένω, το διοικητικό δικαστήριο της Φρανκφούρτης προέβαλε ότι το σύστημα αδειών εξαγωγής- προϊόν του κανονισμού 120/67/ΕΟΚ του Συμβουλίου περί κοινής οργανώσεως των αγορών στον τομέα των σιτηρών, και του άρθρου 9 του Κανονισμού 473/67/ΕΟΚ της Επιτροπής, περί πιστοποιητικών εισαγωγής και εξαγωγής- έρχεται σε αντίθεση με τις αρχές της οικονομικής ελευθερίας, της αναλογικότητας και της ελευθερίας της δράσης, όπως αυτές διατυπώνονται στον Γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο. Το ΔΕΚ, μετά από σχετικό προδικαστικό ερώτημα, έκρινε ότι δεν είναι δυνατή η επίκληση θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία περιέχονται στα Συντάγματα των κρατών μελών έναντι του κοινοτικού δικαίου· σε περίπτωση, δηλαδή, σύγκρουσης μεταξύ μιας εθνικής συνταγματικής διάταξης με το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο, η πρώτη είναι εκείνη που θα υποχωρήσει, δεδομένου ότι δεν θα πρέπει να ερευνάται η συμβατότητα των διατάξεων ούτε του πρωτογενούς, αλλά ούτε και του παράγωγου ενωσιακού δικαίου με τα συντάγματα των κρατών μελών. Συνεπώς, αν και ανήγαγε τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ουσιώδες τμήμα των γενικών αρχών του δικαίου, το Δικαστήριο ενέμεινε στη θέση, κατά την οποία, η επίκληση παραβίασης είτε των συνταγματικώς κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων είτε των θεμελιωδών εθνικών συνταγματικών αρχών δεν μπορεί να θέσει υπό αμφισβήτηση το κύρος ενός ενωσιακού κανόνα.⁵² η νομιμότητα μιας κοινοτικής πράξης δεν μπορεί να ελέγχεται με βάση θεμελιώδη δικαιώματα μιας εθνικής έννομης τάξης, αφού ο ιδιώτης προστατεύεται από «*ανάλογες εγγυήσεις του*

⁴⁹ Ο.π., σελ. 124-126

⁵⁰ ΔΕΚ C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft κ. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*

⁵¹ Ο.π., σελ. 127-130

⁵² «...Η προσφυγή σε κανόνες ή νομικές έννοιες εθνικού δικαίου, για την εκτίμηση του κύρους πράξεων που εκδόθηκαν από τα όργανα της Κοινότητας, θα είχε ως αποτέλεσμα να θίξει την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του κοινοτικού δικαίου. Το κύρος τέτοιων πράξεων δεν θα μπορούσε να κριθεί παρά με βάση το κοινοτικό δίκαιο... δεν θα ήταν δυνατό να αντιταχθούν δικαστικώς στο δίκαιο που γεννάται από τη Συνθήκη[...] κανόνες εθνικού δικαίου, όποιοι κι αν είναι... η επίκληση προσβολής είτε των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως έχουν διατυπωθεί από το Σύνταγμα ενός κράτους μέλους, είτε των αρχών μιας εθνικής συνταγματικής δομής δεν θα μπορούσε να θίξει το κύρος μιας πράξης της Κοινότητας ή την ισχύ της στο έδαφος του κράτους αυτού...» (ΔΕΚ C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft κ. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, σκ.3)

κοινοτικού δικαίου».⁵³ Τα κράτη μέλη, εκχωρώντας στην Κοινότητα μέρος των αρμοδιοτήτων τους, δεν μπορούν πλέον να ρυθμίζουν νομοθετικά έννομες σχέσεις που υπάγονται σε κοινοτικούς τομείς. Κατόπιν τούτων, το ΔΕΚ απεφάνθη υπέρ της νομιμότητας του εν λόγω κοινοτικού κανονισμού.

Η απόφαση Simmenthal⁵⁴

Ένα ιταλικό Ειρηνοδικείο υπέβαλε στο ΔΕΚ προδικαστικό ερώτημα, με το οποίο ζητούσε να διευκρινιστεί εάν υποχρεούτο να μην εφαρμόσει ιταλική διάταξη η οποία αφορούσε σε ένα σύστημα είσπραξης τελών στο πλαίσιο υγειονομικού ελέγχου, κατά την εισαγωγή βοείου κρέατος από τη Γαλλία, δεδομένου ότι αρμόδιο για κάτι τέτοιο ήταν μόνο το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο. Σημειωτέον ότι υπήρχε προηγούμενη κρίση του ΔΕΚ, σύμφωνα την οποία, το εν λόγω σύστημα αντέβαινε στο κοινοτικό δίκαιο.

Το ΔΕΚ, εν προκειμένω, διατύπωσε την άποψη ότι τα δικαστήρια των κρατών μελών οφείλουν, κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, να αναγνωρίζουν την υπεροχή του και να μην ακολουθούν ούτε τη διαμορφωθείσα νομολογιακή πρακτική δικαστηρίων ανώτερης βαθμίδας.⁵⁵ Επιπλέον, το Δικαστήριο τόνισε ότι, με μόνη τη θέση σε ισχύ κανόνων του κοινοτικού δικαίου, εθνικές διατάξεις αντίθετες προς αυτούς υποχωρούν και καθίστανται *ipso facto* ανεφάρμοστες, ενώ απαγορεύεται η θέσπιση καινούργιων εθνικών νομοθετικών πράξεων οι οποίες αντιβαίνουν στο κοινοτικό δίκαιο.⁵⁶

Ειδικότερα, απεφάνθη τα εξής: «... κάθε εθνικός δικαστής [...] έχει υποχρέωση να εφαρμόζει στο ακέραιο το κοινοτικό δίκαιο και να προστατεύει τα δικαιώματα τα οποία αυτό απονέμει στους ιδιώτες, αφήνοντας ανεφάρμοστη κάθε ενδεχομένως αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου, είτε προγενέστερη είτε μεταγενέστερη του κανόνα του κοινοτικού δικαίου... ο εθνικός δικαστής, στον οποίο έχει ανατεθεί, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του, να εφαρμόζει τις διατάξεις του

⁵³ Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 45

⁵⁴ ΔΕΚ C-106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Société anonyme Simmenthal*

⁵⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 130

⁵⁶ «... δυνάμει της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, οι διατάξεις της Συνθήκης και οι άμεσα ισχύουσες πράξεις των κοινοτικών οργάνων έχουν ως αποτέλεσμα, στις σχέσεις τους προς το εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών, όχι μόνο να καθιστούν, με μόνη τη θέση τους σε ισχύ, αυτοδικαίως ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της υφιστάμενης εθνικής νομοθεσίας, αλλά και [...] να κωλύουν την έγκυρη έκδοση νέων εθνικών νομοθετικών πράξεων, κατά το μέτρο που οι πράξεις αυτές δεν συμβιβάζονται με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου...» (ΔΕΚ C-106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Société anonyme Simmenthal*, σκ. 17)

κοινοτικού δικαίου, έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα των κανόνων αυτών, αφήνοντας εν ανάγκη κυριαρχικά ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας, έστω και μεταγενέστερη, χωρίς να υποχρεούται να ζητήσει ή να αναμείνει προηγούμενη εξαφάνισή της είτε δια της νομοθετικής οδού είτε με οποιαδήποτε άλλη συνταγματική διαδικασία...».⁵⁷ Καθιερώνεται, λοιπόν, ένα σύστημα διάχυτου ελέγχου της συμβατότητας των διατάξεων των εθνικών κανόνων με το ενωσιακό δίκαιο.⁵⁸ Επιπλέον, μόνο αρμόδιο να κρίνει εάν μια κοινοτική πράξη έχει εκδοθεί καθ' υπέρβαση αρμοδιότητας είναι το ΔΕΚ.⁵⁹

Γεννάται, λοιπόν, η εξής υποχρέωση: τόσο τα δικαστήρια των κρατών μελών οφείλουν να εφαρμόζουν κοινοτικό κανόνα έναντι αντίθετου εθνικού όσο και ο νομοθέτης υποχρεούται να καταργεί εθνική διάταξη η οποία προσκρούει στο κοινοτικό δίκαιο.⁶⁰ Τέλος, το κράτος μέλος δεν μπορεί να μην συμμορφώνεται στις υποχρεώσεις που επιβάλλονται από το κοινοτικό δίκαιο, προβάλλοντας τυχόν δυσκολίες στο εσωτερικό του ή διατάξεις της εθνικής έννομης τάξης, συμπεριλαμβανομένης και της συνταγματικής.⁶¹

Η κατοχύρωση της αρχής της άμεσης ισχύος και της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του σε όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης. Μέσω της καθιέρωσης των αρχών αυτών, η Κοινότητα άρχισε να απομακρύνεται από το αποκεντρωτικό μοντέλο, αναπτύσσοντας παράλληλα στοιχεία ομοσπονδιακού συστήματος.⁶²

⁵⁷ ΔΕΚ C-106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Société anonyme Simmenthal*, σκ. 21, 24

⁵⁸ Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, *Β' Μέρος, Ο διάλογος του ΔΕΕ με τον εθνικό δικαστή, Μεταξύ «Simmenthal II» και «Βαλλιανάτος κ.α. κ. Ελλάδας»: Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στις συμπληγάδες των δύο Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 88

⁵⁹ ΔΕΚ C-314/85, *Foto-Frost κατά Hauptzollamt Lübeck-Ost*

⁶⁰ Λίνα Παπαδοπούλου, «Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της 'Υπεροχής'», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 132

⁶¹ ΔΕΚ C-100/77, *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας*, σκ. 21

⁶² Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 134

2. Ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας

ι) Οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές ως όριο στο ενωσιακό δίκαιο πριν τη Συνθήκη της Λισαβόνας

Τα συνταγματικά και ανώτατα δικαστήρια όλων των κρατών μελών αναγνώρισαν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι αντίθετων εθνικών διατάξεων. Ωστόσο, τα συνταγματικά δικαστήρια, κατά ένα σημαντικό ποσοστό, εξαιτίας του ρόλου τους ως προαπαιστών της εθνικής συνταγματικής τάξης, δεν αποδέχονται την υπεροχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι του εθνικού συντάγματος.⁶³ Χρησιμοποίησαν, μάλιστα, τις θεμελιώδεις εθνικές συνταγματικές αρχές ως όριο απέναντι στην ταχύτατη διεύρυνση της σφαίρας επιρροής του ενωσιακού δικαίου.

Θα ακολουθήσει, κατωτέρω, παράθεση των σημαντικότερων αποφάσεων των συνταγματικών και ανώτατων δικαστηρίων των κρατών μελών, με τις οποίες επιχείρησαν να θέσουν συνταγματικούς περιορισμούς στην επεκτατική τάση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο εσωτερικό τους⁶⁴, μέχρι τη Συνθήκη της Λισαβόνας.

α) Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας

Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο αντιμετωπίζει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου υπό το πρίσμα του γερμανικού συντάγματος. Η υπεροχή αυτή, ειδικότερα, σύμφωνα με το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, δεν είναι απόλυτη και δεν έχει τις ρίζες της στο ενωσιακό δίκαιο, αλλά στο σύνταγμα, το οποίο, μάλιστα, θέτει περιορισμούς στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.⁶⁵

Από τη δεκαετία του 1970, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας ανέπτυξε τους προβληματισμούς του σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Ειδικότερα, το 1974 στην απόφαση **Solange I** (βλ. και ανωτέρω Internationale Handelsgesellschaft)⁶⁶, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, μετά από προδικαστικό

⁶³ Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3, σελ. 46

⁶⁴ Pietro Faraguna (2017), «Special Issue- Constitutional Identity in the Age of Global Migration -Constitutional Identity in the EU- A Shield or a Sword», *German Law Journal*, 7, σελ. 1625

⁶⁵ Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 190-191

⁶⁶ BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71- Solange I

ερώτημα του Διοικητικού Δικαστηρίου της Φρανκφούρτης, το οποίο δεν δέχτηκε να εφαρμόσει την απόφαση του ΔΕΚ, θεωρώντας τη ως αντισυνταγματική, έκρινε ότι, εφόσον η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν έχει σημειώσει τέτοια πρόοδο, ώστε η Κοινότητα να έχει κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο οποίος έχει αποφασισθεί από το Κοινοβούλιο και είναι ισότιμος του καταλόγου των θεμελιωδών δικαιωμάτων που περιέχεται στον Θεμελιώδη Νόμο, δεν θα απορρίπτει ως απαράδεκτες προσφυγές οι οποίες θα αφορούν στον έλεγχο της συνταγματικότητας πράξεων του παραγώγου κοινοτικού δικαίου.⁶⁷ Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αναγνώρισε μεν το ΔΕΚ ως μόνο αρμόδιο να αποφαινεται σχετικά με την ισχύ και την ερμηνεία πράξεων του κοινοτικού δικαίου, επιφυλάσσοντας, όμως, για τον εαυτό του τη δυνατότητα ελέγχου του παραγώγου κοινοτικού δικαίου επί τη βάση των προστατευόμενων από τον Θεμελιώδη Νόμο θεμελιωδών δικαιωμάτων⁶⁸, τα οποία αποτελούν μέρος της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους.⁶⁹ Στο πλαίσιο αυτό, εάν κρίνει ότι ο εν λόγω κοινοτικός κανόνας προσκρούει στα ως άνω δικαιώματα, μπορεί να τον θεωρήσει ανεφάρμοστο. Τέλος, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι, όταν υπάρχει αμφιβολία σχετικά με τη συνταγματικότητα μιας κοινοτικής διάταξης, πρώτο θα πρέπει να αποφαινεται το ΔΕΚ, το οποίο μπορεί να την ερμηνεύσει κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να διασφαλίζεται η συμφωνία ανάμεσα στην κοινοτική και τη συνταγματική διάταξη. Το ΓΟΣΔ επιχείρησε έτσι να ωθήσει το ΔΕΚ σε μια σύμφωνη με το συνταγματικό δίκαιο των κρατών μελών ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, θίγοντας παράλληλα την αυτονομία και την υπεροχή του τελευταίου, θεωρώντας ότι θα πρέπει να μένει ανεφάρμοστο, εάν παραβιάζει θεμελιώδη δικαιώματα που περιέχονται στο γερμανικό σύνταγμα.⁷⁰ Το δικαστήριο, βέβαια, εν προκειμένω, απεφάνθη υπέρ της νομιμότητας του εν λόγω κανονισμού.

Το ΓΟΣΔ διακήρυξε εαυτόν αρμόδιο να αποφαινεται σχετικά με τη συνταγματικότητα του κοινοτικού δικαίου, ενώ παρότρυνε τα γερμανικά δικαστήρια να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΚ, τις κρίσεις του οποίου ελέγχει το ίδιο με μέτρο σύγκρισης τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτά προστατεύονται από τον Θεμελιώδη Νόμο. Από την απόφαση *Solange I* και μετά, δημιουργείται ένα

⁶⁷ Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 46

⁶⁸ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 277

⁶⁹ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 170

⁷⁰ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 277

κλίμα έντασης μεταξύ ΔΕΚ και εθνικών δικαστηρίων, τα οποία εν τέλει άσκησαν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της νομολογίας του ΔΕΚ.⁷¹

Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, λοιπόν, με την απόφασή του αυτή, θέτει ως όριο στην υπεροχή του κοινοτικού δικαίου τα θεμελιώδη δικαιώματα του γερμανικού Συντάγματος, θίγοντας με τον τρόπο αυτό την αυτονομία της κοινοτικής έννομης τάξης και υπογραμμίζοντας το έλλειμμα στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της Κοινότητας.⁷² Κατόπιν τούτου, το ΔΕΚ αναγνώρισε τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία προστατεύονται από την ΕΣΔΑ και εμπεριέχονται στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, διευρύνοντας, με τον τρόπο αυτό, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της Κοινότητας.⁷³ Ειδικότερα, στην απόφαση Hauer⁷⁴, το ΔΕΚ διατύπωσε τα εξής: «...τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, την τήρηση των οποίων εξασφαλίζει το Δικαστήριο· εξασφαλίζοντας την προάσπιση αυτών των δικαιωμάτων, υποχρεούται να καθοδηγείται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, κατά τρόπον ώστε να μην επιτρέπονται στην Κοινότητα μέτρα ασυμβίβαστα με τα θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονται από τα συντάγματα των κρατών αυτών· οι διεθνείς συμβάσεις που αναφέρονται στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στην κατάρτιση των οποίων συνεργάστηκαν τα κράτη μέλη ή στις οποίες προσχώρησαν, μπορούν επίσης να παράσχουν ενδείξεις οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη εντός του πλαισίου του κοινοτικού δικαίου. Η αντίληψη αυτή αναγνωρίστηκε αργότερα με την κοινή δήλωση της Συνελεύσεως, του Συμβουλίου και της Επιτροπής, της 5^{ης} Απριλίου 1977, η οποία, στηριχθείσα στη νομολογία του Δικαστηρίου, αναφέρεται αφενός μεν στα δικαιώματα που εξασφαλίζονται από τα συντάγματα των κρατών μελών, αφετέρου δε στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, της 4^{ης} Νοεμβρίου 1950...».⁷⁵ Βέβαια, το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) είναι αυτό που επιβεβαιώνει την ισχύ ενός δικαιώματος· η κατοχύρωσή του από ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα δεν είναι αρκετή. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο, σε

⁷¹ Ο.π., σελ. 277-278

⁷² Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 46

⁷³ Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 191-192

⁷⁴ ΔΕΚ C-44/79, *Hauer κατά Land Rheinland-Pfalz*, σκ. 15

⁷⁵ Βλ. και ΔΕΚ C- 36/75, *Roland Rutili v Ministre de l'intérieur*, σκ. 32

ορισμένες υποθέσεις, έθεσε υπό αμφισβήτηση διατάξεις των Συνταγμάτων των κρατών μελών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της απόφασης Kreil⁷⁶, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι, σύμφωνα με την αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπως κατοχυρώνεται στη σχετική κοινοτική οδηγία του Συμβουλίου⁷⁷, απαγορεύεται ο βασιζόμενος σε εθνικές συνταγματικές και νομοθετικές διατάξεις αποκλεισμός των γυναικών από θέσεις στον στρατό οι οποίες συνδέονται με τη χρήση όπλων.⁷⁸

Μετά την πρόοδο που σημείωσε η νομολογία του ΔΕΚ σε ό, τι αφορά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, στη μεταγενέστερη απόφασή του Solange II⁷⁹ του 1986, εγκατέλειψε τις επιφυλάξεις του σχετικά με το επίπεδο της ευρωπαϊκής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επανέλαβε μεν τη θέση του περί ελέγχου της συμβατότητας των κοινοτικών πράξεων με τα θεμελιώδη δικαιώματα,⁸⁰ διακηρύσσοντας, όμως, ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της κοινοτικής έννομης τάξης ήταν εφάμιλλη αυτής που παρεχόταν από τις διατάξεις του γερμανικού Συντάγματος. Ως εκ τούτου, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν χρειαζόταν να ασκήσει έλεγχο στις πράξεις του παραγώγου κοινοτικού δικαίου.⁸¹

Στις 12 Οκτωβρίου 1993, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας κλήθηκε, κατόπιν συνταγματικής προσφυγής, να αποφανθεί σχετικά με τη νομιμότητα της κύρωσης της Συνθήκης του Μάαστριχτ από τη Γερμανία.⁸² Η απόφαση αυτή υπήρξε καταλυτική για τη συμμετοχή της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τη συμβολή της στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ έλαβε την έγκριση της Γερμανικής Βουλής, ωστόσο, ο νομικός κόσμος εξέφρασε τις αμφιβολίες του. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον καθηγητή Paul Kirchhof, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια ένωση κρατών⁸³,

⁷⁶ ΔΕΚ C-285/98, *Tanja Kreil v. Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, σκ. 32

⁷⁷ OJ 1976 L 39

⁷⁸ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 283-285

⁷⁹ BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83- Solange II

⁸⁰ Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 191-192

⁸¹ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 170

⁸² Maastricht, German Constitutional Court decision from 12 October 1993, BVerfGE 89, 155; Brunner v. European Union Treaty CMLR [1994] 57

⁸³ Staatenverbund

χωρίς σημαντικές αρμοδιότητες στον τομέα της άμυνας και της ασφάλειας· δεν μπορεί, συνεπώς, να συγκροτήσει κράτος. Η άποψη αυτή ερχόταν σε αντίθεση με τη γενικότερη έως τότε στάση της Γερμανίας απέναντι στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα και την επιδίωξη δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού ομοσπονδιακού κράτους. Οι Γερμανοί δεν είχαν αναπτύξει, εξαιτίας της διχοτόμησης του κράτους τους, εθνικά αισθήματα και αντιλαμβάνονταν τη συμμετοχή τους στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες ως ένα μέσο ισχυροποίησης της θέσης της Γερμανίας μεταξύ των δυτικών κρατών.⁸⁴ Μετά, όμως, την επανένωση της Γερμανίας το 1990, η ως άνω στάση μεταβλήθηκε ριζικά, καθώς διατυπώθηκαν προβληματισμοί σχετικά τη συμμετοχή της ενωμένης πλέον Γερμανίας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, η οποία επιβάρυνε τη γερμανική οικονομία και έθεσε σε κίνδυνο την αξία του γερμανικού Μάρκου. Ήταν σκόπιμο, λοιπόν, να ανταλλαχθεί η επί μακρόν απολεσθείσα ενότητα της Γερμανίας με την ιδιότητα του μέλους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων;

Ο Manfred Brunner⁸⁵ και τέσσερις Γερμανοί Ευρωβουλευτές προσέφυγαν στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, υποστηρίζοντας ότι η αναθεώρηση του Θεμελιώδους Νόμου, η οποία έλαβε χώρα για να νομιμοποιηθεί η συμμετοχή της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και ο κυρωτικός της Συνθήκης του Μάαστριχτ νόμος συνιστούσαν παραβίαση του δικαιώματος στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, της ελεύθερης ίδρυσης πολιτικών κομμάτων, της ελεύθερης επιλογής ενασχόλησης ή επαγγέλματος, της ιδιοκτησίας, του εκλέγειν αντιπροσώπους του γερμανικού κοινοβουλίου και του δικαιώματος αντίστασης έναντι στην προσπάθεια κατάλυσης του συντάγματος.⁸⁶

Το ΓΟΣΔ απέρριψε όλους τους λόγους της προσφυγής ως απαράδεκτους, εκτός από έναν: εκείνον που αφορούσε στην παραβίαση του δικαιώματος ψήφου για την ανάδειξη των μελών του γερμανικού Κοινοβουλίου (άρθρο 38 ΘΝ). Ο λόγος αυτός κρίθηκε παραδεκτός, διότι, εξαιτίας της εκχώρησης αρμοδιοτήτων από το γερμανικό κοινοβούλιο στα κοινοτικά όργανα, το εν λόγω δικαίωμα θα μπορούσε να παραβιασθεί.⁸⁷ Σύμφωνα με το Συνταγματικό Δικαστήριο, η ανάθεση αρμοδιοτήτων

⁸⁴ Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*, σελ. 259-260

⁸⁵ Πρώην υφυπόβαθμος αξιωματούχος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής

⁸⁶ Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*, σελ. 260

⁸⁷ Karl M. Meesen (1993), «Hedging European Integration: The Maastricht Judgment of the Federal Constitutional Court Of Germany», *Fordham International Law Journal*, 3, σελ. 514-515

στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του πεδίου εφαρμογής του εν λόγω άρθρου. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν απαγορεύεται, εφόσον δεν θίγονται οι μη αναθεωρήσιμες συνταγματικές διατάξεις, ήτοι ο «*σκληρός πυρήνας της δημοκρατικής αρχής*», στον οποίο υπάγεται «*και η αναγωγή κάθε άσκησης κρατικής εξουσίας στον λαό*».⁸⁸ Η δημοκρατική αρχή, λοιπόν, τίθεται ως όριο στην ενοποιητική διαδικασία.⁸⁹ Τονίζει, κατόπιν, ότι μπορεί, εξαιτίας αυτής της ανάθεσης αρμοδιοτήτων να αποδυναμώνεται η συμμετοχή του πολίτη στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, παράλληλα όμως, το κράτος μέλος ενισχύει την επιρροή του υπέρ της προώθησης των εθνικών θέσεων.⁹⁰

Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ειδικότερα, διακήρυξε τη συμβατότητα της Συνθήκης με το γερμανικό Σύνταγμα και ενέμεινε στη νομολογιακώς διαμορφωθείσα άποψη ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο δεν υστερεί αυτής που διασφαλίζεται από τον Θεμελιώδη Νόμο. Παρ' όλα αυτά, δήλωσε ότι είναι αρμόδιο, σε συνεργασία πάντα με το ΔΕΚ, για τη διασφάλιση του πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων ακόμη και κατά των κοινοτικών πράξεων.⁹¹ η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία παρέχεται από την κοινοτική έννομη τάξη, θα πρέπει να είναι «*ίδια ως προς τα ουσιώδη*» με αυτή του ΘΝ.⁹² Στη συνέχεια, αναγνώρισε ότι, κατ' αρχήν, το ΔΕΚ είναι υπεύθυνο για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επισημαίνοντας όμως ότι, εάν αυτή αποδειχθεί ανεπαρκής⁹³, τότε, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο είναι αυτό που θα εξετάσει *ad hoc* το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που αφορούν στην κάθε περίπτωση. Κατόπιν τούτων, είναι προφανές ότι το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο διατήρησε για τον εαυτό του την αρμοδιότητα του τελικού ελέγχου όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα του γερμανικού συντάγματος, τα οποία λειτουργούν στην ουσία ως μέτρο κρίσης των ενωσιακών,⁹⁴ ενώ επεσήμανε ότι έχει το δικαίωμα να ελέγχει εάν οι κοινοτικές

⁸⁸ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 316-317

⁸⁹ Ο.π., σελ. 317

⁹⁰ Ο.π., σελ. 317

⁹¹ Ο.π., σελ. 288

⁹² Ο.π., σελ. 289

⁹³ Maastricht, German Constitutional Court decision from 12 October 1993, BVerfGE 89, 155; Brunner v European Union Treaty CMLR [1994] 57, <http://www.ecln.net/documents/Decisions-Germany/summary-maastricht.pdf>, 29/9/18, 12:05

⁹⁴ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 289

νομικές πράξεις βρίσκονται εντός των ορίων της αρμοδιότητας που έχει εκχωρηθεί στα κοινοτικά όργανα και θεσμούς ή αν έχουν τεθεί καθ' υπέρβαση αυτής. Η δυνατότητα αυτή του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου να ελέγχει τις αρμοδιότητες της Ένωσης θέτει υπό αμφισβήτηση την υπεροχή του Κοινοτικού Δικαίου και θίγει την αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) να αποφαινεται επί της νομιμότητας των κοινοτικών πράξεων.⁹⁵ Το Συνταγματικό Δικαστήριο, βέβαια, επεσήμανε ότι η ιδιότητα του μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν συνεπάγεται και μείωση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά σε τομείς στους οποίους το ΔΕΚ δεν έχει αρμοδιότητα, τα δικαστήρια των κρατών μελών έχουν τη δυνατότητα να εξετάζουν εάν υφίσταται παραβίασή τους. Επομένως, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε εαυτόν αρμόδιο να εξετάζει κάθε φορά *ad hoc* εάν προστατεύεται η ουσία του συγκεκριμένου θεμελιώδους δικαιώματος που διασφαλίζεται από το γερμανικό σύνταγμα.⁹⁶ Με την απόφασή του αυτή, ουσιαστικά, το Συνταγματικό Δικαστήριο θέτει εν αμφιβόλω την προσπάθεια του Δικαστηρίου της Ένωσης να διαμορφώσει νομολογιακά έναν κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο, προκειμένου να παύσει η σύνδεση αυτή με τα συντάγματα των κρατών μελών.⁹⁷

Το Συνταγματικό Δικαστήριο, με την εν λόγω απόφαση, εκφράζει τη δυσπιστία της εποχής απέναντι στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα,⁹⁸ αλλά και την αντίληψή του περί ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.⁹⁹ Το ΓΟΣΔ τάχθηκε υπέρ της συμβατότητας της Συνθήκης με τη δημοκρατική αρχή, η οποία στην ουσία συνιστά περιορισμό στη διεύρυνση του φάσματος των κοινοτικών αρμοδιοτήτων. Οι κυριαρχικές κοινοτικές πράξεις, κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο, πρέπει να αποκτούν δημοκρατική νομιμοποίηση από τους ίδιους τους λαούς των κρατών μελών μέσω των κοινοβουλίων τους· αναφερόμενο, μάλιστα, στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, κάνει λόγο για «Κοινοπολιτεία» («staatenverbund»), στην οποία μετέχουν κυρίαρχα κράτη εντός

⁹⁵ Maastricht, German Constitutional Court decision from 12 October 1993, BVerfGE 89, 155; Brunner v European Union Treaty CMLR [1994] 57, <http://www.ecln.net/documents/Decisions-Germany/summary-maastricht.pdf>, 29/9/18, 12:19

⁹⁶ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 290

⁹⁷ Ο.π., σελ. 289

⁹⁸ Karl M. Meesen (1993), «Hedging European Integration: The Maastricht Judgment of the Federal Constitutional Court Of Germany», *Fordham International Law Journal*, 3, σελ. 529

⁹⁹ Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*, σελ. 265

ενός διακυβερνητικού πλαισίου.¹⁰⁰ Στη συνέχεια, υπογραμμίζει την ανάγκη ενίσχυσης του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη διαμόρφωση των ενωσιακών πολιτικών και την καθιέρωση ενός κοινού εκλογικού συστήματος, υποστηρίζοντας ότι η ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών στο πλαίσιο της Ένωσης θα πρέπει να βαίνει παράλληλα με την ενοποιητική διαδικασία.¹⁰¹ Κάτι τέτοιο θα έχει ως αποτέλεσμα την άμβλυνση των σημείων τριβής των δύο ανωτάτων δικαστηρίων, του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Δικαστηρίου της Ένωσης.¹⁰² Το Γερμανικό Κοινοβούλιο μετέχει στην αναθεώρηση του Συντάγματος και στην κύρωση των Συνθηκών και ελέγχει την Κυβέρνηση στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, λοιπόν, έλαβε θέση υπέρ της επαρκούς δημοκρατικής νομιμοποίησης της ευρωπαϊκής «Κοινοπολιτείας».¹⁰³

Δύο είναι οι προϋποθέσεις, οι οποίες θα πρέπει να πληρούνται στο πλαίσιο της ενοποιητικής διαδικασίας: πρώτον, δεν θα πρέπει να θιγεί η εθνική συνταγματική ταυτότητα του κράτους και δεύτερον θα πρέπει να ενισχυθούν οι ευρωπαϊκοί δημοκρατικοί θεσμοί.¹⁰⁴

Η απόφαση του ΓΟΣΔ για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ «δείχνει τον δρόμο προς μια βαθύτερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση»¹⁰⁵, η οποία θα βασίζεται στη δημοκρατία, ως απόρροια του ενισχυμένου ρόλου τόσο των εθνικών όσο και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.¹⁰⁶ Η δημοκρατία αποτελεί βασικό στοιχείο του γερμανικού Συντάγματος και χαίρει προστασίας· μπορεί, λοιπόν, το Δικαστήριο να μην αναφέρεται ρητά στη συνταγματική ταυτότητα, ωστόσο η έννοια αυτή διαπνέει σιωπηρά την απόφασή του.¹⁰⁷

Η αλήθεια είναι πως, από τη δημοσίευση της απόφασης αυτής, τόσο το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας όσο και το ΔΕΚ προσπαθούν να διατηρήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις αρμονικές· παραδείγματος

¹⁰⁰ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 318

¹⁰¹ Karlsruhe (1993) English abstract by David Thorneloe, Press Release Nr. 39/93, <http://archiv.jura.uni-saarland.de/Entscheidungen/abstracts/maastricht.html>, 29/9/18, 17:30

¹⁰² Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*, σελ. 265-266

¹⁰³ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 319

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 320

¹⁰⁵ Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*, σελ. 265

¹⁰⁶ Ο.π., σελ. 265-266

¹⁰⁷ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 173

χάριν, η γερμανική νομοθεσία προσαρμόστηκε στη νομολογία του ΔΕΚ, επιτρέποντας στις γυναίκες τη χρήση όπλων στον γερμανικό στρατό. Από την πλευρά του, το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) σε πολλές αποφάσεις του έχει εκφράσει τη μέριμνά του για την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών και τις ιδιαίτερες παραδόσεις τους· χαρακτηριστική είναι, επίσης, η περίπτωση κατά την οποία το Δικαστήριο έδωσε το προβάδισμα στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁰⁸ έναντι θεμελιωδών ενωσιακών ελευθεριών.¹⁰⁹

Το 2000, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, στην απόφασή του **Banana Market**¹¹⁰, απεφάνθη ότι συνταγματικές προσφυγές με τις οποίες προβάλλεται παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Θεμελιώδη Νόμο από το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο κρίνονται εκ των προτέρων ως απαράδεκτες, στην περίπτωση που δεν αναφέρεται στους λόγους της προσφυγής ότι η εξέλιξη του Ευρωπαϊκού Δικαίου, συμπεριλαμβανομένης της νομολογίας του ΔΕΚ, σε ό, τι αφορά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι κατώτερη των προδιαγραφών που ετέθησαν, μετά την απόφαση *Solange II*. Επομένως, κατά το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, θα πρέπει με τους λόγους της προσφυγής να προβάλλεται ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία απαιτείται από τον Θεμελιώδη Νόμο, δεν διασφαλίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για να επιτευχθεί αυτό, καθίσταται αναγκαία η σύγκριση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε εθνικό και κοινοτικό πλαίσιο, όπως έπραξε το Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφαση *Solange II*. Εφόσον, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων διασφαλίζεται από την κοινοτική έννομη τάξη, το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν θα προχωρήσει σε έλεγχο των πράξεων του κοινοτικού δικαίου.¹¹¹ Είναι προφανές ότι, δεδομένης της συνεχούς διεύρυνσης της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο, η προϋπόθεση αυτή του παραδεκτού ίσως να μην πληρωθεί ποτέ.¹¹²

¹⁰⁸ ΔΕΚ C-36/02, *Omega v. Bonn*

¹⁰⁹ Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 194-195

¹¹⁰ BVerfG, Order of the Second Senate of 07 June 2000 - 2 BvL 1/97- The Banana Market Organisation

¹¹¹ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 171

¹¹² Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 192

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, ασκώντας ρόλο εγγυητή της γερμανικής συνταγματικής τάξης¹¹³ και κατ' επέκταση της εθνικής κυριαρχίας, χρησιμοποίησε τη συνταγματική ταυτότητα τόσο ως όριο στις επεκτατικές τάσεις του ενωσιακού δικαίου όσο και ως μέτρο κρίσεως των δευτερογενών κοινοτικών πράξεων. Με τη στάση του αυτή, έθεσε στην ουσία υπό αμφισβήτηση την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, θίγοντας την ομοιόμορφη εφαρμογή και την αποτελεσματικότητά του. Ωστόσο, η ως άνω προσέγγιση, και ειδικότερα οι αποφάσεις του *Solange I* και *II*, λειτούργησαν καταλυτικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της κοινοτικής έννομης τάξης¹¹⁴, ενώ, με την απόφασή του που αφορούσε στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ανέδειξε τη σημασία των εθνικών κοινοβουλίων και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

β) Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο

Ο ρόλος του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι διπλός: αφενός λειτουργεί ως εγγυητής της συνταγματικής ταυτότητας και αφετέρου είναι επιφορτισμένο με την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Μεριμνά, δηλαδή, ταυτόχρονα τόσο για τη διαφύλαξη της εθνικής κυριαρχίας όσο και για τη συμμόρφωση στις κοινοτικές αρχές εντός της ιταλικής έννομης τάξης, δεδομένου ότι η νομική βάση της συμμετοχής της Ιταλίας στην Κοινότητα περιέχεται στο ίδιο το Σύνταγμα.¹¹⁵

Η σχέση μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου αποτελεί αντικείμενο της νομολογίας του ΙΣΔ ήδη από το 1964· στην υπόθεση *Costa v. ENEL*¹¹⁶, το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν διέκρινε κάποια σκοπιμότητα που να δικαιολογεί την υπεροχή του ενωσιακού έναντι του εθνικού δικαίου, καθώς έκρινε ότι «η σχέση μεταξύ κοινοτικών και εθνικών κανόνων δεν διέφερε από τη σχέση μεταξύ δύο εθνικών πηγών δικαίου οι οποίες έχουν την ίδια δεσμευτική ισχύ».¹¹⁷ Κατά το Δικαστήριο, σε περίπτωση σύγκρουσης, εφαρμόζεται ο νεότερος κανόνας, χωρίς να ενδιαφέρει εάν

¹¹³ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 182

¹¹⁴ Ο.π., σελ. 183

¹¹⁵ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 174-175

¹¹⁶ Απόφαση της 7^{ης}/3/1964, Corte cost., Ιταλία, 9 Giurisprudenza Costituzionale 129

¹¹⁷ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 177

είναι κοινοτικός ή εθνικός. Οι κοινοτικοί κανόνες, λοιπόν, δεν συνεπάγονταν καμιάς μορφής δέσμευση για το ιταλικό κοινοβούλιο, με μία πράξη του οποίου θα ήταν δυνατή ακόμη και η αποχώρηση της Ιταλίας από την Κοινότητα· ένας μεταγενέστερος εθνικός κανόνας θα μπορούσε να υπερισχύσει του κοινοτικού, ακόμη και εάν προσέκρουε στο κοινοτικό δίκαιο. Τη δεκαετία του 1970, το ΙΣΔ μετέβαλε την ως άνω θέση και τάχθηκε υπέρ ενός συστήματος δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας εθνικής νομοθετικής πράξεως η οποία παραβιάζει προγενέστερη διάταξη του κοινοτικού δικαίου.¹¹⁸ Εάν, τελικά, το Συνταγματικό Δικαστήριο διαπιστώσει παραβίαση, θα κηρύξει τον εθνικό κανόνα ως αντισυνταγματικό λόγω αντίθεσής του στο άρθρο 11 του Ιταλικού Συντάγματος.¹¹⁹ Το 1980, το ΙΣΔ προχώρησε περισσότερο και διατύπωσε έναν ερμηνευτικό κανόνα: «όταν μια εθνική πρόβλεψη μπορεί να έχει διαφορετικές ερμηνείες, θα πρέπει να εφαρμοστεί με τον πιο συμβατό με τις κοινοτικές υποχρεώσεις της Ιταλίας τρόπο».¹²⁰

Ο δυισμός των δύο εννόμων τάξεων και ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας της Ιταλίας αποτελούν τις βάσεις για τη συμμετοχή της στην Κοινότητα. Ειδικότερα, όταν το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο χρησιμοποιεί τη θεωρητική κατασκευή του δυισμού, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται δύο αυτόνομα μεταξύ τους συστήματα, το εθνικό και το κοινοτικό, η νομολογία του τείνει να συμβιβάζεται με την ενοποιητική διαδικασία, ενώ, όταν ενισχύεται το στοιχείο του περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας, παρατηρείται μια διάσταση ανάμεσα στη νομολογία του ΙΣΔ και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.¹²¹

Στην απόφαση **Frontini**¹²² του 1973, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο βασίστηκε στη θεωρία περί περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας.¹²³ Είναι η πρώτη φορά που έκρινε σχετικά με τον ρόλο των Ευρωπαϊκών Συνθηκών εντός της ιταλικής έννομης τάξης.¹²⁴ Ειδικότερα, διαπίστωσε ότι η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στα κοινοτικά όργανα συνεπάγεται αυτομάτως και περιορισμό της νομοθετικής, της

¹¹⁸ Βλ. Απόφαση της 30^{ης}/10/1975, Corte cost., Ιταλία, 20 Giur. Cost. I 2211

¹¹⁹ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 177

¹²⁰ Ο.π., σελ. 178

¹²¹ Ο.π., σελ. 176

¹²² Frontini v. Ministero Delle Finanze, Case 183/73, Italian Constitutional Court

¹²³ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 180

¹²⁴ Valentina Colcelli, «Overview of the relationship between the Italian Constitutional Court and EU Law, with particular reference to the Italian Constitutional Court's approach to renewable energy policy», *EU and comparative law issues and challenges series*, 2 σελ. 65

εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας του κράτους.¹²⁵ Βέβαια, η άσκηση των κοινοτικών αυτών αρμοδιοτήτων, η οποία δεν λαμβάνει χώρα βάσει ιταλικών διαδικασιών και εγγυήσεων, δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση θεμελιωδών αρχών της συνταγματικής τάξης ή θεμελιωδών ελευθεριών, διότι κάτι τέτοιο θα είχε ως αποτέλεσμα να θιγεί η εθνική κυριαρχία του ιταλικού κράτους, δυνατότητα η οποία δεν προβλέπεται από το άρθρο 11 του Ιταλικού Συντάγματος.¹²⁶ Το άρθρο 11 επιτρέπει μεν περιορισμούς της κυριαρχίας προς διασφάλιση της δικαιοσύνης και της ειρήνης μεταξύ των κρατών, ωστόσο, τέτοιοι περιορισμοί απαγορεύονται όταν υπάρχει πιθανότητα παραβίασης των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών ή δικαιωμάτων.¹²⁷ Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι στο εξής στερείται της αρμοδιότητας ελέγχου των κανονισμών¹²⁸ ως προς τυχόν παραβιάσεις του Ιταλικού Συντάγματος· ωστόσο, δύναται να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας σε πράξεις του εσωτερικού δικαίου.¹²⁹ Γενικά, όταν το Συνταγματικό Δικαστήριο καλείται να αποφανθεί επί ζητημάτων παραβίασης θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων και αρχών από πράξη των κοινοτικών οργάνων, κρίνει εάν η κυρωτική της Συνθήκης πράξη σέβεται τις αρχές αυτές.¹³⁰ Πιο συγκεκριμένα, σε περίπτωση που εντοπίσει παραβίαση των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών ή δικαιωμάτων από μια κοινοτική πράξη και υπέρβαση «του επιτρεπτού από το άρθρο 11 περιορισμού της κυριαρχίας», «το Δικαστήριο μπορεί να διακηρύξει τον εσωτερικό νόμο ο οποίος ενέκρινε την εφαρμογή της Συνθήκης της Ρώμης ως αντισυνταγματικό στον βαθμό που επέτρεψε τις πράξεις αυτές».¹³¹ κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν συνεπάγεται την έξοδο της Ιταλίας από την Κοινότητα, αλλά απλώς τη μη εφαρμογή των εν λόγω κοινοτικών κανόνων εντός της ιταλικής έννομης τάξης.¹³² Το ΙΣΔ εξετάζει μόνο την κυρωτική της Συνθήκης πράξη, διότι εξαιτίας του γεγονότος ότι η Κοινότητα συνιστά μία άλλη

¹²⁵ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 180

¹²⁶ Ό.π., σελ. 180-181

¹²⁷ Maria Dicosola (2007), «Co.Co.A.- Comparing Constitutional Adjudications- A Summer School on Comparative Interpretation of European Constitutional Jurisprudence- The Interaction between European Law and National Law in the Case Law of Constitutional Courts- Italy: The interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of “limits” and “counter-limits”», 2nd Edition, University Of Trento Department of Legal Sciences Faculty of Law, σελ. 3

¹²⁸ Οι Ιταλοί δικαστές μπορούν να εφαρμόζουν τους κοινοτικούς κανονισμούς

¹²⁹ Antonio La Pergola, «Italy and European Integration: A lawyer’s Perspective», *Ind. Int’l & Comp. L. Rev.*, 4, σελ. 270

¹³⁰ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 181

¹³¹ Antonio La Pergola, «Italy and European Integration: A lawyer’s Perspective», *Ind. Int’l & Comp. L. Rev.*, 4, σελ. 271

¹³² Ό.π., σελ. 271

ξεχωριστή έννομη τάξη δεν μπορεί να ασκεί έλεγχο ad hoc σε κάθε κοινοτικό κανόνα που εισάγεται στην Ιταλία. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, δηλαδή, επεφύλαξε για τον εαυτό του τη δυνατότητα να επιλαμβάνεται κοινοτικών ζητημάτων, όταν διακυβεύεται η ιταλική συνταγματική ταυτότητα, επιδιώκοντας να διασφαλίσει την προστασία της έναντι αντιδημοκρατικών πρακτικών που ενδεχομένως λαμβάνουν χώρα σε κοινοτικό επίπεδο. Η θεώρηση αυτή, ωστόσο, του ΙΣΔ σταδιακά άρχισε να μην είναι συμβατή με τις υποχρεώσεις οι οποίες προβλέπονται από το κοινοτικό δίκαιο.¹³³ Περαιτέρω, επεσήμανε την αυτονομία του κοινοτικού νομικού συστήματος και την οικονομική του κατεύθυνση, ενώ έλαβε θέση υπέρ της συμβατότητας της εκχώρησης νομοθετικής αρμοδιότητας στα όργανα της Κοινότητας (άρθρο 189 Συνθήκης της Ρώμης) με το άρθρο 11 του Ιταλικού Συντάγματος περί «μεταβίβασης κυριαρχίας σε διεθνείς οργανισμούς».¹³⁴ Κατά το ΙΣΔ, το άρθρο 189 της Συνθήκης της Ρώμης δεν παραβιάζει την εθνική κυριαρχία της Ιταλίας, αφού, παρά το γεγονός ότι οι νομοθετικές αρμοδιότητες των οργάνων της έχουν περιορισθεί¹³⁵, «λαμβάνει μέρος στη διαμόρφωση των κοινοτικών πράξεων»,¹³⁶ μέσω της αποστολής αντιπροσώπων στα κοινοτικά όργανα και της συμμετοχής της στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο.¹³⁷

Το ΙΣΔ χρησιμοποίησε την έννοια των «αντιπεριορισμών» («contro-limitazioni»), στην οποία ενέταξε τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές. Πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση **Granital**¹³⁸ του 1984, το Συνταγματικό Δικαστήριο, προσεγγίζοντας το κοινοτικό δίκαιο υπό το πρίσμα του δυισμού¹³⁹, επανέλαβε προγενέστερη νομολογία του και δήλωσε ότι είναι αρμόδιο να ελέγχει τον εφαρμοστικό της Συνθήκης νόμο με κριτήριο τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές

¹³³ Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 180-181

¹³⁴ Antonio La Pergola, «Italy and European Integration: A lawyer's Perspective», *Ind. Int'l & Comp. L. Rev.*, 4, σελ. 270

¹³⁵ Maria Dicosola (2007), «Co.Co.A.- Comparing Constitutional Adjudications- A Summer School on Comparative Interpretation of European Constitutional Jurisprudence- The Interaction between European Law and National Law in the Case Law of Constitutional Courts- Italy: The interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of "limits" and "counter-limits"», 2nd Edition, University Of Trento Department of Legal Sciences Faculty of Law, σελ. 3

¹³⁶ Antonio La Pergola, «Italy and European Integration: A lawyer's Perspective», *Ind. Int'l & Comp. L. Rev.*, 4, σελ. 270

¹³⁷ Valentina Colcelli, «Overview of the relationship between the Italian Constitutional Court and EU Law, with particular reference to the Italian Constitutional Court's approach to renewable energy policy», *EU and comparative law issues and challenges series*, 2 σελ. 65

¹³⁸ ICC, Spa Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato, Decision No. 170, 8 Ιουνίου 1984

¹³⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, «Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της 'Υπεροχής'», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 322

της ιταλικής έννομης τάξης και τα θεμελιώδη δικαιώματα.¹⁴⁰ Ειδικότερα, έκρινε εαυτόν αρμόδιο να ελέγχει εάν το κοινοτικό δίκαιο στο σύνολό του και όχι μεμονωμένες διατάξεις του προσκρούουν σε θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης.¹⁴¹ Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ωστόσο, έλαβε θέση υπέρ της υπεροχής των κοινοτικών κανόνων με άμεσο αποτέλεσμα έναντι των εθνικών διατάξεων· οι δικαστές πρέπει να εφαρμόζουν τους κοινοτικούς αυτούς κανόνες, χωρίς να εξετάζεται το χρονικό σημείο έναρξης της ισχύος τους. Βέβαια, οι κοινοτικοί κανόνες δεν ακυρώνουν τους εθνικούς, απλώς οι τελευταίοι μένουν ανεφάρμοστοι από τον εθνικό δικαστή. Το εθνικό και το κοινοτικό δίκαιο, κατά το ΙΣΔ, συνυπάρχουν εντός της ιταλικής έννομης τάξης, ενώ σε περίπτωση σύγκρουσής τους, αναγνωρίζει την υπεροχή του κοινοτικού έναντι του εθνικού δικαίου: ο κοινοτικός κανόνας είναι αυτός που θα εφαρμοστεί.¹⁴² Η σημασία της απόφασης έγκειται στο γεγονός ότι αφενός, το ΙΣΔ αποφαινεται για το ζήτημα της «σχέσεως μεταξύ κοινοτικών και εθνικών κανόνων»¹⁴³, αίροντας τη σχετική διαφωνία που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα σε αυτό και το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) και αφετέρου, εκφράζει τη θέση του όσον αφορά τη σχέση μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων: πρόκειται για δύο συστήματα τα οποία είναι αυτόνομα και ανεξάρτητα μεταξύ τους· ανάμεσά τους έχει αναπτυχθεί μία σχέση συντονισμού, η οποία βασίζεται στη διάκριση των αρμοδιοτήτων, όπως αυτή προβλέπεται από τις διατάξεις της Συνθήκης.¹⁴⁴ Με την απόφασή του αυτή, το Συνταγματικό Δικαστήριο ανατρέπει την προγενέστερη νομολογία του και αναγνωρίζει στην ουσία την υπεροχή του κοινοτικού έναντι του εθνικού δικαίου. Μάλιστα, από την εν λόγω απόφαση και μετά, νόμοι οι οποίοι προσέκρουαν στο κοινοτικό δίκαιο κρίνονταν ως αντισυνταγματικοί, επειδή έρχονταν σε αντίθεση με το άρθρο 11 του Ιταλικού Συντάγματος.¹⁴⁵ Η υπεροχή αυτή ετέθη επί τη βάσει των αρμοδιοτήτων που έχουν εκχωρηθεί στα κοινοτικά όργανα και όχι υπό το πρίσμα της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου, διότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε ευθεία βολή κατά της εθνικής κυριαρχίας. Πράγματι, η υπεροχή αυτή του

¹⁴⁰ Maria Angela Jardim de Santa Cruz Oliveira, *International Trade Agreements Before Domestic Courts-Lessons from the EU and Brazilian Experiences*, Springer International Publishing Switzerland 2015, σελ. 170

¹⁴¹ Λίνα Παπαδοπούλου, «Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της 'Υπεροχής'», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 323

¹⁴² Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 179

¹⁴³ Ο.π., σελ. 179

¹⁴⁴ Ο.π., σελ. 179

¹⁴⁵ Valentina Colcelli, «Overview of the relationship between the Italian Constitutional Court and EU Law, with particular reference to the Italian Constitutional Court's approach to renewable energy policy», *EU and comparative law issues and challenges series*, 2 σελ. 67

Ευρωπαϊκού έναντι του Ιταλικού δικαίου, όπως δηλώνει το ΙΣΔ, αφορά σε ζητήματα που υπάγονται στο πεδίο των κοινοτικών αρμοδιοτήτων. Έτσι, σε περίπτωση σύγκρουσης εθνικού και ενωσιακού δικαίου, ο δικαστής έχει το δικαίωμα να εφαρμόσει απευθείας τον κοινοτικό κανόνα, «χωρίς να υποχρεούται να προσφύγει στο Συνταγματικό Δικαστήριο».¹⁴⁶ Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι η μεταστροφή αυτή δεν ήταν πλήρης, διότι, παρόλο που το ΙΣΔ αναγνώρισε την υπεροχή του Ευρωπαϊκού Δικαίου, αρκέστηκε απλώς στη μη εφαρμογή των εθνικών κανόνων που έρχονται σε αντίθεση με το κοινοτικό δίκαιο, ενώ θα μπορούσε να κρίνει ότι οι κανόνες αυτοί πρέπει να ακυρώνονται.¹⁴⁷

Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, στην απόφαση ***FRAGD*** (1989)¹⁴⁸, τήρησε μια πιο αυστηρή στάση και διακήρυξε ότι είναι αρμόδιο, εφαρμόζοντας έλεγχο συνταγματικότητας στον νόμο με τον οποίο μεταφέρεται η Συνθήκη στην ιταλική έννομη τάξη, να εξετάσει αν συγκεκριμένος κανόνας της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα είναι συμβατός με τις επιταγές του Ιταλικού Συντάγματος.¹⁴⁹ Το Δικαστήριο, δηλαδή, διακήρυξε ότι είναι σε θέση να ελέγχει τη συμβατότητα συγκεκριμένων μεμονωμένων κανόνων του Ευρωπαϊκού Δικαίου με τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης.¹⁵⁰ Το ΙΣΔ επεσήμανε ότι κάποιες θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών και ως εκ τούτου, δεν προστατεύονται από την κοινοτική έννομη τάξη. Υπαινίχθηκε, λοιπόν, ότι θα εξετάσει τον εθνικό κανόνα μεταφοράς της κοινοτικής πράξης με κριτήριο τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης, τις οποίες, ωστόσο, το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) δεν τις έχει συμπεριλάβει στην έννοια των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών. Η δήλωση αυτή, βέβαια, του Συνταγματικού Δικαστηρίου παρέμεινε σε συμβολικό επίπεδο, αφού πολύ δύσκολα θα δεχόταν ως

¹⁴⁶ Maria Dicosola (2007), «Co.Co.A.- Comparing Constitutional Adjudications- A Summer School on Comparative Interpretation of European Constitutional Jurisprudence- The Interaction between European Law and National Law in the Case Law of Constitutional Courts- Italy: The interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of “limits” and “counter-limits”», 2nd Edition, University Of Trento Department of Legal Sciences Faculty of Law, σελ. 4

¹⁴⁷ Ramy Sour, «Italy accepts the supremacy of European Community Law», *Journal of Politics & Society*, σελ. 1

¹⁴⁸ Judgment of April, 21, 1989, Corte cost., Italy, Sentenza 232/1989

¹⁴⁹ Maria Dicosola (2007), «Co.Co.A.- Comparing Constitutional Adjudications- A Summer School on Comparative Interpretation of European Constitutional Jurisprudence- The Interaction between European Law and National Law in the Case Law of Constitutional Courts- Italy: The interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of “limits” and “counter-limits”», 2nd Edition, University Of Trento Department of Legal Sciences Faculty of Law, σελ. 5

¹⁵⁰ Anne Marie Slaughter, Alec Stone Sweet, Joseph Weiler, *The European Court and National Courts: Doctrine & Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context*, Hart Publishing, Oxford 1998, σελ. 289

θεμελιώδη συνταγματική μια αρχή η οποία δεν περιλαμβάνεται στις αναγνωρισμένες σε κοινοτικό επίπεδο κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών.¹⁵¹

Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο χρησιμοποίησε τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και τα ανθρώπινα δικαιώματα ως «αντιπεριορισμούς» στον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας. Τα εν λόγω στοιχεία αποτέλεσαν μέτρο κρίσης για τη συνταγματικότητα της Συνθήκης.¹⁵² Ειδικότερα, στις αποφάσεις *Granital* και *Frontini*, το Δικαστήριο διακήρυξε ότι είναι αρμόδιο να ελέγχει εάν ο κυρωτικός της Συνθήκης νόμος συνολικά είναι συμβατός με τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις συνταγματικές αρχές· εξαιτίας της αυτονομίας της ενωσιακής από την εθνική έννομη τάξη, δεν θα ασκεί έλεγχο σε κάθε κοινοτική διάταξη.¹⁵³

Αντιθέτως, στην απόφαση *FRAGD*, το ΙΣΔ τήρησε μια πιο αυστηρή στάση: θεώρησε εαυτόν αρμόδιο να εξετάζει από πλευράς συνταγματικότητας κάθε πρόβλεψη της Συνθήκης, ελέγχοντας την πράξη με την οποία κυρώθηκε. Η δυνατότητα άσκησης δικαστικού ελέγχου σε κάθε ερμηνεία ή εφαρμογή μιας διάταξης της Συνθήκης στην ουσία συνεπάγεται έλεγχο κάθε κοινοτικού κανόνα, συμπεριλαμβανομένου και του παραγώγου δικαίου, το οποίο πρακτικά εφαρμόζει τη Συνθήκη.¹⁵⁴

Οι θεμελιώδεις αρχές της ιταλικής συνταγματικής τάξης τίθενται από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως όριο στο κοινοτικό δίκαιο, λαμβάνοντας πλέον διαστάσεις συνολικότερου προβληματισμού σχετικά με τη συνταγματικότητα της συμμετοχής της Ιταλίας στην Κοινότητα.¹⁵⁵ Στις *Frontini* και *Granital* το Δικαστήριο απέρριψε τη δυνατότητα άσκησης δικαστικού ελέγχου στο σύνολο των κοινοτικών κανόνων, εφόσον η Ιταλία αποτελεί μέλος της Κοινότητας. Από την άλλη πλευρά, με τη *FRAGD*, τυχόν απόφαση του Δικαστηρίου υπέρ της αντισυνταγματικότητας θα είχε ως αποτέλεσμα την ακύρωση κάποιων άρθρων της Συνθήκης, εφαρμογών ή ερμηνειών της και όχι οπωσδήποτε την ακύρωση του εφαρμοστικού νόμου εν συνόλω. Με τον τρόπο αυτόν, το Δικαστήριο επιδιώκει τον εξής διπλό στόχο: αφενός τη μείωση των κοινοτικών πράξεων οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης και αφετέρου τη

¹⁵¹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της 'Υπεροχής'*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 323

¹⁵² Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12, σελ. 182-183

¹⁵³ Ο.π., σελ. 183

¹⁵⁴ Ο.π., σελ. 184

¹⁵⁵ Ο.π., σελ. 185-186

διασφάλιση της συμμετοχής της Ιταλίας στην Κοινότητα. Ωστόσο, η δυνατότητα ακύρωσης από το ΙΣΔ κανόνων κοινοτικού δικαίου προσκρούει τόσο στη Συνθήκη της Ρώμης, σύμφωνα με την οποία, αρμόδιο να κρίνει περί της ισχύος των κοινοτικών κανόνων είναι μόνο το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) όσο και στη θεωρητική κατασκευή του δυαδικού συστήματος που έχει αναπτύξει το ΙΣΔ, κατά την οποία, οι δύο έννομες τάξεις είναι αυτόνομες και διακριτές μεταξύ τους και έχουν ξεχωριστές αρμοδιότητες.¹⁵⁶

Η απόφαση *FRAGD* του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου αποτελεί οπισθοχώρηση στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση: το Συνταγματικό Δικαστήριο καθιστά εαυτόν αρμόδιο να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας σε κοινοτικές πράξεις και κανόνες, παραβιάζοντας σχετική αρμοδιότητα του Δικαστηρίου της Ένωσης, προκειμένου να διαφυλάξει τη συνταγματική ταυτότητα της ιταλικής έννομης τάξης και κατ' επέκταση την εθνική κυριαρχία του κράτους.

γ) Conseil d' État , Cour de Cassation, Conseil Constitutionnel

Σύμφωνα με το άρθρο 55 του Γαλλικού Συντάγματος¹⁵⁷, το διεθνές δίκαιο υπερισχύει του εθνικού δικαίου. Από τη γραμματική διατύπωση της εν λόγω διάταξης, συνάγεται, λοιπόν, ότι το ενωσιακό δίκαιο υπερτερεί έναντι των εθνικών νομοθετικών πράξεων εντός της γαλλικής έννομης τάξης, χωρίς, βέβαια, η υπεροχή αυτή να ισχύει και έναντι του Συντάγματος (άρθρα 54 και 55 του Γαλλικού Συντάγματος). Το πρόβλημα της υπεροχής, ως εκ τούτου, δεν εντοπίζεται τόσο στη σχέση μεταξύ κοινοτικού και εθνικού δικαίου, όσο στην εφαρμογή της ως άνω συνταγματικής διάταξης από τους εθνικούς δικαστές, υπό την έννοια του ελέγχου της συμβατότητας ενωσιακού και εθνικού δικαίου.¹⁵⁸

Χαρακτηριστικό της γαλλικής νομικής παράδοσης είναι η μονιστική αντίληψη και η αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου. Οι ψηφισθέντες από το Γαλλικό Κοινοβούλιο τυπικοί νόμοι συνιστούν έκφραση της γενικής βούλησης, ήτοι της βούλησης του λαού (*volonté générale, volonté du peuple*). Σύμφωνα με την αρχή αυτή, της οποίας οι καταβολές εντοπίζονται στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, εθεωρείτο ότι οι δικαστές δεν είχαν την αρμοδιότητα να απέχουν από την εφαρμογή

¹⁵⁶ Ο.π., σελ. 187

¹⁵⁷ «*Les traités ou accords régulièrement ratifiés ou approuvés ont, dès leur publication, une autorité supérieure à celle des lois, sous réserve, pour chaque accord ou traité, de son application par l' autre partie.*»

¹⁵⁸ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 174-175

εθνικού νόμου ψηφισθέντος από το Γαλλικό Κοινοβούλιο, λόγω αντίθεσής του με το κοινοτικό δίκαιο. Η στάση των γαλλικών ανωτάτων δικαστηρίων, βέβαια, επηρεαζόταν και από την πολιτική συγκυρία· η γκωλικής προελεύσεως άποψη περί περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας λόγω της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είχε ως αποτέλεσμα οι δικαστές να τηρούν μια πιο αυστηρή στάση όσον αφορά τη σχέση εθνικού και κοινοτικού δικαίου. Ωστόσο, αργότερα, η άνοδος των σοσιαλιστών, οι οποίοι υποστήριζαν θερμά το ευρωπαϊκό οικοδόμημα επηρέασε τα γαλλικά δικαστήρια, τα οποία ανέτρεψαν την έως τότε νομολογία τους. Ως προς το ζήτημα της υπεροχής, λοιπόν, τα τρία ανώτατα δικαστήρια, Conseil d'État, Cour de Cassation και Conseil Constitutionnel εξέφρασαν, μέσω της νομολογίας τους τρεις διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις.¹⁵⁹

Το Cour de Cassation, στην απόφαση Ramel¹⁶⁰ του 1970, αναφέρθηκε στη σχέση μεταξύ κοινοτικού και εθνικού δικαίου. Ειδικότερα, βασιζόμενο στο άρθρο 55 του Γαλλικού Συντάγματος, έκρινε ότι το κοινοτικό δίκαιο υπερισχύει μεταγενέστερου εθνικού κανόνα.¹⁶¹ Επίσης, το 1975 στην απόφαση Jacques Vabre¹⁶², έκρινε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 55 του Γαλλικού Συντάγματος, διεθνής κανόνας που έχει κυρωθεί υπερέχει έναντι εθνικού τυπικού νόμου, ο οποίος στη συγκεκριμένη υπόθεση δεν εφαρμόζεται, χωρίς όμως να ακυρώνεται.¹⁶³ Το Δικαστήριο, λοιπόν, εγκαταλείπει, με τις αποφάσεις του αυτές, το δόγμα Matter¹⁶⁴ περί υπεροχής διεθνούς συνθήκης αποκλειστικά και μόνο έναντι παλαιότερου νομοθετήματος και διατυπώνει την άποψη ότι η υπεροχή του κοινοτικού έναντι του

¹⁵⁹ Ο.π., σελ. 172-173

¹⁶⁰ Administration des contributions indirectes et comité interprofessionnel des vins doux naturels v. Ramel, 22/10/1970, N° de pourvoi: 69-90850, ό.π., σελ.175

¹⁶¹ «...Aux termes de l'article 55 de la constitution du 4 octobre 1958, les traités ou accords régulièrement ratifiés et approuvés ont de leur publication une autorité supérieure à celle des lois, sous réserve pour chaque accord ou traité, de son application par l'autre partie... C'est par l'exacte application de l'article 55 de la constitution que les juges d'appel ont estimé ne pas devoir faire application aux vins importés, des dispositions de l'article 4 du code du vin, et a x... des pénalités prévues par les articles 3 de la loi du 1er août 1905 et 443, 444 et 445 du code général des impôts, le principe de territorialité de la loi fiscale ne pouvant tenir en échec la loi internationale dont la puissance s'impose en vertu de la loi constitutionnelle...», Administration des contributions indirectes et comité interprofessionnel des vins doux naturels v. Ramel, 22/10/1970, N° de pourvoi: 69-90850

¹⁶² Administration des Douanes v. Société «Cafés Jacques Vabre» et SARL Weigel et Cie, 24/5/1975, N° de pourvoi: 73-13556, Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 175

¹⁶³ «... L'article 95 du traité du 24 mars 1957, au motif que celui-ci, en vertu de l'article 55 de la constitution, a une autorité supérieure à celle de la loi interne, même postérieure, alors, selon le pourvoi, que s'il appartient au juge fiscal d'apprécier la légalité des textes réglementaires instituant un impôt litigieux, il ne saurait cependant, sans excéder ses pouvoirs, écarter l'application d'une loi interne sous prétexte qu'elle revêtirait un caractère inconstitutionnel...» Administration des Douanes v. Société «Cafés Jacques Vabre» et SARL Weigel et Cie, 24/5/1975, N° de pourvoi: 73-13556

¹⁶⁴ Εισαγγελέας του Cour de Cassation

εθνικού δικαίου απορρέει από το ίδιο το Γαλλικό Σύνταγμα.¹⁶⁵ Η νομολογία αυτή του Cour de Cassation κατάφερε ένα ισχυρό πλήγμα στη θεμελιώδη αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου και της μη εμπλοκής της δικαστικής στη νομοθετική εξουσία.¹⁶⁶

Με την απόφαση Semoules (1968),¹⁶⁷ το Conseil d'État, λόγω έλλειψης δικαιοδοσίας όσον αφορά τον έλεγχο των τυπικών νόμων¹⁶⁸, αρνήθηκε να αναγνωρίσει το προβάδισμα του κοινοτικού έναντι του εθνικού δικαίου¹⁶⁹ και φυσικά να αποφανθεί υπέρ της μη συμβατότητας τυπικού νόμου με το ενωσιακό δίκαιο, διότι επί αυτού και επί της συνταγματικότητας δύναται να κρίνει μόνο το Conseil Constitutionnel, κατά τον έλεγχο του τυπικού νόμου πριν αυτός εκδοθεί.¹⁷⁰ Ο διοικητικός δικαστής τόνισε δεν είναι αρμόδιος να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων.¹⁷¹ Κατόπιν τούτων, καθίσταται σαφές ότι, το Δικαστήριο, μέσω της απόφασής του αυτής, προσπαθεί να αντιμετωπίσει μια εξουσία η οποία βάλλει κατά της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου της γαλλικής έννομης τάξης, με τη διαφύλαξη της οποίας είναι επιφορτισμένο.¹⁷²

Το 1989, το Conseil d'État, με την απόφαση Nicolo,¹⁷³ ανέτρεψε την προγενέστερη νομολογία του και προέβη σε έλεγχο σχετικό με τη συμβατότητα εθνικού νόμου με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τις Συνθήκες.¹⁷⁴ Το Δικαστήριο αποδέχτηκε την υπεροχή της Συνθήκης της Ρώμης και έναντι νεότερου τυπικού νόμου¹⁷⁵, κατ' εφαρμογή του άρθρου 55 του Γαλλικού Συντάγματος,¹⁷⁶

¹⁶⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 175

¹⁶⁶ Ο.π., σελ. 176

¹⁶⁷ Conseil d'Etat, Syndicat Général de Fabricants de Semoules de France, Publié au recueil Lebon, N° 62814, 1/3/1968

¹⁶⁸ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 176-177

¹⁶⁹ La « jurisprudence des Semoules » : les lois postérieures priment sur les traités (CE, sect., 1°/03/1968, Syndicat général des fabricants de semoules de France), <https://www.fallaitpasfairedudroit.fr/droit-administratif/le-bloc-legalite/le-droit-international/101-la-superiorite-des-lois-posterieures-sur-les-conventions-internationales-ce-sect-1d031968-syndicat-general-des-fabricant-de-semoules-de-france>, 14/10/2018, 21: 21

¹⁷⁰ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 177

¹⁷¹ ¹⁷¹ La « jurisprudence des Semoules » : les lois postérieures priment sur les traités (CE, sect., 1°/03/1968, Syndicat général des fabricants de semoules de France), <https://www.fallaitpasfairedudroit.fr/droit-administratif/le-bloc-legalite/le-droit-international/101-la-superiorite-des-lois-posterieures-sur-les-conventions-internationales-ce-sect-1d031968-syndicat-general-des-fabricant-de-semoules-de-france>, 14/10/2018, 21: 24

¹⁷² Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 177

¹⁷³ Conseil d'Etat, Assemblée, Nicolo, requête numéro 108243, 20/10/1989

¹⁷⁴ 20 octobre 1989 – Nicolo, Supériorité des traités sur les lois, Analyse, <http://www.conseil-etat.fr/Decisions-Avis-Publications/Decisions/Les-decisions-les-plus-importantes-du-Conseil-d-Etat/20-octobre-1989-Nicolo>, 14/10/2018, 22:08

¹⁷⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 179

καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο διοικητικός δικαστής, πλέον, δύναται να μην εφαρμόζει ακόμη και μεταγενέστερη της Συνθήκης διάταξη εθνικού δικαίου, η οποία είναι αντίθετη με τις προβλέψεις της πρώτης.¹⁷⁷

Στην απόφαση με αριθμό 74-54 της 15^{ης}/1/1975, το Conseil Constitutionnel διατύπωσε την άποψη ότι είναι μεν αρμόδιο να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας στους νόμους, χωρίς όμως να μπορεί να εξετάσει αν αυτοί είναι συμβατοί με τις διεθνείς συνθήκες, οι οποίες έχουν κυρωθεί από το γαλλικό κράτος¹⁷⁸. Ωστόσο, η θέση αυτή του Συνταγματικού Δικαστηρίου έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το πνεύμα και τη γραμματική διατύπωση της διάταξης του άρθρου 55 του Γαλλικού Συντάγματος, η οποία αναγνωρίζει την υπεροχή του διεθνούς και κατ' επέκταση του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού. Αυτό σημαίνει ότι, εάν μία νομοθετική πράξη παραβιάζει τη Συνθήκη, τότε η εν λόγω εθνική πράξη θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως αντισυνταγματική. Όμως, με την απόφαση 88-1082/1117 της 21^{ης}/10-1988, δικάζοντας ως Εκλογοδικείο, αποδέχτηκε την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου.¹⁷⁹

Σημαντική απόφαση του CC είναι η με αριθμό 92-308¹⁸⁰ του 1992, η οποία αφορά στην επικύρωση από το γαλλικό κράτος της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Ειδικότερα, το CC διακήρυξε ότι οι διεθνείς συνθήκες που έχουν συναφθεί θα πρέπει να τηρούνται¹⁸¹ και ότι η συμμετοχή της Γαλλίας σε διεθνή οργανισμό, στον οποίο έχουν εκχωρηθεί αρμοδιότητες από τα κράτη μέλη και έχει νομική προσωπικότητα, δεν παραβιάζει την εθνική κυριαρχία. Ωστόσο, εάν η εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε διεθνή οργανισμό συνεπάγεται όρους που παραβιάζουν το Σύνταγμα ή έρχονται σε αντίθεση με τις ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας, απαιτείται αναθεώρηση του Συντάγματος, πριν την επικύρωση της σχετικής συνθήκης¹⁸² στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, η επικύρωση της εν λόγω συνθήκης δεν απαγορεύεται,

¹⁷⁶ 20 octobre 1989 – Nicolo, Supériorité des traités sur les lois, Analyse, <http://www.conseil-etat.fr/Decisions-Avis-Publications/Decisions/Les-decisions-les-plus-importantes-du-Conseil-d-Etat/20-octobre-1989-Nicolo>, 14/10/2018, 22:08

¹⁷⁷ Ο.π., 22:37

¹⁷⁸ «... il n'appartient pas au Conseil constitutionnel, lorsqu'il est saisi en application de l'article 61 de la Constitution, d'examiner la conformité d'une loi aux stipulations d'un traité ou d'un accord international...», απόφαση με αριθμό 74-54, 15/1/1975, σκ. 7

¹⁷⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 177-178

¹⁸⁰ Απόφαση με αριθμό 92-308 DC, 9 Απριλίου 1992, Conseil Constitutionnel

¹⁸¹ «... la République française "se conforme aux règles du droit public international" ; qu'au nombre de celles-ci figure la règle Pacta sunt servanda qui implique que tout traité en vigueur lie les parties et doit être exécuté par elles de bonne foi...», Απόφαση με αριθμό 92-308 DC, 9 Απριλίου 1992, Conseil Constitutionnel, σκ. 7

¹⁸² Ο.π., σκ. 13-14

απλώς αναβάλλεται μέχρι τη συνταγματική αναθεώρηση.¹⁸³ Όσον αφορά το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι του Ευρωπαίου πολίτη στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης στο κράτος μέλος στο οποίο κατοικεί, το CC θεώρησε ότι παραβιάζει τα άρθρα 72, 3 και 24 του Γαλλικού Συντάγματος.¹⁸⁴ Περαιτέρω, έκρινε ότι οι διατάξεις της Συνθήκης που αφορούσαν στην οικονομική και νομισματική ένωση ήταν αντίθετες με τις διατάξεις του Γαλλικού Συντάγματος, διότι έθιγαν τις ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας· η Γαλλία στερείται πλέον αρμοδιότητας σε αυτούς τους τομείς.¹⁸⁵ Τέλος, θεώρησε ότι το άρθρο 100C παρ. 3 της Συνθήκης, στο οποίο προβλεπόταν ότι, από 1^η Ιανουαρίου 1996, αποφάσεις σχετικές με τον καθορισμό των τρίτων χωρών των οποίων οι υπήκοοι πρέπει να διαθέτουν θεώρηση για να διέρχονται τα εξωτερικά σύνορα των κρατών μελών, θα λαμβάνονταν από το Συμβούλιο με ειδική πλειοψηφία, παραβίαζε το Σύνταγμα, καθώς έθιγε τις ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας.¹⁸⁶ Κατόπιν της απόφασης αυτής, έλαβε χώρα συνταγματική αναθεώρηση, προκειμένου οι επίμαχες διατάξεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ να καταστούν συμβατές με το Γαλλικό Σύνταγμα.

Το Conseil Constitutionnel είναι επιφορτισμένο με την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας της γαλλικής έννομης τάξης έναντι του παραγώγου ευρωπαϊκού δικαίου.¹⁸⁷ Έτσι, στην απόφαση με αριθμό 2004-505, η οποία αφορούσε στη Συνταγματική Συνθήκη, το CC έκρινε ότι η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, όπως αυτή κατοχυρωνόταν από την Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη, δεν θα έπρεπε να θέτει υπό αμφισβήτηση τη θέση του Γαλλικού Συντάγματος ως ανώτατης πηγής δικαίου της γαλλικής δικαιοταξίας.¹⁸⁸

Στην απόφασή του με αριθμό 2006-540, το CC διακήρυξε ότι ναι μεν το γαλλικό κράτος, κατά το Σύνταγμα (άρθρο 88-1) οφείλει να εφαρμόζει το δίκαιο της Ένωσης εντός της εθνικής έννομης τάξης, αλλά η εκτέλεση μιας οδηγίας δεν θα πρέπει να παραβιάζει θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες εντάσσονται στη γαλλική

¹⁸³ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 344-345

¹⁸⁴ Απόφαση με αριθμό 92-308 DC, 9 Απριλίου 1992, Conseil Constitutionnel, σκ. 21-27

¹⁸⁵ Ο.π., σκ. 43-45

¹⁸⁶ Ο.π., σκ. 49-50

¹⁸⁷ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 383

¹⁸⁸ Anneli Albi (2007), «Supremacy of EU Law in the New Member States- Bringing Parliaments into the Equation of "Co-operative Constitutionalism" », *European Constitutional Law Review*, 3, σελ. 26

συνταγματική ταυτότητα.¹⁸⁹ Εάν μία τέτοιου είδους παραβίαση λάβει χώρα, η επίμαχη κοινοτική πράξη θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως αντισυνταγματική.¹⁹⁰ Το Conseil Constitutionnel, λοιπόν, χρησιμοποιεί τη συνταγματική ταυτότητα ως μέσο περιορισμού της επεκτατικής τάσης του ενωσιακού δικαίου.¹⁹¹ Εκτός, όμως, από τον έλεγχο που πραγματοποιεί στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο επί τη βάση της συνταγματικής ταυτότητας της γαλλικής έννομης τάξης, το Conseil Constitutionnel εξετάζει τη συνταγματικότητα και των Συνθηκών, πριν την επικύρωσή τους. Ειδικότερα, το Συμβούλιο χρησιμοποιεί τις «απαραίτητες προϋποθέσεις άσκησης της κυριαρχίας»¹⁹² ως μέτρο κρίσης για τη συνταγματικότητα της υπό επικύρωση συνθήκης. Εάν η συνθήκη παραβιάζει τις προϋποθέσεις αυτές, θα πρέπει πρώτα να λάβει χώρα αναθεώρηση του Συντάγματος και κατόπιν τούτου να επικυρωθεί.¹⁹³

δ) Το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο

Σύμφωνα με το άρθρο 96 του Ισπανικού Συντάγματος, οι διεθνείς συνθήκες, από την επικύρωσή τους, εντάσσονται στην εθνική έννομη τάξη· η Ισπανία, λοιπόν, ακολουθεί τη μονιστική αντίληψη. Προβλέπεται, επίσης, από το άρθρο 95 παρ. 2 έλεγχος συνταγματικότητας των συνθηκών πριν τη σύναψή τους. Ωστόσο, αν κριθεί

¹⁸⁹ «... la transposition d'une directive ne saurait aller à l'encontre d'une règle ou d'un principe inhérent à l'identité constitutionnelle de la France, sauf à ce que le constituant y ait consenti...», απόφαση με αριθμό 2006-540, 27/7/2006, σκ. 19

¹⁹⁰ «... Considérant qu'aux termes du premier alinéa de l'article 88-1 de la Constitution : " La République participe aux Communautés européennes et à l'Union européenne, constituées d'États qui ont choisi librement, en vertu des traités qui les ont instituées, d'exercer en commun certaines de leurs compétences " ; qu'ainsi, la transposition en droit interne d'une directive communautaire résulte d'une exigence constitutionnelle ; Considérant qu'il appartient par suite au Conseil constitutionnel, saisi dans les conditions prévues par l'article 61 de la Constitution d'une loi ayant pour objet de transposer en droit interne une directive communautaire, de veiller au respect de cette exigence ; que, toutefois, le contrôle qu'il exerce à cet effet est soumis à une double limite ; Considérant, en premier lieu, que la transposition d'une directive ne saurait aller à l'encontre d'une règle ou d'un principe inhérent à l'identité constitutionnelle de la France, sauf à ce que le constituant y ait consenti ; Considérant, en second lieu, que, devant statuer avant la promulgation de la loi dans le délai prévu par l'article 61 de la Constitution, le Conseil constitutionnel ne peut saisir la Cour de justice des Communautés européennes de la question préjudicielle prévue par l'article 234 du traité instituant la Communauté européenne ; qu'il ne saurait en conséquence déclarer non conforme à l'article 88-1 de la Constitution qu'une disposition législative manifestement incompatible avec la directive qu'elle a pour objet de transposer ; qu'en tout état de cause, il revient aux autorités juridictionnelles nationales, le cas échéant, de saisir la Cour de justice des Communautés européennes à titre préjudiciel ; ... », απόφαση με αριθμό 2006-540, 27/7/2006, σκ. 17-20, Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3, σελ. 46-47

¹⁹¹ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 386

¹⁹² Βλ. απόφαση για τη Λισαβόνα 2007-560, σκ. 9

¹⁹³ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 389-390

ότι μία συνθήκη είναι αντίθετη με τις συνταγματικές διατάξεις, τότε θα πρέπει να λάβει χώρα αναθεώρηση του Συντάγματος, πριν τη σύναψη της εν λόγω συνθήκης.¹⁹⁴

Στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο λειτουργεί ως «εγγυητής του Συντάγματος», διακηρύσσοντας ότι το Ενωσιακό Δίκαιο δεν πρέπει να εφαρμόζεται με τρόπο τέτοιο που να αντιβαίνει στις συνταγματικές διατάξεις.¹⁹⁵ παρά τη συμμετοχή του Ισπανικού κράτους στην Ένωση, η δημόσια εξουσία εξακολουθεί να υπόκειται στο Σύνταγμα. Πιο συγκεκριμένα, με τη, με αριθμό 64/1991, απόφασή του¹⁹⁶, το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο διακήρυξε ότι: «... η εκχώρηση της άσκησης αρμοδιοτήτων υπέρ υπερεθνικών μορφωμάτων δεν συνεπάγεται ότι οι εθνικές αρχές δεν δεσμεύονται πια από την εσωτερική έννομη τάξη, όταν ενεργούν στο πλαίσιο εκπλήρωσης των υποχρεώσεων που προκύπτουν από τα μορφώματα αυτά, από τη στιγμή που στις περιπτώσεις αυτές αυτό που διακυβεύεται είναι επίσης δημόσια εξουσία η οποία γι' αυτό υπόκειται στο Σύνταγμα και στο ισπανικό νομικό σύστημα...».¹⁹⁷ Οι εθνικές αρχές, λοιπόν, ακόμα και όταν εφαρμόζουν δίκαιο της Ένωσης, δεν παύουν να δεσμεύονται από τις διατάξεις του Ισπανικού Συντάγματος, οι οποίες λειτουργούν ως περιορισμοί στο πλαίσιο της εκπλήρωσης των ενωσιακών υποχρεώσεων.

Στο πλαίσιο της επικύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης, το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, με τη Διακήρυξη 1-2004¹⁹⁸, απεφάνθη σχετικά με τη συμβατότητα του άρθρου I-6 της Συνθήκης αυτής, στο οποίο προβλεπόταν η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, με το άρθρο 9 παρ. 1 του Ισπανικού Συντάγματος.¹⁹⁹ Το Δικαστήριο, με τη Διακήρυξή του αυτή, απεφάνθη ότι η Συνταγματική Συνθήκη δεν αντέβαινε στο Ισπανικό Σύνταγμα.²⁰⁰ Ειδικότερα, διακήρυξε ότι είναι δυνατόν να περιοριστούν τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους, εξ αιτίας της συμμετοχής του στην Ευρωπαϊκή Ένωση, υπό την προϋπόθεση της συμβατότητας του ενωσιακού δικαίου με τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ισπανικής έννομης τάξης. Οι θεμελιώδεις αυτές αρχές συνιστούν τη συνταγματική

¹⁹⁴ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 155

¹⁹⁵ Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3, σελ. 18

¹⁹⁶ Απόφαση STC 64/1991, Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο

¹⁹⁷ Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3, σελ. 18

¹⁹⁸ Διακήρυξη 1/2004, Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο

¹⁹⁹ «Οι πολίτες και οι δημόσιες αρχές δεσμεύονται από το Σύνταγμα και άλλες νομικές διατάξεις»

²⁰⁰ Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3, σελ. 19

ταυτότητα του Ισπανικού Συντάγματος.²⁰¹ Η παραχώρηση, λοιπόν, στα όργανα της Ένωσης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων έχει ως όριο, τα θεμελιώδη δικαιώματα, τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και τον «σεβασμό της κυριαρχίας του κράτους και των βασικών συνταγματικών δομών».²⁰² Τα όρια αυτά δεν διατυπώνονται ρητώς στο Σύνταγμα, αλλά συνάγονται από το πνεύμα των διατάξεών του και ουσιαστικά, με τον τρόπο αυτό, διευκρινίζεται η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας και το περιεχόμενό της.²⁰³ Το Δικαστήριο, εν προκειμένω, διέκρινε μεταξύ υπεροχής (supremacy) και προτεραιότητας (primacy): η προτεραιότητα του ευρωπαϊκού δικαίου εντοπίζεται στην άσκηση των εκχωρηθεισών ενωσιακών αρμοδιοτήτων²⁰⁴ και αποτελεί το μέσο για την πραγμάτωση της όμοιας εφαρμογής και του άμεσου αποτελέσματος του ενωσιακού δικαίου εντός των κρατών μελών. Η προτεραιότητα, λοιπόν, συνιστά προϋπόθεση εφαρμογής του ευρωπαϊκού δικαίου και όχι έκφραση της υπεροχής του. Από την άλλη πλευρά, η υπεροχή σχετίζεται με την εφαρμογή των κανόνων²⁰⁵ και αποτελεί εγγενές στοιχείο του Συντάγματος, το οποίο συνιστά πηγή νομιμοποίησης.²⁰⁶ Το ίδιο το Ισπανικό Σύνταγμα και συγκεκριμένα το άρθρο 93 προέβλεψε την εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε διεθνείς οργανισμούς και κατ' επέκταση και στην Ένωση. Αυτό σημαίνει ότι το Ισπανικό Σύνταγμα επέτρεψε στα όργανα των διεθνών οργανισμών να εκδίδουν νομοθετικές πράξεις και να τις εφαρμόζουν σε πεδία που προηγουμένως υπάγονταν σε συνταγματική ρύθμιση, αναγνωρίζοντας την προτεραιότητα του ενωσιακού δικαίου όσον αφορά τις μεταβιβασθείσες αρμοδιότητες.²⁰⁷ Η προτεραιότητα, λοιπόν, του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης πηγάζει από το ίδιο το Ισπανικό Σύνταγμα, το οποίο προσδιορίζει τα πεδία στα οποία εφαρμόζεται.²⁰⁸ Με την απόφαση αυτή, αναγνωρίζεται η προτεραιότητα του ενωσιακού δικαίου, χωρίς να θίγεται η υπεροχή του Συντάγματος.²⁰⁹ το Δικαστήριο

²⁰¹ Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 12

²⁰² Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 159

²⁰³ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 221

²⁰⁴ Anneli Albi (2007), «Supremacy of EU Law in the New Member States- Bringing Parliaments into the Equation of "Co-operative Constitutionalism" », *European Constitutional Law Review*, 3, σελ. 26-27

²⁰⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 159

²⁰⁶ Anneli Albi (2007), «Supremacy of EU Law in the New Member States- Bringing Parliaments into the Equation of "Co-operative Constitutionalism" », *European Constitutional Law Review*, 3, σελ. 27

²⁰⁷ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 160-161

²⁰⁸ Ο.π., σελ. 161

²⁰⁹ Ο.π., σελ. 161

διακηρύττει ουσιαστικά την υπεροχή του εθνικού Συντάγματος, χωρίς να βάζει ευθέως κατά της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου.²¹⁰

Τα ανώτατα και συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών αναγκάζονται από τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο να υιοθετούν πιο ευέλικτα σχήματα, προσπαθώντας να συμφιλιώσουν την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου με τη φύση του Συντάγματος ως ανώτατης πηγής δικαίου στην έννομη τάξη των κρατών μελών. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και Συντάγματος δεν παύει να αποτελεί για τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια ζήτημα εθνικής κυριαρχίας και «*συνταγματικής αξιοπρέπειας*».²¹¹ Το Σύνταγμα και οι θεμελιώδεις αρχές που συνθέτουν τη συνταγματική ταυτότητα της έννομης τάξης των κρατών μελών αποτελούν μέτρο κρίσης και ελέγχου της συνταγματικότητας των ενωσιακών πράξεων.

ii) Μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: η ρήτρα της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4 Π ΣΕΕ

Η Ευρωπαϊκή ήπειρος κατοικείται από λαούς με διαφορετικές κουλτούρες, γλώσσες και νομικά συστήματα. Η διαφορετικότητα αυτή δεν αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά απαραίτητο στοιχείο της διαδικασίας αυτής, όπως μαρτυρά και η καθιερωμένη πλέον φράση «*Ενότητα στην Πολυμορφία*». Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύχθηκε σταδιακά η έννοια της ταυτότητας²¹², η οποία διατυπώνεται άλλοτε ως συνταγματική και άλλοτε ως εθνική ταυτότητα· ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο όρων δεν υπάρχει, αφού αμφότεροι σχετίζονται με το εθνικό ή το συνταγματικό δίκαιο των κρατών μελών, γι' αυτό και η χρήση των δύο εννοιών εναλλάσσεται.²¹³

Η εθνική ταυτότητα χρησιμοποιείται από το Δικαστήριο της Ένωσης υπό το πρίσμα του άρθρου 4(2) ΣΕΕ, ενώ τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών

²¹⁰ Anneli Albi (2007), «Supremacy of EU Law in the New Member States- Bringing Parliaments into the Equation of “Co-operative Constitutionalism” », *European Constitutional Law Review*, 3, σελ. 27

²¹¹ Έννοια που χρησιμοποιήθηκε από την Τζούλια Ηλιοπούλου Στράγγα σε άρθρο στην εφημερίδα το *Βήμα* με τίτλο: «Η αληθινή απειλή για τη συνταγματική αξιοπρέπεια» (2005)

²¹² Pietro Faraguna (2017), «Special Issue- Constitutional Identity in the Age of Global Migration -Constitutional Identity in the EU- A Shield or a Sword», *German Law Journal*, 7, σελ. 1618

²¹³ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, 211

επικαλούνται την εν λόγω έννοια ως όριο στην απόλυτη υπεροχή του Ευρωπαϊκού Δικαίου.²¹⁴

Η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας είναι περίπλοκη και ως εκ τούτου, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Άλλοτε η συνταγματική ταυτότητα συνίσταται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε συντάγματος ή στη συνταγματική παράδοση του κράτους και άλλοτε στον πυρήνα των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών.²¹⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος, και η έννοια της εθνικής ταυτότητας θα μπορούσε να λάβει διαφορετικά νοήματα και να συνδεθεί με την εθνική κυριαρχία, την κουλτούρα των κρατών μελών, τη σχέση κράτους- εκκλησίας, το οικογενειακό δίκαιο ή και τη γλώσσα.²¹⁶

Η ρήτρα της εθνικής ταυτότητας εισήχθη για πρώτη φορά με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ²¹⁷, ενώ διατηρήθηκε και στη Συνθήκη του Άμστερνταμ²¹⁸. Σκοπός της εν λόγω προσθήκης ήταν να λειανθούν τα ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά που είχε λάβει η Ένωση, χωρίς, ωστόσο, ακόμη να διαφαίνεται η σχέση μεταξύ εθνικής και συνταγματικής ταυτότητας.²¹⁹ Ωστόσο, εξαιτίας της υποκειμενικότητας που παρουσιάζει η έννοια αυτή, αφού γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο από το κάθε κράτος, αλλά και από το κάθε άτομο, δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί με αντικειμενικό τρόπο σε τι συνίσταται η υποχρέωση της Ένωσης να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών, στο πλαίσιο των Συνθηκών Μάαστριχτ και Άμστερνταμ.²²⁰

Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο με τις αποφάσεις *Solange I* και *Solange II*,²²¹ κατέληξε ότι κοινοτικός κανόνας ο οποίος δεν είναι συμβατός με την ταυτότητα της γερμανικής συνταγματικής τάξης δεν μπορεί να εφαρμοστεί, ενώ το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, στις αποφάσεις *Frontini* και *Granital*,²²² έκρινε

²¹⁴ O Werner Vandenbruwaene (2014) σχολιάζει το βιβλίο του François-Xavier Millet, *L' Union européenne et l' identité constitutionnelle des États membres (The EU and the constitutional identity of the Member States)*, Book Reviews, 12, σελ. 499

²¹⁵ Ο.π., σελ. 211-212

²¹⁶ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 376

²¹⁷ «Άρθρο ΣΤ. 1. Η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, των οποίων τα κυβερνητικά συστήματα βασίζονται στις δημοκρατικές αρχές.»

²¹⁸ «Άρθρο 6. 3. Η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της.»

²¹⁹ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 376

²²⁰ Ο.π., σελ. 379-380

²²¹ Βλ. υπό 2.ι) α), BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71- Solange I, BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83- Solange II

²²² Βλ. υπό 2.ι) β)

ότι η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου δεν πρέπει να έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση των *«θεμελιωδών αρχών της συνταγματικής τάξης»*.²²³ Η νομολογία αυτή συνέβαλε ίσως στη διαμόρφωση του άρθρου I-5 της Συνταγματικής Συνθήκης, το οποίο συμπεριλήφθηκε και στη Συνθήκη της Λισαβόνας ως άρθρο 4(2).²²⁴ Ειδικότερα, σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη ορίζεται ότι: *«Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους»*. Με τη νέα αυτή διατύπωση, διασαφηνίζεται το περιεχόμενο της ρήτρας της εθνικής ταυτότητας, το οποίο συνίσταται στη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή του κράτους μέλους και στις ουσιώδεις λειτουργίες του.²²⁵ Από τη σαφή γραμματική διατύπωση της διάταξης αυτής, συνάγεται ότι η έννοια της εθνικής ταυτότητας σχετίζεται με τη *«θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή»* των κρατών μελών, δηλαδή με τη συνταγματική τους τάξη, ενώ αποσυνδέεται ταυτόχρονα από πολιτισμικά, γλωσσικά και ιστορικά στοιχεία. Ως εκ τούτου, η ρήτρα που προβλέπεται από το άρθρο 4(2) της Συνθήκης της Λισαβόνας θα πρέπει να εκληφθεί ως εθνική-συνταγματική ταυτότητα, όπως αναπτύχθηκε από τη νομολογία των συνταγματικών δικαστηρίων ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970· πράγματι, τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών, όπως αναλυτικά εκτέθηκε ανωτέρω, *«χρησιμοποίησαν την εθνική ταυτότητα ως συνταγματική και όχι ως πολιτισμική έννοια»*.²²⁶

Το άρθρο 4(2) της Συνθήκης δεν παρέχει έναν ακριβή ορισμό της εθνικής ταυτότητας, αλλά διατυπώνει κριτήρια βάσει των οποίων διερευνάται ποιά στοιχεία χαίρουν προστασίας. Αφού, λοιπόν, η εν λόγω διάταξη κάνει λόγο για *«θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή*

²²³ Frontini v. Ministero Delle Finanze, Case 183/73, Italian Constitutional Court, ICC, Spa Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato, Decesion No. 170, 8 Ιουνίου 1984

²²⁴ Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 380

²²⁵ Ο.π., σελ. 380

²²⁶ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 213

και τοπική αυτοδιοίκηση», είναι προφανές ότι τα μόνα στοιχεία που υπάγονται στο άρθρο 4(2) είναι εκείνα τα οποία περιέχονται στα συντάγματα των κρατών μελών.

Η ρήτρα της εθνικής ταυτότητας, όπως διατυπώνεται στο άρθρο 4(2), τοποθετεί τη σχέση ενωσιακού και συνταγματικού δικαίου σε διαφορετικό πλαίσιο, υπερβαίνοντας τις διακηρύξεις του Δικαστηρίου της Ένωσης περί υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και έναντι του εθνικού συντάγματος, αλλά και την αντίληψη των συνταγματικών δικαστηρίων των κρατών μελών, περί σχετικής υπεροχής, βάσει της οποίας «η υπεροχή του Ευρωπαϊκού Δικαίου υπόκειται σε ορισμένους συνταγματικούς περιορισμούς».²²⁷

Από το άρθρο 4(2) της Συνθήκης της Λισαβόνας δεν προκύπτει επακριβώς το περιεχόμενο της εθνικής- συνταγματικής ταυτότητας. Ωστόσο, καθοριστικό ρόλο στην κατανόηση της εν λόγω ρήτρας ασκούν τόσο οι διατάξεις των εθνικών συνταγμάτων όσο και η νομολογία των συνταγματικών δικαστηρίων των κρατών μελών και του Δικαστηρίου της Ένωσης.²²⁸

Προκειμένου να προσδιοριστεί η έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας επί τη βάσει του περιεχομένου των συνταγμάτων των κρατών μελών, λαμβάνονται υπόψη εκείνες οι συνταγματικές διατάξεις οι οποίες θέτουν περιορισμούς τόσο στην έκταση όσο και στην ίδια τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης, καθιστώντας τη πιο περίπλοκη.²²⁹ Σε όλα τα συνταγματικά κείμενα, υπάρχουν διατάξεις, οι οποίες καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ή κατοχυρώνουν θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές και δικαιώματα· οι διατάξεις αυτές αποτελούν τον πυρήνα του συντάγματος και κατά κανόνα δεν υπόκεινται σε συνταγματική αναθεώρηση. Επίσης, το σύνταγμα, ως θεμελιώδης νόμος του κράτους και ανώτατη πηγή δικαίου, δεν μπορεί να τροποποιείται με τη διαδικασία που τροποποιείται ο τυπικός νόμος· το σύνταγμα δεν πρέπει να μεταβάλλεται εύκολα, γι' αυτό και η αναθεώρησή του θα πρέπει να είναι μια δύσκολη διαδικασία.

Τα κράτη μέλη της Ένωσης διαιρούνται σε τρεις ομάδες, καθεμιά από τις οποίες εκπροσωπεί και μια διαφορετική αντίληψη περί συνταγματικής αναθεώρησης. Στην πρώτη ομάδα, στην οποία ανήκουν η Γερμανία²³⁰, η Πορτογαλία²³¹, η Γαλλία, η

²²⁷ Ο.π., σελ. 214

²²⁸ Ο.π., σελ. 214

²²⁹ Ο.π., σελ. 215

²³⁰ Άρθρο 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου

²³¹ Άρθρο 288 του Πορτογαλικού Συντάγματος

Κύπρος, η Ελλάδα²³², η Τσεχία, η Ιταλία και η Ρουμανία, απαγορεύεται η αναθεώρηση ορισμένων συνταγματικών διατάξεων. Στη δεύτερη ομάδα, ανήκουν τα κράτη των οποίων το σύνταγμα τροποποιείται είτε με συνολική είτε με μερική αναθεώρηση²³³ και στην τρίτη κατηγορία, τα κράτη²³⁴ των οποίων το σύνταγμα αναθεωρείται με μία μόνο διαδικασία, χωρίς να υφίσταται ρήτρα περί μη αναθεωρήσιμων διατάξεων. Για την τελευταία αυτή κατηγορία, καθίσταται ανέφικτος ο προσδιορισμός του συνταγματικού πυρήνα του εν λόγω κράτους²³⁵ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κροατία, το σύνταγμα της οποίας δεν περιέχει κάποιον περιορισμό σχετικό με την αναθεώρηση ορισμένων συνταγματικών διατάξεων. Προκειμένου, λοιπόν, να προσδιοριστεί η συνταγματική της ταυτότητα, λαμβάνονται υπόψη τρεις συνταγματικές διατάξεις. Κατ' αρχάς, σύμφωνα με το άρθρο 1 του Κροατικού Συντάγματος, η Δημοκρατία της Κροατίας είναι ένα «ενιαίο και αδιαίρετο δημοκρατικό σοσιαλιστικό κράτος»²³⁶, ενώ στο άρθρο 3, κατοχυρώνονται θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές²³⁷, υπό το φως των οποίων θα πρέπει να ερμηνεύεται το σύνταγμα εν συνόλω. Είναι σαφές, λοιπόν, το προβάδισμα των θεμελιωδών αυτών αρχών έναντι των λοιπών συνταγματικών διατάξεων. Περαιτέρω, ο απαραβίαστος πυρήνας του Κροατικού Συντάγματος προκύπτει και από το άρθρο 17 παρ. 3, σύμφωνα με το οποίο ορίζεται ότι: «*Ακόμη και σε περίπτωση άμεσης απειλής της υπόστασης του Κράτους δεν θα πρέπει να τίθενται περιορισμοί στην εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος αυτού οι οποίες αφορούν στο δικαίωμα στη ζωή, την απαγόρευση των βασανιστηρίων, της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας, τον νομικό προσδιορισμό των τιμωρητέων αδικημάτων και ποινών, ή στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας.*»²³⁸

Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους ασκούν τα προοίμια των εθνικών συνταγμάτων, το περιεχόμενο των οποίων αναφέρεται σε θεμελιώδεις αρχές οι οποίες συνιστούν τον

²³² Άρθρο 110 παρ. 1 του Συντάγματος: «Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.»

²³³ Χώρες της Βαλτικής: Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία

²³⁴ Κροατία

²³⁵ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 216

²³⁶ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 217

²³⁷ Κοινωνική δικαιοσύνη, ελευθερία, ισότητα, σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλπ

²³⁸ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 217-218

πυρήνα του συντάγματος.²³⁹ Παραδείγματος χάριν, στο προοίμιο του Κροατικού Συντάγματος, διακηρύσσεται ότι: «... η Δημοκρατία της Κροατίας βασίζεται και πρέπει να εξελίσσεται ως ένα κυρίαρχο και δημοκρατικό κράτος εντός του οποίου εγγυώνται και διασφαλίζονται η ισότητα, οι ελευθερίες, και τα ανθρώπινα δικαιώματα και προάγεται η οικονομική και πολιτισμική πρόοδος και η κοινωνική ευημερία...».²⁴⁰

Γενικά, οι αρχές που συνολικά απολαύουν συνταγματικής κατοχύρωσης στα κράτη μέλη είναι αυτές της εθνικής κυριαρχίας, της δημοκρατίας, της μορφής του πολιτεύματος, της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και του κράτους δικαίου.²⁴¹

Οι συντάκτες της Συνθήκης προτίμησαν την έννοια της εθνικής ταυτότητας από την έννοια της εθνικής κυριαρχίας, διότι μια τέτοια αναφορά δεν θα μπορούσε να συμβαδίσει με την αντίληψη του Δικαστηρίου της Ένωσης περί εθνικής κυριαρχίας, όπως αυτή εκφράζεται μέσω του δόγματος για την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι του εθνικού· εξαιτίας της έλλειψης μιας κοινής μεταξύ κρατών μελών και Ένωσης θεωρίας περί κυριαρχίας, εάν η έννοια αυτή συμπεριλαμβανόταν στο κείμενο της Συνθήκης, θα είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση συγκρούσεων και εντάσεων, διότι το Δικαστήριο της Ένωσης δεν πρόκειται να αναιρέσει την αντίληψή του για την κυριαρχική υπόσταση της ΕΕ.²⁴² Σύμφωνα μάλιστα με τον Γενικό Εισαγγελέα Cruz Villalon, είναι «αδύνατον να διατηρηθεί αυτή η Ένωση, όπως την γνωρίζουμε σήμερα, εάν υπόκειτο σε απόλυτου χαρακτήρα επιφύλαξη, δυσχερώς προσδιοριζόμενη και κατ' ουσίαν επαφιόμενη στην ελεύθερη βούληση των κρατών μελών, υπό μορφή κριτηρίου καλούμενου “συνταγματική ταυτότητα”, ιδίως δε εάν τούτο διαφοροποιείται από το κριτήριο της “εθνικής ταυτότητας” του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ [...] τέτοιου είδους “επιφύλαξη ταυτότητας”, αυτοτελώς διαμορφωθείσα και ερμηνευόμενη από τα αρμόδια όργανα, συχνά δικαιοδοτικά, των κρατών μελών, ο αριθμός των οποίων, όπως είναι γνωστό και δεν χρειάζεται υπόμνηση, ανέρχεται στα 28, θα συνεπαγόταν ασφαλώς για την έννομη τάξη της Ένωσης δευτερεύοντα μόνο ρόλο, τουλάχιστον από ποιοτικής απόψεως».²⁴³ Με την αναφορά, λοιπόν, στην έννοια της εθνικής ταυτότητας διατηρείται μια ισορροπία, αφού ούτε τα συνταγματικά

²³⁹ Ο.π., σελ. 216

²⁴⁰ Ο.π., σελ. 218

²⁴¹ Ο.π., σελ. 216

²⁴² Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 14-16

²⁴³ ΔΕΕ C-62/14, *Gauweiler*, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 59-60

δικαστήρια ούτε το ΔΕΕ αναγκάζονται να απαρνηθούν την κυριαρχία τους· δεν υπάρχουν νικητές και χαμένοι, ενώ δίνεται η ευκαιρία ανάπτυξης ενός γόνιμου δικαστικού διαλόγου.²⁴⁴ Ούτως ή άλλως, το δυαδικό μοντέλο ανάπτυξης δύο αυτόνομων σφαιρών κυριαρχίας έχει πλέον εξασθενήσει και έχει αντικατασταθεί από το νέο μοντέλο του συνεργατικού ομοσπονδιακού συστήματος, στο πλαίσιο του οποίου, αναπτύσσεται η συνεργασία μεταξύ Ένωσης και κρατών μελών στο πεδίο των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων.²⁴⁵

Α. Καθοριστική για τον προσδιορισμό της έννοιας της συνταγματικής ταυτότητας είναι η συμβολή της νομολογίας των συνταγματικών δικαστηρίων των κρατών μελών και ιδιαίτερα οι κρίσεις που διατύπωσαν σχετικά με τη συνταγματικότητα της Συνθήκης της Λισαβόνας. Η ενασχόληση των Συνταγματικών Δικαστηρίων με την έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, η οποία βασίζεται στην αντίληψή τους περί κυριαρχίας, εξηγείται από τη θέση τους εντός των εθνικών εννόμων τάξεων ως υπερασπιστών του εθνικού συντάγματος.²⁴⁶

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, στην απόφασή του για τη Συνθήκη της Λισαβόνας²⁴⁷, προέβη σε έναν «έλεγχο ταυτότητας» και διακήρυξε ότι η αποδοχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης εξαρτάται από τη συμβατότητά του με τη γερμανική συνταγματική ταυτότητα.²⁴⁸ Αν και επεσήμανε ότι ο έλεγχος αυτός θα διεξάγεται με τρόπο φιλικό απέναντι στο ενωσιακό δίκαιο, προέταξε τη ρήτρα της συνταγματικής ταυτότητας, ως όριο στις επεκτατικές τάσεις του ευρωπαϊκού δικαίου. Ειδικότερα, αναφέρθηκε στο άρθρο 23(1) του Θεμελιώδους Νόμου, σύμφωνα με το οποίο η συμμετοχή στην ΕΕ δεν θα πρέπει να έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση της ρήτρας περί μη αναθεωρήσιμων διατάξεων του άρθρου 79(3) του Θεμελιώδους Νόμου.²⁴⁹ Το ΓΟΣΔ διακήρυξε ότι, βάσει του άρθρου 4(2) της Συνθήκης, έχει την αρμοδιότητα να εξετάζει τη συμβατότητα του ενωσιακού δικαίου με τον «*πυρήνα της συνταγματικής ταυτότητας του Θεμελιώδους Νόμου*». Η συνταγματική ταυτότητα της γερμανικής συνταγματικής τάξης απορρέει, σύμφωνα με

²⁴⁴ Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 16

²⁴⁵ Ο.π., σελ. 16-17

²⁴⁶ Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 11

²⁴⁷ BverfGE, Απόφαση της 30^{ης} Ιουνίου 2009

²⁴⁸ Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 12

²⁴⁹ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 174

την εν λόγω απόφαση, από το άρθρο 79(3) του Θεμελιώδους Νόμου, στο οποίο προβλέπεται ρήτρα περί μη αναθεώρησης ορισμένων θεμελιωδών συνταγματικών διατάξεων, και από το άρθρο 23 του Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο αποτελεί τη βάση για της συμμετοχή της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.²⁵⁰ Το Δικαστήριο, δηλαδή, έλεγξε αν το Ευρωπαϊκό Δίκαιο και συγκεκριμένα η Συνθήκη της Λισαβόνας προσκρούει στον «απαρβίαστο πυρήνα της συνταγματικής ταυτότητας του Θεμελιώδους Νόμου», όπως προκύπτει από τα άρθρα 23 και 79(3) αυτού. Ειδικότερα, έκρινε ότι: «*Η άσκηση αυτής της ελεγκτικής αρμοδιότητας, η οποία βασίζεται στο συνταγματικό δίκαιο, ακολουθεί την αρχή του Θεμελιώδους Νόμου περί ανοικτότητας προς το Ευρωπαϊκό Δίκαιο και ως εκ τούτου, δεν αντιτίθεται στην αρχή της ειλικρινούς συνεργασίας (Άρθρο 4(3) Συνθήκης της Λισαβόνας)*· ειδάλλως, στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης, οι θεμελιώδεις πολιτικές και συνταγματικές δομές των κυρίαρχων κρατών μελών, οι οποίες αναγνωρίζονται από το Άρθρο 4(2) εδάφιο πρώτο της Συνθήκης της Λισαβόνας, δεν μπορούν να διασφαλιστούν με κανέναν άλλον τρόπο. Από την άποψη αυτή, η εγγύηση της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας υπό το πρίσμα του συνταγματικού και του Ενωσιακού δικαίου προχωρούν χέρι- χέρι στον Ευρωπαϊκό δικαστικό χώρο. Μέσω του ελέγχου της ταυτότητας, δίνεται η δυνατότητα να εξεταστεί αν εξαιτίας της δράσης των Ευρωπαϊκών θεσμών, οι αρχές του άρθρου 1 και του άρθρου 20 του Θεμελιώδους Νόμου, οι οποίες είναι απαρβίαστες κατά το άρθρο 79(3) του Θεμελιώδους Νόμου, έχουν παραβιαστεί. Αυτό διασφαλίζει ότι η προτεραιότητα εφαρμογής του Ενωσιακού δικαίου εφαρμόζεται μόνο δυνάμει και στο πλαίσιο της συνταγματικής εξουσιοδότησης που είναι σε ισχύ.»²⁵¹ Στην απόφασή του αυτή, το Γερμανικό Δικαστήριο επικαλέστηκε ρητώς το άρθρο 4(2) της ΣΕΕ και συγκεκριμενοποίησε το περιεχόμενο της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας, κρίνοντας ότι αυτή προκύπτει από το άρθρο 79(3) του ΘΝ, το οποίο απαγορεύει την τροποποίηση συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων. Οι συνταγματικές αυτές διατάξεις, των οποίων η αναθεώρηση απαγορεύεται, συνιστούν τη γερμανική συνταγματική ταυτότητα. Το Δικαστήριο, λοιπόν, στην έννοια της συνταγματικής ταυτότητας περιέλαβε τις αρχές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του ομοσπονδιακού

²⁵⁰ Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου- Μαλούχου, «Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η εθνική συνταγματική τάξη: Η εμφάνιση ενός συνταγματικού δεσμού», *Γραπτή απόδοση της προφορικής εισήγησης στο ΙΕ' Επιστημονικό Συμπόσιο- αφιερωμένο στο Γ. Σ. Κούρτη- που διοργάνωσε στι 2 και 3 Δεκεμβρίου 2010 ο Τομέας Νομικής Επιστήμης του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς, σε συνεργασία με το Ελεγκτικό Συνέδριο και τον Δικηγορικό Σύλλογο Σθγών, με θέμα «Η Συνθήκη της Λισαβόνας εντός της ελληνικής έννομης τάξης»*, σελ. 13

²⁵¹ BverfgGE, Απόφαση της 30^{ης} Ιουνίου 2009, σκ. 240

κράτους, του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, οι οποίες κατοχυρώνονται στα άρθρα 1 και 20 του Γερμανικού Συντάγματος και οι οποίες απαγορεύεται να τροποποιηθούν, αλλά και το μονοπώλιο της άσκησης βίας, την ιθαγένεια, τη στέρηση της ελευθερίας στο πλαίσιο του ποινικού δικαίου, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, της γνώμης και του τύπου, τα πολιτισμικά ζητήματα κ.λπ.²⁵² Η εν λόγω προσφυγή κρίθηκε παραδεκτή επί τη βάσει του άρθρου 38(1) του ΘΝ, στο οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα ψήφου· οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν το άρθρο αυτό του Γερμανικού Συντάγματος και προέβαλαν ως λόγους της προσφυγής τους «*την παραβίαση της δημοκρατικής αρχής, την απώλεια της κρατικής κυριαρχίας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και την παραβίαση της αρχής του κοινωνικού κράτους από την εγκριτική πράξη της Συνθήκης της Λισαβόνας και τους νόμους που τη συνοδεύουν*».²⁵³ Ωστόσο, μέσω αυτής της προσέγγισης του άρθρου 38(1) του ΘΝ, επιτρέπεται ουσιαστικά σε κάθε Γερμανό πολίτη να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας, ενώ κάτι τέτοιο προβλέπεται, σύμφωνα με το άρθρο 93(1) περ. 2 του ΘΝ, μόνο για την Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, την κυβέρνηση Ομόσπονδου κρατιδίου ή το ένα τέταρτο των μελών του Κοινοβουλίου. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, με αυτόν τον τρόπο, «*συνδέει το δικαίωμα ψήφου με τη συνταγματική ταυτότητα γενικά*» και με τον «*σεβασμό της συντακτικής εξουσίας του λαού*».²⁵⁴ Το δικαίωμα των Γερμανών πολιτών στον αυτοπροσδιορισμό, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 38(1) του ΘΝ, υπάγεται από το Δικαστήριο στην έννοια της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας· η προστασία, λοιπόν, της κρατικής κυριαρχίας αποτελεί προϋπόθεση για τη διασφάλιση του δικαιώματος αυτού.²⁵⁵ Ως εκ τούτου, κάθε Γερμανός ψηφοφόρος, χρησιμοποιώντας ως νομική βάση το άρθρο 38(1) του ΘΝ, θα έχει τη δυνατότητα να προσφύγει ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου και να υποστηρίξει ότι έχει παραβιασθεί κάποια από τις αρχές που περιλαμβάνονται στο άρθρο 79(3) του ΘΝ. Περαιτέρω, κατά το Δικαστήριο, από τον συνδυασμό των

²⁵² Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 219-220

²⁵³ BverfgGE, Απόφαση της 30^{ης} Ιουνίου 2009, σκ. 168

²⁵⁴ Το Δικαστήριο θεώρησε, το δικαίωμα ψήφου του άρθρου 38(1) του ΘΝ ως «δικαίωμα στον δημοκρατικό αυτοπροσδιορισμό, στην ελεύθερη και ίση συμμετοχή στην κρατική εξουσία η οποία ασκείται στη Γερμανία και στη συμμόρφωση με τη δημοκρατική αρχή συμπεριλαμβανομένου του σεβασμού της συντακτικής εξουσίας του λαού. Υπό τις παρούσες συνθήκες, ο έλεγχος παραβίασης του δικαιώματος ψήφου περιλαμβάνει επίσης παραβιάσεις των αρχών που προβλέπονται στο άρθρο 79(3) του ΘΝ ως ταυτότητα του συντάγματος», BverfgGE, Απόφαση της 30^{ης} Ιουνίου 2009, σκ. 208 Mattias Wendel (2011), «Lisbon Before the Courts: Comparative Perspectives», *European Constitutional Law Review*, 7, σελ. 109

²⁵⁵ Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites», σελ. 174

άρθρων 38(1) και 146²⁵⁶ του ΘΝ, όπου με το πρώτο κατοχυρώνεται η συμμετοχή του λαού στο υπάρχον σύστημα, ενώ το δεύτερο προβλέπει τη συμμετοχή του στη δημιουργία ενός καινούργιου συστήματος, προκύπτει ότι το σύνταγμα αποτελεί έκφραση της συντακτικής βούλησης του λαού και σε αυτόν οφείλει την ύπαρξή του· ο λαός έχει θεσπίσει το σύνταγμα και μόνο αυτός δύναται να το ανακαλέσει και «να αποφανθεί σχετικά με τη μεταβολή της ταυτότητας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας». Έτσι, ο Γερμανός ψηφοφόρος θα μπορούσε, βάσει του άρθρου 38(1) του ΘΝ, να προβάλλει ως λόγο ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου την απώλεια της κρατικής κυριαρχίας, αφού μόνο ο λαός ως συντακτική εξουσία μπορεί να καταργήσει το σύνταγμα.²⁵⁷ Το ΓΟΣΔ τόνισε ότι η ΕΕ είναι μια ένωση κρατών η οποία βασίζεται στις Συνθήκες και στο πλαίσιο της ένωσης αυτής, τα κράτη παραμένουν κυρίαρχα και κύριοι των Συνθηκών· αρμοδιότητες που ανήκουν στον πυρήνα της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας δεν επιτρέπεται να εκχωρούνται στην Ένωση και τα συνταγματικά δικαστήρια είναι αρμόδια να ελέγχουν τυχόν υπέρβαση αυτών των συνταγματικών ορίων από την πλευρά των ενωσιακών νομοθετικών πράξεων.²⁵⁸ Εν τέλει, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε, αφενός, ότι η εγκριτική της Συνθήκης πράξη δεν παραβίασε το σύνταγμα και αφετέρου, απεφάνθη υπέρ της αντισυνταγματικότητας των συνοδευτικών νόμων.²⁵⁹

Εκτός από την απόφαση του ΓΟΣΔ για τη Συνθήκη της Λισαβόνας, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόφασή του για τους γερμανικούς κανόνες περί διατήρησης δεδομένων²⁶⁰, με την οποία απεφάνθη υπέρ της ακυρότητας των εν λόγω διατάξεων ως αντίθετων στο δικαίωμα του απορρήτου των τηλεπικοινωνιών, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 του Θεμελιώδους Νόμου.²⁶¹ Παρά το γεγονός ότι η επίλυση του ανακύπτοντος ζητήματος απαιτούσε προηγουμένως την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, κατά τη διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, το Συνταγματικό Δικαστήριο απέφυγε την προδικαστική παραπομπή, υποστηρίζοντας ότι η κρίση του ΔΕΕ δεν θα μπορούσε να επηρεάσει την έκβαση της υπόθεσης που

²⁵⁶ «Αυτός ο Θεμελιώδης Νόμος [...] θα παύσει να εφαρμόζεται την ημέρα που ένα ελευθέρως υιοθετηθέν από τον γερμανικό λαό σύνταγμα τεθεί σε ισχύ»

²⁵⁷ BVerfGE, Απόφαση της 30^{ης} Ιουνίου 2009, σκ. 179, 180

²⁵⁸ Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2, σελ. 13

²⁵⁹ Mattias Wendel (2011), «Lisbon Before the Courts: Comparative Perspectives», *European Constitutional Law Review*, 7, σελ. 109-110

²⁶⁰ BVerfG, Απόφαση της 2^{ας} Μαρτίου 2010

²⁶¹ Anna-Bettina Kaiser (2010), «German Federal Constitutional Court- German Data Retention Provisions Unconstitutional In Their Present Form; Decision of 2 March 2010, NJW 2010, p. 833», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 509

είχε αχθεί ενώπιον του, διότι το μέρος των εφαρμοστικών πράξεων που παραβίασε το άρθρο 10 του ΘΝ δεν προβλεπόταν από τη σχετική οδηγία, αλλά προερχόταν από τη νομοθετική εξουσία, η οποία έκανε κακή χρήση της διακριτικής της ευχέρειας, παραβιάζοντας το Σύνταγμα. Με αυτόν τον τρόπο, το Συνταγματικό Δικαστήριο έλεγξε βάσει του Θεμελιώδους Νόμου το σύνολο της γερμανικής εφαρμοστικής νομοθεσίας, παραβλέποντας ότι μέρος αυτής υπαγορευόταν από το δίκαιο της ΕΕ.²⁶² Στο πλαίσιο της απόφασης αυτής, το ΓΟΣΔ ενέταξε στη γερμανική συνταγματική ταυτότητα την «απουσία γενικής καταγραφής δεδομένων» των πολιτών.²⁶³ Ως εκ τούτου, εάν λάμβανε χώρα περαιτέρω συλλογή δεδομένων από τη γερμανική ή την ενωσιακή νομοθεσία θα θεωρείτο από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως αντισυνταγματική.²⁶⁴

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο υπέβαλε στο ΔΕΕ για πρώτη φορά προδικαστικό ερώτημα, με την απόφαση OMT²⁶⁵ της 1^{ης} Ιανουαρίου 2014. Κατ' αρχάς, ζήτησε να διευκρινιστεί αν, βάσει των Συνθηκών της ΕΕ, επιτρέπεται στο ΕΣΚΤ η υιοθέτηση προγραμμάτων όπως το OMT. Παράλληλα, προβληματιζόταν σχετικά με το αν το OMT υπάγεται στην αρμοδιότητα του ΕΣΚΤ, ενώ διατηρούσε επιφυλάξεις για το αν το πρόγραμμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε, τελικά, ότι το πρόγραμμα OMT (Outright Monetary Transactions) παραβιάζει τόσο το Συνταγματικό Δίκαιο της Γερμανίας όσο και το ενωσιακό δίκαιο. Ειδικότερα, διατύπωσε την άποψη ότι το εν λόγω πρόγραμμα δεν είναι συμβατό με τις αρμοδιότητες της ΕΚΤ και προσκρούει στην απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 123 ΣΛΕΕ. Περαιτέρω, επιβεβαιώνοντας προηγούμενη νομολογία του, διακήρυξε ότι δεν εφαρμόζεται στη γερμανική έννομη τάξη ενωσιακή πράξη η οποία παραβιάζει τη συνταγματική ταυτότητα, όπως αυτή προκύπτει από τη ρήτρα περί μη

²⁶² Ο.π., σελ. 512

²⁶³ «Είναι μέρος της συνταγματικής ταυτότητας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ότι η άσκηση της ελευθερίας των πολιτών δεν μπορεί να καταγράφεται πλήρως και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία πρέπει να προσπαθεί να τη διαφυλάττει στις Ευρωπαϊκές και διεθνείς σχέσεις», BVerfG, Απόφαση της 2^{ης} Μαρτίου 2010, σκ. 218, βλ. και Anna-Bettina Kaiser (2010), «German Federal Constitutional Court- German Data Retention Provisions Unconstitutional In Their Present Form; Decision of 2 March 2010, NJW 2010, p. 833», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 514

²⁶⁴ Anna-Bettina Kaiser (2010), «German Federal Constitutional Court- German Data Retention Provisions Unconstitutional In Their Present Form; Decision of 2 March 2010, NJW 2010, p. 833», *European Constitutional Law Review*, 6, σελ. 514

²⁶⁵ BVerfG, Απόφαση της 14^{ης} Ιανουαρίου 2014-OMT

αναθεωρήσιμων διατάξεων του άρθρου 79(3) του Θεμελιώδους Νόμου.²⁶⁶ Στο πλαίσιο αυτό, ούτε η νομοθετική εξουσία δύναται να «εκχωρεί κυριαρχικές αρμοδιότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση η άσκηση των οποίων θα παραβίαζε τη συνταγματική ταυτότητα η οποία προστατεύεται από το άρθρο 79(3)», ενώ θεώρησε ως *ultra vires* τις πράξεις που προκύπτουν από μη επιτρεπτή επέκταση, συμφώνως με το Σύνταγμα εκχωρηθείσης, αρμοδιότητας και έχουν ως αποτέλεσμα να θιγεί η γερμανική συνταγματική ταυτότητα. Σε πράξη της Ένωσης, λοιπόν, που θίγει τις αρχές του άρθρου 79(3), οι οποίες αποτελούν τη συνταγματική ταυτότητα της γερμανικής έννομης τάξης, το ΓΟΣΔ θα ασκήσει έλεγχο ταυτότητας, ενώ το Δικαστήριο της Ένωσης, μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής (άρθρο 267 ΣΛΕΕ) θα ερμηνεύσει την εν λόγω πράξη. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ωστόσο, είναι αρμόδιο «να προσδιορίσει το περιεχόμενο του απαραβίαστου πυρήνα της συνταγματικής ταυτότητας και να ελέγξει αν η πράξη (βάσει της ερμηνείας του ΔΕΕ) παραβιάζει τον πυρήνα αυτόν».²⁶⁷ Στη γερμανική συνταγματική ταυτότητα ανήκει, κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο, και η αρμοδιότητα του Γερμανικού Κοινοβουλίου επί του κρατικού προϋπολογισμού.²⁶⁸ Όμως, εξαιτίας της εφαρμογής του προγράμματος OMT, η αρμοδιότητα αυτή δεν μπορεί, πλέον, να ασκηθεί και ως εκ τούτου, μέρος της συνταγματικής ταυτότητας της γερμανικής έννομης τάξης πλήττεται. Είναι προφανές ότι, ουσιαστικά, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, με την υποβολή αυτού του προδικαστικού ερωτήματος, προσπαθεί να ωθήσει το Δικαστήριο της Ένωσης σε μια ερμηνεία η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της εφαρμογής του προγράμματος αγοράς ομολόγων.²⁶⁹ Το ΔΕΕ, με την απόφαση *Gauweiler κ.λπ.*²⁷⁰, απαντώντας στο ΓΟΣΔ, έκρινε ότι το ΕΣΚΤ δύναται, σύμφωνα με τις Συνθήκες της Ένωσης να υιοθετεί προγράμματα, όπως αυτό της αγοράς ομολόγων (OMT).²⁷¹ το εν λόγω πρόγραμμα δεν έρχεται σε αντίθεση ούτε με

²⁶⁶ Lorenzo F. Pace (2016), «And indeed it was (failed) nullification crisis: The OMT judgment of the German Federal Constitutional Court and the winners and losers of the final showdown in the OMT case», σελ. 6 <http://www.sidiblog.org/2016/09/01/and-indeed-it-was-a-failed-nullification-crisis-the-omt-judgment-of-the-german-federal-constitutional-court-and-the-winners-and-losers-of-the-final-showdown-in-the-omt-case/>, 30/10/2018, 20:26

²⁶⁷ BVerfG, Απόφαση της 14^{ης} Ιανουαρίου 2014-OMT, σκ. 27

²⁶⁸ Ο.π., σκ. 28

²⁶⁹ Lorenzo F. Pace (2016), «And indeed it was (failed) nullification crisis: The OMT judgment of the German Federal Constitutional Court and the winners and losers of the final showdown in the OMT case», σελ. 6 <http://www.sidiblog.org/2016/09/01/and-indeed-it-was-a-failed-nullification-crisis-the-omt-judgment-of-the-german-federal-constitutional-court-and-the-winners-and-losers-of-the-final-showdown-in-the-omt-case/>, 30/10/2018, 21:07

²⁷⁰ ΔΕΕ, C-62/14

²⁷¹ «Τα άρθρα 119 ΣΛΕΕ, 123, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ και 127, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ, καθώς και τα άρθρα 17 έως 24 του Πρωτοκόλλου (αριθ. 4) για το καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και της

την αποστολή της ΕΚΤ ούτε με το άρθρο 123 ΣΛΕΕ. Επιπλέον, το Δικαστήριο της Ένωσης δεν προχώρησε στη θέσπιση περιορισμών σε ό, τι αφορά την εφαρμογή και την ενεργοποίηση του προγράμματος αγοράς ομολόγων, σε αντίθεση με σχετική απαίτηση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία είχε εκφραστεί μέσω της ως άνω προδικαστικής παραπομπής, ενώ έλαβε θέση κατά της επιβολής εκ των προτέρων ποσοτικών περιορισμών στον όγκο των ΟΜΤ.²⁷² Το ΓΟΣΔ στην απόφαση της 21^{ης} Ιουνίου 2016, έκρινε ότι στην περίπτωση του προγράμματος ΟΜΤ δεν υφίσταται υπέρβαση των εκχωρηθεισών στην ΕΚΤ αρμοδιοτήτων,²⁷³ ευρισκόμενο σε αντίθεση με την, από 14 Ιανουαρίου 2014 προδικαστική του παραπομπή, στο πλαίσιο της οποίας, είχε κρίνει ότι η απόφαση για το πρόγραμμα ΟΜΤ υπερβαίνει τις αρμοδιότητες της ΕΚΤ και παραβιάζει την απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών που εισάγει το άρθρο 123 ΣΛΕΕ.²⁷⁴ Το Συνταγματικό Δικαστήριο έσπευσε να αιτιολογήσει τη μεταστροφή του αυτή, υποστηρίζοντας ότι το ΔΕΕ προέβη σε συσταλτική ερμηνεία της απόφασης για το ΟΜΤ, συμφώνως με την απαίτηση του Δεύτερου Τμήματος του ΓΟΣΔ, όπως αυτή διατυπώθηκε στο πλαίσιο του προδικαστικού ερωτήματος.²⁷⁵ Περαιτέρω, τόνισε ότι η περιοριστική αυτή ερμηνεία που ακολούθησε το ΔΕΕ σε συνδυασμό με τις προϋποθέσεις που τίθενται από την ίδια την απόφαση της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 2012 κατατείνουν στον ως επί το πλείστον «νομισματικό χαρακτήρα» του προγράμματος αγοράς ομολόγων.²⁷⁶ Κατόπιν, το Συνταγματικό Δικαστήριο, σε αντίθεση με την, από 14 Ιανουαρίου 2014, κρίση του, διαπίστωσε ότι τελικώς το πρόγραμμα ΟΜΤ δεν παραβιάζει το άρθρο 123 ΣΛΕΕ περί απαγόρευσης της νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών.²⁷⁷ Το πρόβλημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι το ΔΕΕ δεν αποδέχτηκε το αίτημα του ΓΟΣΔ περί επιβολής ex ante ποσοτικών περιορισμών στον όγκο των ΟΜΤ. Προκειμένου, λοιπόν, το Συνταγματικό Δικαστήριο να δικαιολογήσει και αυτή του την αντίφαση, διακήρυξε αφενός, ότι το πρόγραμμα αγοράς ομολόγων θα πρέπει κατά την εφαρμογή του «να πληροί επιπλέον

Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, έχουν την έννοια ότι επιτρέπουν στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) να υιοθετεί πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές όπως αυτό που αναγγέλθηκε με το ανακοινωθέν Τύπου το οποίο διαλαμβάνεται στα πρακτικά της 340ής συνεδριάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) της 5ης και 6ης Σεπτεμβρίου 2012.», ΔΕΕ, C-62/14

²⁷² Ο.π., σκ. 88

²⁷³ BVerfG, Απόφαση της 21^{ης} Ιουνίου 2016-ΟΜΤ, σκ. 190

²⁷⁴ BVerfG, Απόφαση της 14^{ης} Ιανουαρίου 2014-ΟΜΤ, σκ. 56, 84, 95, 99

²⁷⁵ BVerfG, Απόφαση της 21^{ης} Ιουνίου 2016-ΟΜΤ, σκ. 190, 190

²⁷⁶ Ο.π., σκ. 196

²⁷⁷ Ο.π., σκ. 197

προϋποθέσεις [...] για να μην παραβιάζει το *Ενωσιακό Δίκαιο*» και αφετέρου, ότι «το *Γερμανικό Κοινοβούλιο* θα συμμετάσχει στην εφαρμογή του προγράμματος εάν και στο μέτρο που οι προϋποθέσεις που ορίζονται από Δικαστήριο τηρούνται».²⁷⁸ Μεταξύ των προϋποθέσεων αυτών, συμπεριέλαβε και τον εκ των προτέρων περιορισμό του όγκου των αγορών ομολόγων, ο οποίος ουσιαστικά συνιστά *ex ante* περιορισμό, που, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, απορρίφθηκε από το ΔΕΕ.²⁷⁹ Τέλος, στο πεδίο της συνταγματικής ταυτότητας της γερμανικής έννομης τάξης, το Συνταγματικό Δικαστήριο κατέληξε ότι το εν λόγω πρόγραμμα δεν συνιστά «απειλή» για το «δικαίωμα του Κοινοβουλίου να αποφαινεται επί του προϋπολογισμού», ωστόσο, η Κυβέρνηση και το Κοινοβούλιο θα είναι επιφορτισμένα με τον έλεγχο της τήρησης των προϋποθέσεων που ετέθησαν από το ΓΟΣΔ, κατά την εφαρμογή του προγράμματος και τον εντοπισμό ενδεχόμενου κινδύνου για τον κρατικό προϋπολογισμό.²⁸⁰ Είναι προφανές ότι το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο προσπαθεί να παρουσιάσει ότι το ΔΕΕ υλοποίησε το αίτημά του περί περιοριστικής ερμηνείας, ωστόσο συνέβη ακριβώς το αντίθετο:²⁸¹ το Συνταγματικό Δικαστήριο είναι αυτό που τελικά συμμορφώθηκε με την απόφαση του Δικαστηρίου της Ένωσης και απλώς επιδιώκει να προστατεύσει το κύρος του, το οποίο θα δεχόταν ισχυρό πλήγμα αν παραδεχόταν το σφάλμα της, από 14 Ιανουαρίου 2014, απόφασής του. Παράλληλα, το ΓΟΣΔ δεν επιθυμούσε να αποκαλυφθεί ότι, μέσω της συσταλτικής ερμηνείας, επεδίωκε ουσιαστικά την επιβολή αυστηρότερων προϋποθέσεων επί του προγράμματος αγοράς ομολόγων.²⁸²

Στις ως άνω αποφάσεις, το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο συγκεκριμενοποιεί το περιεχόμενο της συνταγματικής ταυτότητας του Θεμελιώδους Νόμου, συσχετίζοντάς το με τις αρχές του κράτους δικαίου, του κοινωνικού κράτους, του ομοσπονδιακού κράτους, τη δημοκρατική αρχή και τα θεμελιώδη δικαιώματα.²⁸³

²⁷⁸ Ο.π., σκ. 197, 206

²⁷⁹ Lorenzo F. Pace (2016), «And indeed it was (failed) nullification crisis: The OMT judgment of the German Federal Constitutional Court and the winners and losers of the final showdown in the OMT case», σελ. 6-8 <http://www.sidiblog.org/2016/09/01/and-indeed-it-was-a-failed-nullification-crisis-the-omt-judgment-of-the-german-federal-constitutional-court-and-the-winners-and-losers-of-the-final-showdown-in-the-omt-case/>, 1/11/2018, 14:38

²⁸⁰ BVerfG, Απόφαση της 21^{ης} Ιουνίου 2016-OMT, σκ. 218, 220

²⁸¹ Lorenzo F. Pace (2016), «And indeed it was (failed) nullification crisis: The OMT judgment of the German Federal Constitutional Court and the winners and losers of the final showdown in the OMT case», σελ. 8 <http://www.sidiblog.org/2016/09/01/and-indeed-it-was-a-failed-nullification-crisis-the-omt-judgment-of-the-german-federal-constitutional-court-and-the-winners-and-losers-of-the-final-showdown-in-the-omt-case/>, 1/11/2018, 15:28

²⁸² Ο.π., σελ. 10, 1/11/2018, 15:46

²⁸³ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, ο πυρήνας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας της γερμανικής έννομης τάξης προκύπτει από το άρθρο 79(3) του Θεμελιώδους Νόμου, όπου προβλέπεται ρήτρα περί μη αναθεώρησης ορισμένων θεμελιωδών συνταγματικών διατάξεων, οι οποίες απαγορεύεται να τροποποιηθούν. Το άρθρο 79(3) σε συνδυασμό με τα άρθρα 1 και 20 ΘΝ οριοθετούν την εφαρμογή του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²⁸⁴ Οι ενωσιακές πράξεις, λοιπόν, δεν θα πρέπει να παραβιάζουν τον σκληρό πυρήνα του Γερμανικού Συντάγματος, όπως αυτός προσδιορίζεται από το σύνολο των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων του άρθρου 79(3).

Η απόφαση Honeywell²⁸⁵, τέλος, του ΓΟΣΔ είναι μια απόφαση θετικώς διακείμενη απέναντι στο Ενωσιακό Δίκαιο.²⁸⁶ Το Συνταγματικό Δικαστήριο διακήρυξε την προτεραιότητα εφαρμογής του Ενωσιακού Δικαίου, ενώ επεσήμανε ότι θα πρέπει να ασκεί την ελεγκτική του αρμοδιότητα με τρόπο φιλικό και σύμφωνο προς το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²⁸⁷

Το Τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο εξέφρασε την άποψή του περί συνταγματικής ταυτότητας, μέσω των αποφάσεων του Λισαβόνα I και II. Κατ' αρχάς, με την απόφαση Λισαβόνα I²⁸⁸, έκρινε, κατόπιν προσφυγής της Γερουσίας του Τσέχικου Κοινοβουλίου, ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας δεν προσκρούει στη

Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 53

²⁸⁴ Ο.π., σελ. 54

²⁸⁵ BVerfGE, Απόφαση της 6^{ης} Ιουλίου 2010- Honeywell

²⁸⁶ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 55

²⁸⁷ «Σύμφωνα με το νομικό σύστημα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, πρέπει να αναγνωριστεί η προτεραιότητα εφαρμογής του Ενωσιακού Δικαίου και να διασφαλιστεί ότι οι αρμοδιότητες ελέγχου, που κατοχυρώνονται συνταγματικώς υπέρ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ασκούνται με τρόπο συνετό και σύμφωνο με το Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Αυτό σημαίνει ότι για τον έλεγχο *ultra vires*, εν προκειμένω, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο πρέπει κατ' αρχήν να συμμορφώνεται με τις αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ένωσης, ως υποχρεωτική ερμηνεία του Ενωσιακού Δικαίου. Πριν από την αποδοχή μιας πράξης ως καθ' υπέρβαση εκδοθείσας από τα Ευρωπαϊκά όργανα και θεσμούς, θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία στο Δικαστήριο της Ένωσης να ερμηνεύσει τις Συνθήκες, καθώς και να αποφανθεί επί του κύρους και της ερμηνείας των αμφισβητούμενων νομοθετικών πράξεων, στο πλαίσιο της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής σύμφωνα με το Άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Όσο το Δικαστήριο της Ένωσης δεν έχει την ευκαιρία να αποφανθεί επί ζητημάτων Ενωσιακού δικαίου τα οποία έχουν ανακύψει, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν μπορεί να διαπιστώσει το ανεπάρμοστο του Ενωσιακού δικαίου στη Γερμανία. Επίσης, έλεγχος υπέρβασης της αρμοδιότητας μπορεί να διεξαχθεί μόνο αν οι πράξεις των Ευρωπαϊκών οργάνων και θεσμών καταφανώς έχουν λάβει χώρα εκτός των εκχωρηθεισών αρμοδιοτήτων...», BVerfGE, Απόφαση της 6^{ης} Ιουλίου 2010- Honeywell, σκ. 59-61, βλ. και Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 55-56

²⁸⁸ Τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 26^{ης} Νοεμβρίου 2008-Lisbon I

συνταγματική τάξη της Τσεχικής Δημοκρατίας. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ειδικότερα, έλαβε θέση υπέρ της συμβατότητας των αξιών του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στις οποίες βασίζεται η Ευρωπαϊκή Ένωση, σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 7 ΣΕΕ, με τον πυρήνα του Συντάγματος της Τσεχικής Δημοκρατίας και κατ' επέκταση με τις απαραβίαστες θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές. Η εθνική κυριαρχία, κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο, δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά «ένα μέσο πραγμάτωσης των θεμελιωδών αξιών στις οποίες βασίζεται η δημιουργία ενός συνταγματικού κράτους που διέπεται από το κράτος δικαίου».²⁸⁹ Σύμφωνα με την εν λόγω κρίση, ο πυρήνας του Τσεχικού Συντάγματος συνίσταται στον ελεύθερο ανταγωνισμό μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, στην αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων και της προστασίας των εθνικών μειονοτήτων και στο κράτος δικαίου.²⁹⁰ Το Δικαστήριο εξέτασε τη συμβατότητα της Συνθήκης με το σύνταγμα, βάσει της συνταγματικής τάξης συνολικά, σε αντίθεση με την υπόθεση Sugar Quotas, που χρησιμοποίησε ως μέτρο κρίσης μόνο τον θεμελιώδη πυρήνα του Συντάγματος. Θα πρέπει, λοιπόν, οι συνθήκες που συνάπτει η Τσεχική Δημοκρατία να είναι συμβατές με την τσεχική συνταγματική τάξη ως σύνολο και όχι μόνο με τις θεμελιώδεις αξίες του πυρήνα του Τσεχικού Συντάγματος. Το Συνταγματικό Δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι «η εκχώρηση αρμοδιοτήτων [στην Ένωση] δεν μπορεί να επεκταθεί σε τέτοιο βαθμό που να παραβιάζει την ουσία της Δημοκρατίας [της Τσεχίας] ως κυρίαρχου και δημοκρατικού κράτους βασισμένου στην αρχή του κράτους δικαίου, που βασίζεται στον σεβασμό των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των ανθρώπων και των πολιτών».²⁹¹ Στη συνέχεια, τόνισε τη σημασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διατύπωσε την άποψη ότι η εκχώρηση ορισμένων κρατικών αρμοδιοτήτων δεν έχει αυτομάτως ως αποτέλεσμα τη μείωση της εθνικής κυριαρχίας, αλλά την ενίσχυσή της· το Δικαστήριο, στο σημείο αυτό, ουσιαστικά, υποστηρίζει ότι την εποχή της παγκοσμιοποίησης η συμμετοχή των κρατών και ιδιαίτερα των μικρότερων, όπως είναι η Τσεχία, σε ευρύτερα μορφώματα περισσότερο ενισχύει και προστατεύει την εθνική τους κυριαρχία παρά την απειλεί. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, συνεχίζει, είναι

²⁸⁹ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, 223

²⁹⁰ Ο.π., σελ. 223

²⁹¹ Petr Briza (2009), «The Czech Republic- The Constitutional Court on the Lisbon Treaty- Decision of 26 November 2008», *European Constitutional Review*, 5, 147-149

μια διαδικασία σταδιακή και εξελικτική, μια απάντηση στην παγκοσμιοποίηση και ως εκ τούτου, δεν μπορεί να έχει ως συνέπεια την απώλεια της εθνικής κυριαρχίας. Βέβαια, η ανάθεση κυριαρχικών αρμοδιοτήτων δεν μπορεί να είναι απεριόριστη, αλλά υπόκειται σε όρια που εξειδικεύονται από τον νομοθέτη· επομένως, δεν επιτρέπεται η εκχώρηση αρμοδιοτήτων η οποία έχει ως συνέπεια την αμφισβήτηση της ίδιας της υπόστασης της Τσεχικής Δημοκρατίας ως κυρίαρχου κράτους. Ωστόσο, το Συνταγματικό Δικαστήριο θεωρεί ότι το ενωσιακό πλαίσιο ελέγχου της άσκησης των εκχωρηθεισών αρμοδιοτήτων είναι λειτουργικό. Οι περιορισμοί που τίθενται στην εκχώρηση αρμοδιοτήτων απορρέουν από το άρθρο 1 παρ. 1 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο *«Η Τσεχική Δημοκρατία είναι ένα κυρίαρχο, ενιαίο και δημοκρατικό κράτος, που θεμελιώνεται στην αρχή του κράτους δικαίου και βασίζεται στον σεβασμό των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του ανθρώπου και του πολίτη»* και από τον θεμελιώδη πυρήνα του Συντάγματος. Όμως, παρά τους περιορισμούς αυτούς, οι ανατιθέμενες αρμοδιότητες μπορούν να αφορούν ένα πιο διευρυμένο πεδίο νομοθέτησης ή να ασκούνται αποκλειστικά από τον διεθνή οργανισμό στον οποίο εκχωρούνται. Στο σημείο αυτό, το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν παρέλειψε να επισημάνει ότι, σύμφωνα με τη Συνθήκη τα κράτη μέλη εξακολουθούν να διατηρούν τη συνταγματική αρμοδιότητα της αρμοδιότητας, *«δηλαδή την εξουσία τροποποίησης του πρωτογενούς δικαίου»* και ότι, κατά το άρθρο 5(2) ΣΕΕ, η Ένωση μπορεί να ασκεί μόνο τις αρμοδιότητες που της έχουν εκχωρηθεί και να δρα εντός των ορίων της εν λόγω ανάθεσης (αρχή της δοτής αρμοδιότητας).²⁹² Στη συνέχεια, τόνισε ότι μόνο τα κράτη μέλη είναι οι «Κύριοι των Συνθηκών» και ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας δεν συνεπάγεται για την Ένωση δυνατότητα να δημιουργεί η ίδια καινούργιες αρμοδιότητες. Βασική προϋπόθεση της ανάθεσης αρμοδιοτήτων είναι ο ακριβής προσδιορισμός του περιεχομένου τους σε συνδυασμό με την παροχή θεσμικών μέσων ελέγχου της διαδικασίας αυτής. Το Δικαστήριο, ωστόσο, υποστήριξε ότι η Συνθήκη προσδιορίζει επακριβώς τις αρμοδιότητες που εκχωρούνται, ενώ θεώρησε το Δικαστήριο της Ένωσης ως βασικό παράγοντα ελέγχου των ανατιθέμενων αρμοδιοτήτων. Παράλληλα, θεώρησε εαυτόν ως έσχατο μέσο ελέγχου τυχόν υπέρβασης των ορίων της ανάθεσης σε εξαιρετικές περιστάσεις.²⁹³ Σε ό, τι αφορά τέλος την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το Συνταγματικό Δικαστήριο έλαβε θέση υπέρ της συμβατότητας του παρεχόμενου από την Ένωση επιπέδου

²⁹² Ο.π., σελ. 149-151

²⁹³ Ο.π., σελ. 151-153

προστασίας με αυτό της τσεχικής συνταγματικής τάξης.²⁹⁴ Από την απόφαση αυτή, καθίσταται σαφής ο φιλοευρωπαϊσμός του Τσέχικου Συνταγματικού Δικαστηρίου και η επιδίωξή του να αποφανθεί υπέρ της συνταγματικότητας της Συνθήκης της Λισαβόνας, χρησιμοποιώντας κάθε δυνατό μέσο και ερμηνεία.²⁹⁵

Στη δεύτερη απόφασή του σχετικά με τη Συνθήκη της Λισαβόνας (Λισαβόνα IV),²⁹⁶ το Τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι δεν είναι αρμόδιο να προσδιορίσει τις αρμοδιότητες οι οποίες δεν επιτρέπεται να εκχωρηθούν στην Ένωση και να θέσει ουσιαστικά όρια στην ανάθεση, αφού ως ζήτημα πολιτικό, ο προσδιορισμός των ορίων αυτών υπάγεται στην αρμοδιότητα του νομοθέτη. Τις αποφάσεις αυτές το Συνταγματικό Δικαστήριο μπορεί να τις ελέγξει μετά τη λήψη τους σε πολιτικό επίπεδο. Έκρινε, επίσης, ότι δεν μπορεί να προκαθορίσει γενικά τα χαρακτηριστικά του πυρήνα της συνταγματικής τάξης, όπως προκύπτει από το άρθρο 1 παρ. 1 του Συντάγματος, καθώς κάτι τέτοιο είναι εφικτό μόνο ad hoc, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης περίπτωσης.²⁹⁷

Εντύπωση προκαλεί η απόφαση της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012²⁹⁸ του Τσεχικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, με την οποία έκρινε την απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Landtova*²⁹⁹ ως ultra vires. Ειδικότερα, το Συνταγματικό Δικαστήριο είχε κρίνει ότι η ειδική προσαύξηση στη σύνταξη γήρατος θα πρέπει να καταβάλλεται μόνο στους Τσέχους πολίτες και κατοίκους της Τσεχικής Δημοκρατίας.³⁰⁰ Το ΔΕΕ απεφάνθη ότι «η απόφαση του Ústavní soud προβαίνει σε δυσμενή διάκριση, λόγω ιθαγενείας, μεταξύ ημεδαπών και υπηκόων των λοιπών κρατών μελών»³⁰¹, παραβιάζοντας το άρθρο 12 ΕΚ και τα άρθρα 3 παρ. 1 και 10 του κανονισμού 1408/71.³⁰² Το ΔΕΕ, προκειμένου να λειάνει την κρίση του, πρόσθεσε ότι η ειδική προσαύξηση μπορεί να εξακολουθήσει να υφίσταται, αλλά θα πρέπει να αποδίδεται σε όλους τους Ευρωπαίους πολίτες, ενώ επεσήμανε ότι «το δίκαιο της Ένωσης δεν

²⁹⁴ Ο.π., σελ. 162

²⁹⁵ Ο.π., σελ. 164

²⁹⁶ Τσέχικο Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 3^{ης} Νοεμβρίου 2009-*Lisbon II*

²⁹⁷ Jan Komarek (2009), «The Czech Constitutional Court's Second Decision on the Lisbon Treaty of 3 November 2009», *European Constitutional Law Review*, 5, 346-347

²⁹⁸ Τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012-Pl. US 5/12

²⁹⁹ ΔΕΕ C-399/09

³⁰⁰ Τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 25^{ης} Ιανουαρίου 2005- US 252/04

³⁰¹ ΔΕΕ C-399/09, σκ. 43

³⁰² Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 56

απαγορεύει, υπό την επιφύλαξη της τηρήσεως των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης, τη λήψη μέτρων που αποκαθιστούν την ίση μεταχείριση με μείωση των πλεονεκτημάτων των ατόμων που προηγουμένως ετύγχαναν ευνοϊκότερης μεταχειρίσεως», διευκρινίζοντας παράλληλα ότι «προ της λήψεως τέτοιων μέτρων, καμία διάταξη του δικαίου της Ένωσης δεν απαιτεί να στερηθεί της συμπληρωματικής παροχής κοινωνικής ασφαλίσεως, όπως αυτής της κύριας δίκης, η κατηγορία των προσώπων που ήδη τη λαμβάνει».³⁰³ Το ΔΕΕ, δηλαδή, ωθεί το Τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο σε μια λύση που θα είναι σύμφωνη όχι μόνο με το Δίκαιο της Ένωσης, αλλά και με το Τσεχικό Σύνταγμα. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ωστόσο, δεν συμμορφώθηκε με την απόφαση του ΔΕΕ, κρίνοντάς τη *ultra vires*, αποφαινόμενο με ιδιαίτερος προσβλητικό τρόπο τόσο έναντι στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο όσο και έναντι στο Δικαστήριο της Ένωσης.³⁰⁴ Πιο συγκεκριμένα, διακήρυξε ότι το ΔΕΕ πρέπει να εξοικειωθεί με την τσεχική συνταγματική ταυτότητα, η οποία απορρέει από την κοινή συνταγματική παράδοση με τη Σλοβακία, από τη συνύπαρξή τους ως ενιαίο κράτος για περισσότερο από εβδομήντα χρόνια και τον ειρηνικό τους διαχωρισμό, δηλαδή μια κατάσταση εντελώς ιδιαίτερη και ιστορικά διαμορφωμένη που όμοιά της δεν υπάρχει στην ευρωπαϊκή ήπειρο.³⁰⁵

Χαρακτηριστική είναι και η απόφαση του **Ουγγρικού Συνταγματικού Δικαστηρίου**, επίσης, για τη **Συνθήκη της Λισαβόνας**³⁰⁶. Το Συνταγματικό Δικαστήριο κατέληξε ότι, παρά το γεγονός ότι η Συνθήκη επέφερε σημαντικές μεταρρυθμίσεις, η Ουγγαρία εξακολουθεί να «διατηρεί την ανεξαρτησία της και την υπόστασή της σε σχέση με το κράτος δικαίου». Ειδικότερα, έκρινε ότι η ερμηνεία της ευρωπαϊκής ρήτηρας, η οποία περιλαμβάνεται στο άρθρο 2/Α του Συντάγματος, δεν θα πρέπει να είναι τέτοια που να θίγει την ουσία των ρητρών της κυριαρχίας και του κράτους δικαίου, ενώ επεσήμανε ότι, στο πλαίσιο της διαδικασίας έκδοσης της κυρωτικής πράξης, ακολουθήθηκαν οι ουσιαστικοί και διαδικαστικοί κανόνες και η συναίνεση του Κοινοβουλίου, όσον αφορά το περιεχόμενο της Συνθήκης, ήταν

³⁰³ ΔΕΕ C-399/09, σκ. 53

³⁰⁴ Jan Komarek, «Playing With Matches: The Czech Constitutional Court's Ultra Vires Revolution», *UK Constitutional Law Association*, <https://ukconstitutionallaw.org/2012/02/22/jan-komarek-playing-with-matches-the-czech-constitutional-courts-ultra-vires-revolution/>, σελ. 3, 8/11/2018, 12:20

³⁰⁵ Τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012-Pl. US 5/12, σκ. VII, βλ. και Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Πρόεδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*, Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 56

³⁰⁶ Ουγγρικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 20^{ης} Ιουλίου 2010 (143/2010)

αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης.³⁰⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η απόφαση του Ουγγρικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Δεκέμβριος 2016), η οποία αφορά στη μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και συγκεκριμένα την απόφαση 2015/1601 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, κατά την οποία 1294 αιτούντες άσυλο θα μετακινούνταν από την Ελλάδα και την Ιταλία στην Ουγγαρία, όπου θα ακολουθείτο η διαδικασία του ασύλου. Το Δικαστήριο διακήρυξε ότι η εκχώρηση αρμοδιοτήτων στην Ένωση δεν θα πρέπει να θίγει την εθνική κυριαρχία της Ουγγαρίας και τη συνταγματική της ταυτότητα. Διεξήγαγε, δηλαδή, έναν έλεγχο ταυτότητας επί τη βάση του άρθρου 4(2) ΣΕΕ και διακήρυξε ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας αντιστοιχεί στην ουγγρική συνταγματική ταυτότητα. Περαιτέρω, επεσήμανε ότι είναι αρμόδιο να προσδιορίσει *ad hoc* τα στοιχεία που ανήκουν στη συνταγματική ταυτότητα, μεταξύ των οποίων συμπεριέλαβε τις ελευθερίες, τη διάκριση των εξουσιών, τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος, την ισότητα ενώπιον του νόμου, την αρχή της νομιμότητας, τον κοινοβουλευτισμό, τη θρησκευτική ελευθερία κ.λπ. Η ουγγρική συνταγματική ταυτότητα κατοχυρώνεται από τον Θεμελιώδη Νόμο και δεν πρέπει να παραβιάζεται από τις διεθνείς συνθήκες. Κατέληξε, λοιπόν, ότι μπορεί να ελέγξει εάν οι ενωσιακές πράξεις και ενέργειες θίγουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή άλλο θεμελιώδες δικαίωμα, την εθνική κυριαρχία και τη συνταγματική ταυτότητα, υπερβαίνοντας ακόμα και το ενωσιακό δίκαιο. Το ζήτημα είναι, εν προκειμένω, ποιο συμφέρον της ουγγρικής κοινωνίας πλήττεται και ποια θεμελιώδης ελευθερία· μάλλον τα μόνα συμφέροντα που θίγονται είναι αυτά των μεταναστών, αφού το Ουγγρικό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν αποσκοπεί στην επίτευξη υψηλότερου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από αυτό που παρέχει η Ένωση, αλλά χαμηλότερου.³⁰⁸

Το **Conseil Constitutionnel**, στην απόφασή του για τη Συνθήκη της Λισαβόνας³⁰⁹, επανέλαβε ότι, σε περίπτωση που στις Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπάρχει ρήτρα η οποία αντιτίθεται στο Σύνταγμα, προσβάλλει τις θεμελιώδεις ελευθερίες και τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα ή τις «ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας», τότε η επικύρωσή τους

³⁰⁷ The Constitutional Court of Hungary, Translations/Summaries, Decision 143/2010 Lisbon Treaty, <https://hunconcourt.hu/translations-summaries>, 5/11/2018, 2:20

³⁰⁸ Gábor Halmai (2017), «The Hungarian Constitutional Court and Constitutional Identity», <https://verfassungsblog.de/the-hungarian-constitutional-court-and-constitutional-identity/>, 26/11/2018, 10:21

³⁰⁹ Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007

απαιτεί προηγούμενη συνταγματική αναθεώρηση.³¹⁰ Με τη διακήρυξη αυτή, το CC ουσιαστικά προσδιορίζει το περιεχόμενο της γαλλικής συνταγματικής ταυτότητας το οποίο συνίσταται στα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα και ελευθερίες και στις «ουσιώδεις προϋποθέσεις άσκησης της εθνικής κυριαρχίας». Το Συνταγματικό Συμβούλιο, βέβαια, δεν θεώρησε ότι για την επικύρωση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων απαιτείται να προηγηθεί αναθεώρηση του Συντάγματος.³¹¹ Ωστόσο, έκρινε απαραίτητη την αναθεώρηση στις εξής περιπτώσεις: α) όσον αφορά την εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε νέους τομείς που συνδέονται με την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας, όπως ο έλεγχος των συνόρων, η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, η δικαστική συνεργασία σε ποινικές και αστικές υποθέσεις³¹², β) σχετικά με την καθιέρωση υπερεθνικών μεθόδων λήψης απόφασης για την άσκηση αρμοδιοτήτων οι οποίες ήδη έχουν εκχωρηθεί στην Ένωση³¹³, γ) στην περίπτωση της καθιέρωσης απλοποιημένων διαδικασιών αναθεώρησης του άρθρου 48(6) και (7) της ΣΕΕ³¹⁴ και δ) όσον αφορά την αναγνώριση νέων αρμοδιοτήτων στα εθνικά κοινοβούλια, όπως είναι το δικαίωμα εθνικού κοινοβουλίου να αντιτεθεί σε πρόταση της Επιτροπής σχετικά με μέτρα που έχουν διασυνοριακές επιπτώσεις και αναφέρονται στο οικογενειακό δίκαιο (άρθρο 81(3) ΣΛΕΕ).³¹⁵

³¹⁰ «Considérant, toutefois, que, lorsque des engagements souscrits à cette fin contiennent une clause contraire à la Constitution, remettent en cause les droits et libertés constitutionnellement garantis ou portent atteinte aux conditions essentielles d'exercice de la souveraineté nationale, l'autorisation de les ratifier appelle une révision constitutionnelle», Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 9

³¹¹ «Considérant que, hormis les changements de numérotation, les stipulations de la Charte, à laquelle est reconnue la même valeur juridique que celle des traités, sont identiques à celles qui ont été examinées par le Conseil constitutionnel dans sa décision du 19 novembre 2004 susvisée ; que, pour les mêmes motifs que ceux énoncés par cette décision, la Charte n'appelle de révision de la Constitution ni par le contenu de ses articles, ni par ses effets sur les conditions essentielles d'exercice de la souveraineté nationale», Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 12

³¹² «Considérant qu'appellent une révision de la Constitution les dispositions du traité de Lisbonne qui transfèrent à l'Union européenne, et font relever de la « procédure législative ordinaire », des compétences inhérentes à l'exercice de la souveraineté nationale ; qu'il en est ainsi de l'article 75 du traité sur le fonctionnement de l'Union européenne, dans le domaine de la lutte contre le terrorisme et les activités connexes, de son article 77, dans le domaine du contrôle aux frontières, du d) du paragraphe 2 de son article 79, dans le domaine de la lutte contre la traite des êtres humains, de son article 81, dans le domaine de la coopération judiciaire en matière civile, et de ses articles 82 et 83, dans le domaine de la coopération judiciaire en matière pénale, pour celles des compétences mentionnées auxdits articles qui n'entrent dans les prévisions ni des articles 62 et 65 du traité instituant la Communauté européenne, ni des articles 31 et 34 du traité sur l'Union européenne», Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 18

³¹³ «Considérant qu'appelle une révision de la Constitution toute disposition du traité qui, dans une matière inhérente à l'exercice de la souveraineté nationale mais relevant déjà des compétences de l'Union ou de la Communauté, modifie les règles de décision applicables, soit en substituant la règle de la majorité qualifiée à celle de l'unanimité au sein du Conseil, privant ainsi la France de tout pouvoir d'opposition, soit en conférant un pouvoir de décision au Parlement européen, lequel n'est pas l'émanation de la souveraineté nationale, soit en privant la France de tout pouvoir propre d'initiative», Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 20

³¹⁴ Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 26-27

³¹⁵ Conseil Constitutionnel, απόφαση με αριθμό 2007-560 DC της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2007, σκ. 30-32, βλ και Mattias Wendel (2011), «Lisbon Before the Courts: Comparative Perspectives», *European Constitutional Law Review*, 7, σελ. 103-104

Γενικά, στη Γαλλία έχει θεωρηθεί ως τμήμα της συνταγματικής της ταυτότητας η ισότητα πρόσβασης στα δημόσια αξιώματα, η αρχή της κοσμικότητας (le principe de laïcité), το δικαίωμα της απεργίας κ.λπ. Το Conseil Constitutionnel, λοιπόν, αποδίδει στη συνταγματική ταυτότητα έννοια λειτουργική, βάσει της οποίας επιτρέπεται παρέκκλιση από την «υποχρέωση μεταφοράς των οδηγιών στο εθνικό δίκαιο» (Πρεβεδούρου, 2016: 57).³¹⁶ Η γαλλική νομολογία, ουσιαστικά, προσδίδει σε συγκεκριμένους συνταγματικούς κανόνες «υπέρτερη ισχύ» σε σχέση με τις υπόλοιπες διατάξεις συνταγματικής υφής.³¹⁷

Το **Πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο**, διενεργώντας έναν ex post έλεγχο συνταγματικότητας της Συνθήκης της Λισαβόνας, απεφάνθη υπέρ της συμβατότητας αυτής με το Πολωνικό Σύνταγμα.³¹⁸ Ειδικότερα, διακήρυξε ότι «η κυριαρχία της Δημοκρατίας της Πολωνίας εκφράζεται μέσω των αναφαίρετων αρμοδιοτήτων των οργάνων του κράτους, οι οποίες συνιστούν τη συνταγματική ταυτότητα του κράτους». Κατά το Δικαστήριο, η ανώτατη εξουσία στην Πολωνία ασκείται από το έθνος, ενώ επισημαίνει ότι η Δημοκρατία της Πολωνίας είναι υπεύθυνη για τη διαφύλαξη της ανεξαρτησίας και της εδαφικής της ακεραιότητας, για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των πολιτών της. Τόνισε ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας προσδιορίζει τους τομείς για τους οποίους απαγορεύεται η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων και σχετίζονται με τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος του κράτους. Στη συνέχεια, παρέθεσε ορισμένους από τους τομείς αυτούς, οι οποίοι στην ουσία αποτελούν μέρος της πολωνικής συνταγματικής ταυτότητας: οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των συνταγματικών δικαιωμάτων, η αρχή της δημοκρατικής διακυβέρνησης, η αρμοδιότητα της αρμοδιότητας κ.λπ. Η συνταγματική ταυτότητα συνδέεται άμεσα με την έννοια της εθνικής ταυτότητας, όπως αυτή προβλέπεται από το άρθρο 4(2) της ΣΕΕ και περιλαμβάνει επιπλέον την παράδοση και τον πολιτισμό. Στο σημείο αυτό, το Συνταγματικό Δικαστήριο επισημαίνει ότι αξιολογική βάση της Ένωσης αποτελεί η αλληλεγγύη των λαών και ο σεβασμός στην ιστορία, τον πολιτισμό και τις παραδόσεις τους. Κατά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η αρχή της

³¹⁶ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 57

³¹⁷ Ο.π., σελ. 57

³¹⁸ Πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 24^{ης} Νοεμβρίου 2010 για τη *Συνθήκη της Λισαβόνας*

προστασίας της εθνικής κυριαρχίας επιτάσσει τον σεβασμό των συνταγματικών ορίων όσον αφορά την εκχώρηση αρμοδιοτήτων.

Όρια στην επεκτατική τάση του ενωσιακού δίκαιο έθεσε και η Αγγλία με την απόφαση **HS2 Action Alliance Ltd v. Secretary of State for Transport 2014 UKSC** του αγγλικού **Supreme Court**. Ειδικότερα, έκρινε ότι η προτεραιότητα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης περιορίζεται από τη συνταγματική νομοθεσία, τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα και τις αρχές του common law.

Η ελληνική νομολογία αναφέρθηκε στην έννοια της εθνικής ταυτότητας στην **απόφαση 460/2013** της **Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας**. Με την απόφαση αυτή, το ΣτΕ διακήρυξε ότι ο καθορισμός των προσώπων που αποτελούν τον λαό του Κράτους συνιστά κυριαρχική αρμοδιότητα του εθνικού νομοθέτη, ο οποίος προσδιορίζει τις προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας, χωρίς να περιορίζεται από το διεθνές δίκαιο· η ελληνική ιθαγένεια κτάται αφού έχει αποφανθεί κυριαρχικώς το κράτος. Στη συνέχεια, επεσήμανε ότι ο εθνικός νομοθέτης κινείται εντός των ορίων που τίθενται από τις συνταγματικές διατάξεις για την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας και δεν δύναται να παραβλέψει ότι «*το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε και υπάρχει ως εθνικό κράτος με συγκεκριμένη ιστορία και ότι ο χαρακτήρας αυτός είναι εγγυημένος τουλάχιστον από τους ορισμούς του άρθρου 1 παρ.3 του ισχύοντος Συντάγματος, τέλος δε και ότι το κράτος αυτό είναι εντεταγμένο σε υπερεθνική κοινότητα εθνικών κρατών με παρόμοιες συνταγματικές παραδόσεις (Ευρωπαϊκή Ένωση), η οποία, μάλιστα, κατά το άρθρο 4 παρ. 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, σέβεται την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με την θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή*». Προϋπόθεση για την κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, κατά το ΣτΕ, είναι να υπάρχει γνήσιος δεσμός τόσο με το κράτος όσο και με την κοινωνία, που συνιστούν ενότητα διαχρονική με πολιτιστικές αξίες, ήθη και έθιμα, παράδοση και γλώσσα.³¹⁹

Σε αντίθεση με προγενέστερη νομολογία του, το **Βελγικό Συνταγματικό Δικαστήριο**, με την **απόφαση 62/2016**³²⁰, η οποία αφορά προσφυγές κατά της εγκριτικής πράξης της Συνθήκης Σταθερότητας, Συνεργασίας και Διακυβέρνησης στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, θέτει περιορισμούς στην υπεροχή του

³¹⁹ Ολ ΣτΕ 460/2013, σκ. 6

³²⁰ Βελγικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απόφαση της 28^{ης} Απριλίου 2016-62/2016

Ευρωπαϊκού Δικαίου έναντι του Συντάγματος.³²¹ Ειδικότερα, το Συνταγματικό Δικαστήριο διακήρυξε ότι είναι αρμόδιο να ελέγχει τόσο τις εγκριτικές πράξεις των συνθηκών όσο και τις νομοθετικές πράξεις που μεταφέρουν το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο εντός της βελγικής έννομης τάξης, βάσει τριών περιορισμών οι οποίοι απορρέουν εκ του Συντάγματος. Τα πρώτα δύο όρια προκύπτουν από την *απόφαση για τη Συνθήκη της Λισαβόνας* και την απόφαση *Honeywell* του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Κατ' αρχάς, το ΓΟΣΔ είχε κρίνει ότι στις πράξεις που μεταφέρουν ή εφαρμόζουν δίκαιο της Ένωσης θα ασκείται έλεγχος συνταγματικής ταυτότητας, στον οποίο περιλαμβάνεται και ο έλεγχος συνταγματικών δικαιωμάτων. Το δεύτερο όριο που έθεσε το Βελγικό Συνταγματικό Δικαστήριο είναι ο έλεγχος *ultra vires*, σύμφωνα με το οποίο τα όργανα της Ένωσης δεν μπορούν να ασκούν κατά τρόπο απεριόριστο τις εκχωρηθείσες σε αυτά αρμοδιότητες. Βέβαια, το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν ανέλυσε ιδιαίτερα το όριο του ελέγχου *ultra vires*, διότι η εν λόγω υπόθεση δεν αφορούσε παράγωγο δίκαιο της Ένωσης. Το Βελγικό Συνταγματικό Δικαστήριο προσδιορίζει την έννοια της εθνικής ταυτότητας βάσει του 4(2) ΣΕΕ, χωρίς, ωστόσο, να έχει πρόθεση να «συνταγματοποιήσει» το εν λόγω άρθρο· ο έλεγχος που θα ασκήσει θα έχει ως μέτρο κρίσης το Βελγικό Σύνταγμα και όχι το άρθρο 4(2) ΣΕΕ. Απλώς το χρησιμοποιεί, επειδή, το Σύνταγμα «δεν παρέχει τα μέσα για να προσδιορίσει την έννοια αυτή».³²² Όμως δεν είναι σαφές το νόημα του τρίτου περιορισμού: «οι θεμελιώδεις αξίες της προστασίας που παρέχεται από το Σύνταγμα σε όλα τα υποκείμενα δικαίου». Ορθότερη ερμηνεία κρίνεται εκείνη σύμφωνα με την οποία, ο τρίτος αυτός περιορισμός διασφαλίζει τον δικαστικό έλεγχο των κανονιστικών πράξεων και την «ατομική πρόσβαση στον συνταγματικό έλεγχο της νομοθεσίας», ακόμη και αν ορίζεται άλλως από το δίκαιο της Ένωσης.³²³ Το Συνταγματικό Δικαστήριο διακήρυξε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 34 του Βελγικού Συντάγματος, δεν θα πρέπει να εκχωρούνται στα ενωσιακά όργανα αρμοδιότητες, εφόσον κάτι τέτοιο συνιστά παραβίαση της εθνικής ταυτότητας ή των θεμελιωδών αρχών της προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων, ενώ απέκλεισε τις *ultra vires* πράξεις της Ένωσης.³²⁴ Κατά το Δικαστήριο, η υπεροχή του Ενωσιακού Δικαίου πηγάζει από το ίδιο το Σύνταγμα, συγκεκριμένα από το άρθρο 34, το οποίο

³²¹ Philippe Gérard & Willem Verijdt (2017), «Belgian Constitutional Court Adopts National Identity Discourse- Belgian Constitutional Court No. 32/2016, 28 April 2016», *European Constitutional Law Review*, 13, σελ. 192

³²² Ο.π., σελ. 188

³²³ Ο.π., σελ. 187-188

³²⁴ Ο.π., σελ. 189

αναγνωρίζει την προτεραιότητα εφαρμογής του παραγώγου δικαίου της Ένωσης έναντι του Συντάγματος, ενώ το Δικαστήριο θέτει τρεις περιορισμούς στην υπεροχή αυτή. Αφού, λοιπόν, το Σύνταγμα ρυθμίζει την ιεραρχία των ανώτατων κανόνων, λογίζεται ως η ανώτατη πηγή δικαίου.³²⁵

Από την ως άνω νομολογία, προκύπτει ότι το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο έχει αναπτύξει την πιο ολοκληρωμένη και μεστή δογματική περί συνταγματικής ταυτότητας και γι' αυτόν τον λόγο, αποτελεί και σημείο αναφοράς για τα υπόλοιπα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών. Τα συνταγματικά όρια τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως επί το πλείστον από τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών είναι τα θεμελιώδη δικαιώματα, η δημοκρατία, το κράτος δικαίου, οι θεμελιώδεις βάσεις του πολιτεύματος και η κρατική κυριαρχία.³²⁶

Είναι προφανές ότι τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών χρησιμοποίησαν τη ρήτρα του άρθρου 4(2) της Συνθήκης της Λισαβόνας, προκειμένου να περιορίσουν την ταχύτατη παρέκφραση του ενωσιακού δικαίου στις εσωτερικές έννομες τάξεις τους και κατ' επέκταση να ανακόψουν την ίδια την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.³²⁷ Το διακύβευμα είναι σαφές: η εθνική κυριαρχία των κρατών μελών. Τα συνταγματικά δικαστήρια, αγγίζοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τα όρια του δικαστικού ακτιβισμού, θεώρησαν ότι ήταν τα μόνα αρμόδια να προσδιορίσουν το περιεχόμενο της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους τους, ήτοι να διατυπώσουν τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές οι οποίες συνιστούν τον πυρήνα του εθνικού συντάγματος και δεν θα πρέπει να παραβιάζονται από το Δίκαιο της Ένωσης. Στην ουσία, χρησιμοποίησαν το άρθρο 4(2) ως μέσο προστασίας της συνταγματικής τους τάξης από τα αποτελέσματα της ραγδαίας ευρωπαϊκής ενοποίησης, ανάγοντας τις απαραβίαστες θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές σε μέτρο κρίσης της νομιμότητας των ενωσιακών πράξεων. Η προσπάθεια, λοιπόν, των αρχών αυτών αποτελούσε για τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών ύψιστο ζήτημα εθνικής κυριαρχίας. Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί και κατωτέρω, το Δικαστήριο της Ένωσης προέβη σε περιορισμένη εφαρμογή της ως άνω ρήτρας και μάλιστα σε περιπτώσεις ακίνδυνες, όπου δεν διακυβεύονταν η υπεροχή του

³²⁵ Ο.π., σελ. 193

³²⁶ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 224

³²⁷ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*, Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 45

ενωσιακού δικαίου και το κύρος της Ένωσης, «αποκλείοντας τη λειτουργία της ως κανόνα αναφοράς για τον έλεγχο της νομιμότητας των πράξεων της Ένωσης».³²⁸

Β. Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πριν τη Συνθήκη της Λισαβόνας, χρησιμοποίησε τη ρήτρα της εθνικής ταυτότητας, υπό την έννοια της προστασίας της πολιτισμικής ταυτότητας των κρατών μελών, χωρίς να της αποδίδει, όμως, πολιτικές διαστάσεις. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των υποθέσεων Ισπανία κατά Eurojust³²⁹ και Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης και Υπουργού Επικρατείας³³⁰. Ειδικότερα, το 2003, η Eurojust³³¹ εξέδωσε μια προκήρυξη θέσεων εργασίας για τις υπηρεσίες της, η οποία έθετε γλωσσικές προϋποθέσεις που ευνοούσαν τη γνώση της αγγλικής και της γαλλικής γλώσσας. Επί παραδείγματι, στις νομικές υπηρεσίες ήταν απαραίτητη η άριστη γνώση Αγγλικών και Γαλλικών, ενώ η ικανότητα επικοινωνίας σε άλλες επίσημες γλώσσες της Ένωσης εθεωρείτο ως επιπλέον προσόν. Περαιτέρω, η αίτηση συμμετοχής, το βιογραφικό και η επιστολή εκδήλωσης ενδιαφέροντος (motivation letter) θα έπρεπε να υποβληθούν στην αγγλική γλώσσα. Η Ισπανία προσέφυγε κατά της ως άνω προκήρυξης, προβάλλοντας παραβίαση των γλωσσικών κανόνων της Ένωσης και απαγορευμένη διάκριση βάσει εθνικότητας.³³² Ο Γενικός Εισαγγελέας, Maduro ενέταξε στις βασικές πτυχές προστασίας της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών τον σεβασμό της γλωσσικής πολυμορφίας.³³³ Στη συνέχεια, τόνισε τη θεμελιώδη σημασία του σεβασμού της γλωσσικής πολυμορφίας σε μια πλουραλιστική κοινωνία, που απορρέει από το τότε άρθρο 6(3) της Συνθήκης, σύμφωνα με το οποίο η Ένωση έχει υποχρέωση να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της³³⁴ και διακήρυξε ότι η γλώσσα αποτελεί ουσιώδες τμήμα τόσο της προσωπικής όσο και της εθνικής ταυτότητας.³³⁵ Ο Γενικός Εισαγγελέας θεώρησε ότι η προϋπόθεση γνώσης της αγγλικής και της γαλλικής γλώσσας για την κατάληψη συγκεκριμένων θέσεων συνιστά προφανή δυσαναλογία η οποία δεν δύναται να δικαιολογηθεί «με τον σκοπό

³²⁸ Ό.π., σελ. 45

³²⁹ ΔΕΕ C-160/03

³³⁰ ΔΕΕ C-213/07

³³¹ Μονάδα Δικαστικής Συνεργασίας της ΕΕ

³³² Richard L. Creech (2006), «Court of Justice of the European Communities- While the Advocate-General Finds Eurojust's Language Rules for Job Applicants Partly Contrary to Union Law, the Court Dismiss Case for Lack of Standing. Decision of 15 March 2005 in Case C- 160/03, Kingdom of Spain v. Eurojust», *European Constitutional Law Review*, 2, σελ. 148

³³³ ΔΕΕ C-160/03, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 24

³³⁴ ΔΕΕ C-160/03, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 35

³³⁵ ΔΕΕ C-160/03, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 36

και μόνο της διασφάλισης της εσωτερικής επικοινωνίας εντός του οργάνου».³³⁶ Το Δικαστήριο, ωστόσο, απέρριψε την προσφυγή, διότι η εν λόγω προκήρυξη δεν περιλαμβανόταν στις πράξεις τις οποίες ήταν αρμόδιο να ελέγξει.³³⁷

Στην υπόθεση Μηχανική ΑΕ (γνωστή και ως βασικός μέτοχος), τα πραγματικά περιστατικά έχουν ως εξής: η εταιρεία Έργα ΟΣΕ προκήρυξε δημόσιο διαγωνισμό για την κατασκευή νέας σιδηροδρομικής γραμμής. Στη διαδικασία ανάθεσης συμμετείχαν οι εταιρείες Κ.Ι. Σαραντόπουλος ΑΕ και Μηχανική. Εν τέλει, το έργο ανατέθηκε στην εταιρεία Σαραντόπουλος. Κατόπιν, το ΕΣΡ εξέδωσε πιστοποιητικό περί μη ύπαρξης ασυμβίβαστου των άρθρων 2 και 3 του Ν. 3021/2002³³⁸, λόγω οικονομικής αυτοτέλειας του Κ. Σαραντόπουλου έναντι του συγγενή του, Γ. Σαραντόπουλου, ο οποίος ήταν μέλος εταιρειών μέσω ενημέρωσης.

³³⁶ ΔΕΕ C-160/03, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 57

³³⁷ Richard L. Creech (2006), «Court of Justice of the European Communities- While the Advocate-General Finds Eurojust's Language Rules for Job Applicants Partly Contrary to Union Law, the Court Dismiss Case for Lack of Standing. Decision of 15 March 2005 in Case C- 160/03, Kingdom of Spain v. Eurojust», *European Constitutional Law Review*, 2, σελ. 150

³³⁸ «Άρθρο 2: 1. Απαγορεύεται η σύναψη δημοσίων συμβάσεων με επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης, καθώς και με τους εταίρους, τους βασικούς μετόχους, τα μέλη των οργάνων διοίκησης και τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων αυτών. Επίσης, απαγορεύεται η σύναψη δημοσίων συμβάσεων με επιχειρήσεις των οποίων εταίροι ή βασικοί μέτοχοι ή μέλη οργάνων διοίκησης ή διευθυντικά στελέχη είναι επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης ή εταίροι ή βασικοί μέτοχοι ή μέλη οργάνων διοίκησης ή διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων μέσω ενημέρωσης. 2. Η απαγόρευση σύναψης δημοσίων συμβάσεων καταλαμβάνει επίσης: α) τους συζύγους και τους συγγενείς, σε ευθεία γραμμή απεριόριστος και εκ πλαγίου μέχρι και τετάρτου βαθμού, των φυσικών προσώπων που υπάγονται στην παράγραφο 1, εφόσον δεν μπορούν να αποδείξουν ότι διαθέτουν οικονομική αυτοτέλεια σε σχέση με τα πρόσωπα αυτά, β) κάθε άλλο παρένθετο πρόσωπο, γ) τους εταίρους και τους βασικούς μετόχους των εταίρων και των βασικών μετόχων που υπάγονται στην παράγραφο 1, δ) κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο το οποίο, χωρίς να είναι μέτοχος, ελέγχει, άμεσα ή έμμεσα, μία ή περισσότερες επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης ή ασκεί, άμεσα ή έμμεσα, ουσιώδη επιρροή ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ & ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΚΠΣ 2000-2006: Συλλογή Κοινοτικής και Εθνικής Νομοθεσίας στη λήψη των αποφάσεων που λαμβάνονται, από τα όργανα διοίκησης ή τα διευθυντικά στελέχη, σχετικά με τη διοίκηση και την εν γένει λειτουργία των επιχειρήσεων αυτών. 3. Από την απαγόρευση του παρόντος άρθρου εξαιρούνται οι δημόσιες συμβάσεις των οποίων το αντικείμενο έχει άμεση ή έμμεση σχέση με το αντικείμενο των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων μέσω ενημέρωσης. Επίσης, εξαιρούνται οι δημόσιες συμβάσεις που καταρτίζονται με επιχειρήσεις των οποίων βασικός μέτοχος είναι πολιτικό κόμμα που εκπροσωπείται στη Βουλή των Ελλήνων, ή εκπρόσωπος αυτού, εκτός εάν στις επιχειρήσεις αυτές συμμετέχει άλλος βασικός μέτοχος που κατέχει τις ασυμβίβαστες ιδιότητες του άρθρου 3. Άρθρο 3: 1. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου, του μέλους οργάνου διοίκησης ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου, του μέλους οργάνου διοίκησης ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που καταρτίζει δημόσιες συμβάσεις, η σύναψη των οποίων απαγορεύεται σύμφωνα με το άρθρο 2, καθώς και με την ιδιότητα του εταίρου ή του βασικού μετόχου των εταίρων ή των βασικών μετόχων της επιχείρησης αυτής. 2. Η ασυμβίβαστη ιδιότητα του παρόντος άρθρου συντρέχει και στην περίπτωση που ιδιοκτήτης, βασικός μέτοχος, εταίρος, μέλος οργάνου διοίκησης ή διευθυντικό στέλεχος επιχείρησης που καταρτίζει δημόσιες συμβάσεις είναι σύζυγος ή συγγενής, σε ευθεία γραμμή απεριόριστος και εκ πλαγίου μέχρι και τετάρτου βαθμού, ο οποίος δεν μπορεί να αποδείξει ότι διαθέτει οικονομική αυτοτέλεια σε σχέση με ιδιοκτήτη, εταίρο, βασικό μέτοχο, μέλος οργάνου διοίκησης ή διευθυντικό στέλεχος επιχείρησης μέσω ενημέρωσης, καθώς επίσης και σε κάθε άλλη περίπτωση που οι ανωτέρω ιδιότητες κατέχονται από παρένθετο πρόσωπο. 3. Οι επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης, κατά την υποβολή της αίτησης χορήγησης άδειας λειτουργίας, εφόσον αυτή απαιτείται από την οικεία νομοθεσία, ή, εν γένει, κατά την έναρξη της δραστηριότητάς τους, υποχρεούνται να υποβάλλουν στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 του ν. 1599/1986 (ΦΕΚ 75 Α'), όπως ισχύει, ότι δεν κατέχουν, κατά το χρόνο της υποβολής της ανωτέρω δήλωσης, την ασυμβίβαστη ιδιότητα του παρόντος άρθρου. Η υποχρέωση του προηγούμενου εδαφίου ισχύει και για τους εταίρους, τους βασικούς μετόχους, τα μέλη των οργάνων διοίκησης και τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων αυτών, καθώς και για τους εταίρους και τους βασικούς μετόχους των εταίρων και των βασικών μετόχων αυτών. Επίσης, η υποχρέωση της παρούσας παραγράφου ισχύει και σε κάθε περίπτωση μεταβίβασης της επιχείρησης μέσω ενημέρωσης ή εταιρικών μεριδίων αυτής ή μετοχών των οποίων η μεταβίβαση συνεπάγεται, για το πρόσωπο που τις αποκτά, την κτήση της ιδιότητας του βασικού μετόχου.»

Κατόπιν τούτων, η Μηχανική άσκησε αίτηση ακύρωσης κατά του εν λόγω πιστοποιητικού επικαλούμενη παραβίαση του ασυμβιβάστου που καθιερώνει το άρθρο 14 παρ. 9 του Συντάγματος.³³⁹ Ο Γενικός Εισαγγελέας Maduro επανέλαβε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να σέβεται τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, καθήκον το οποίο απορρέει από το τότε άρθρο 6(3) της Συνθήκης για την ΕΕ.³⁴⁰ Επιπλέον, αναγνώρισε τη δυνατότητα των κρατών μελών να παρεκκλίνουν από «την εφαρμογή των περί κυκλοφορίας θεμελιωδών ελευθεριών», χρησιμοποιώντας ως αυτοτελή λόγο παρέκκλισης την προστασία της εθνικής ταυτότητας του κράτους μέλους.³⁴¹ Τα κράτη μέλη, λοιπόν, μπορούν να χρησιμοποιούν την προστασία της συνταγματικής τους ταυτότητας, προκειμένου να δικαιολογήσουν την πρόβλεψη συνταγματικών μέτρων συμπληρωματικών της κοινοτικής νομοθεσίας, που σκοπό έχουν τη διασφάλιση, στην επικράτειά τους, των αρχών και των κανόνων της εν λόγω νομοθεσίας.³⁴² Από την υποχρέωση τήρησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας, οι οποίες περιέχονται στην οδηγία 93/37/ΕΟΚ του Συμβουλίου, περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων, προκύπτει ότι τα κράτη μέλη δύνανται να συμπεριλάβουν επιπλέον «λόγους αποκλεισμού από τη συμμετοχή στη διαδικασία ανάθεσης σύμβασης δημοσίων έργων πέραν αυτών του καταλόγου που περιέχει το άρθρο 24 της οδηγίας».³⁴³ Το κράτος μέλος, κατά τον Γενικό Εισαγγελέα, θα πρέπει να έχει ως έναν βαθμό τη διακριτική ευχέρεια να προσδιορίζει τις περιπτώσεις αποκλεισμού, αφού μόνο αυτό είναι σε θέση να γνωρίζει τις πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων εντός της επικράτειάς του που μπορεί να πλήξουν τις αρχές της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας, στο πλαίσιο της διαδικασίας σύναψης των δημοσίων συμβάσεων.³⁴⁴ Αυτή η διακριτική

³³⁹ «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η οικονομική κατάσταση και τα μέσα χρηματοδότησης των μέσων ενημέρωσης πρέπει να γίνονται γνωστά, όπως νόμος ορίζει. Νόμος προβλέπει τα μέτρα και τους περιορισμούς που είναι αναγκαίοι για την πλήρη διασφάλιση της διαφάνειας και της πολυφωνίας στην ενημέρωση. Απαγορεύεται η συγκέντρωση του ελέγχου περισσότερων μέσων ενημέρωσης της αυτής ή άλλης μορφής. Απαγορεύεται ειδικότερα η συγκέντρωση περισσότερων του ενός ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής, όπως νόμος ορίζει. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσων ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Η απαγόρευση του προηγούμενου εδαφίου καταλαμβάνει και κάθε είδους παρένθετα πρόσωπα, όπως συζύγους, συγγενείς, οικονομικά εξαρτημένα άτομα ή εταιρείες. Νόμος ορίζει τις ειδικότερες ρυθμίσεις, τις κυρώσεις που μπορεί να φθάνουν μέχρι την ανάκληση της άδειας ραδιοφωνικού ή τηλεοπτικού σταθμού και μέχρι την απαγόρευση σύναψης ή την ακύρωση της σχετικής σύμβασης, καθώς και τους τρόπους ελέγχου και τις εγγυήσεις αποτροπής των καταστρατηγήσεων των προηγούμενων εδαφίων.»

³⁴⁰ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 31

³⁴¹ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 32

³⁴² ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 33

³⁴³ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 23, 25

³⁴⁴ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 30

ευχέρεια που αναγνωρίζεται στο κράτος μέλος απορρέει από την υποχρέωση σεβασμού της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών.³⁴⁵ Στο σημείο αυτό, ο Maduro επεσήμανε ότι η διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών περιορίζεται από την αρχή της ίσης μεταχείρισης και την αρχή της αναλογικότητας· εν προκειμένω, δηλαδή, το τιθέν ασυμβίβαστο «μεταξύ του τομέα των δημοσίων έργων και του τομέα των μέσων ενημέρωσης» θα πρέπει να τηρεί την αρχή της αναλογικότητας.³⁴⁶ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, κατά τον Γενικό Εισαγγελέα, έχει λάβει χώρα παραβίαση της αρχής αυτής, αφού το άρθρο 14 παρ. 9 του Ελληνικού Συντάγματος καθιερώνει γενικό ασυμβίβαστο ανάμεσα στην ιδιότητα του ιδιοκτήτη, εταίρου, βασικού μετόχου ή διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημέρωσης και την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης η οποία αναλαμβάνει, έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα, την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών.³⁴⁷ Επειδή, λοιπόν, στο γενικό αυτό ασυμβίβαστο υπόκεινται όλοι όσοι σχετίζονται με επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η έκταση της κυκλοφορίας τους, υφίσταται υπέρβαση του αναγκαίου μέτρου.³⁴⁸ Το Δικαστήριο, όπως και ο Γενικός Εισαγγελέας, έκρινε ότι η απαρίθμηση από την οδηγία 93/37/ΕΟΚ των λόγων αποκλεισμού εργολήπτη από τη διαδικασία για την ανάθεση σύμβασης δημοσίων έργων είναι εξαντλητική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να θεσπίσουν και άλλα μέτρα αποκλεισμού, προκειμένου να διασφαλιστεί η τήρηση των αρχών της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας, υπό την προϋπόθεση της μη υπέρβασης του αναγκαίου μέτρου. Ωστόσο, επεσήμανε ότι απαγορεύεται από το κοινοτικό δίκαιο η καθιέρωση ενός αμάχητου τεκμηρίου ασυμβίβαστου μεταξύ της ιδιότητας του ιδιοκτήτη, εταίρου, βασικού μετόχου ή διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημέρωσης και της ιδιότητας του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης η οποία αναλαμβάνει, έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα, την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών· εν προκειμένω, η συγκεκριμένη εθνική διάταξη βαίνει πέραν του

³⁴⁵ Vasiliki Kosta (2009), «European Court of Justice- Case C-213/07, Michaniki AE v. Ethniko Simvoulío Radiotileorasis, Ipourgos Epikratias», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 504

³⁴⁶ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 34

³⁴⁷ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 36

³⁴⁸ ΔΕΕ C-213/07, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 35, βλ. και Vasiliki Kosta (2009), «European Court of Justice- Case C-213/07, Michaniki AE v. Ethniko Simvoulío Radiotileorasis, Ipourgos Epikratias», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 504

αναγκαίου μέτρου, παραβιάζοντας την αρχή της αναλογικότητας, αφού καθιερώνει ένα γενικό ασυμβίβαστο ανάμεσα στον τομέα των μέσων ενημέρωσης και των δημοσίων έργων, χωρίς να δίνεται στους εργολήπτες η δυνατότητα να αποδείξουν ότι στην περίπτωση τους δεν συντρέχει κίνδυνος για τη διαφάνεια του διαγωνισμού.³⁴⁹ Το βασικό ζήτημα που ανακύπτει στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η σύγκρουση μιας οδηγίας με μια εθνική συνταγματική διάταξη. Το Δικαστήριο, ωστόσο, δεν έλαβε καθόλου υπόψη τη «συνταγματική διάσταση» της υπόθεσης· μάλιστα, για να αναφερθεί στις εθνικές διατάξεις δεν χρησιμοποίησε, παρά μόνο μία φορά τον όρο «συνταγματικός». Η στάση αυτή του Δικαστηρίου δικαιολογείται από την πάγια θέση του περί υπεροχής του Δικαίου της Ένωσης έναντι όχι μόνο του εθνικού δικαίου γενικά, αλλά και έναντι του συνταγματικού δικαίου. Το γεγονός, λοιπόν, ότι δεν χρησιμοποίησε τον όρο «συνταγματικός» για να αναφερθεί στην εν λόγω διάταξη του Ελληνικού Συντάγματος επιβεβαιώνει τη θέση του, ότι δηλαδή δεν έχει σημασία για την εφαρμογή της αρχής της υπεροχής σε ποιον κλάδο του δικαίου εντάσσεται ο εκάστοτε εθνικός κανόνας.³⁵⁰ Η προσέγγιση αυτή του Δικαστηρίου της Ένωσης, στη συγκεκριμένη περίπτωση, πρέπει να θεωρηθεί προβληματική, κατά το μέρος που αγνοεί τον συνταγματικό χαρακτήρα της ρύθμισης που συγκρούεται με το ενωσιακό δίκαιο, καθώς αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της δυσπιστίας των κρατών μελών και των συνταγματικών τους δικαστηρίων απέναντι στο Δικαστήριο της Ένωσης και το ευρωπαϊκό οικοδόμημα εν γένει. Η προσέγγιση που πρέπει να ακολουθηθεί δεν θα πρέπει ούτε να αποσιωπά εντελώς τον συνταγματικό χαρακτήρα των κανόνων, αλλά ούτε και να έχει ως αποτέλεσμα τα εθνικά συντάγματα να μετατραπούν σε μέσα απαλλαγής από την υποχρέωση τήρησης του ενωσιακού δικαίου.³⁵¹

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί η υπόθεση ***Omega***³⁵², η οποία δημοσιεύτηκε πριν τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας και κατ' επέκταση πριν την καθιέρωση της αρχής της συνταγματικής ταυτότητας, σύμφωνα με το άρθρο 4(2) ΣΕΕ.³⁵³ Η υπόθεση αυτή αφορά, ειδικότερα, στη δυνατότητα παρέκκλισης από

³⁴⁹ ΔΕΕ C-213/07, σκ. 60, 62, 63, βλ. και Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3, σελ. 48

³⁵⁰ Vasiliki Kosta (2009), «European Court of Justice- Case C-213/07, Michaniki AE v. Ethniko Simvoulío Radiotileorasis, Ipourgos Epikratias», *European Constitutional Law Review*, 5, σελ. 506-507

³⁵¹ Ο.π., σελ. 507

³⁵² ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*

³⁵³ Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3, σελ. 16

την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών και την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων επί τη βάσει της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στη Βόννη της Γερμανίας, απαγορεύτηκαν παιχνίδια όπλα- λείζερ, τα οποία οι άνθρωποι τα χρησιμοποιούσαν για διασκέδαση, προσποιούμενοι ότι σκότωναν άλλους ανθρώπους, διότι κάτι τέτοιο συνιστούσε προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 του Θεμελιώδους Νόμου. Η ενέργεια αυτή υποτίθεται ότι προσκρούει στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Ωστόσο, το Δικαστήριο απέρριψε το επιχείρημα περί ενιαίας εφαρμογής των εξαιρέσεων στην ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, επισημαίνοντας ότι δεν είναι απαραίτητο το επιβληθέν από τις εθνικές αρχές περιοριστικό μέτρο να εκφράζει μια κοινή αντίληψη όλων των κρατών μελών σχετικά με τον τρόπο προστασίας ενός συγκεκριμένου θεμελιώδους δικαιώματος ή θεμιτού συμφέροντος.³⁵⁴ Περαιτέρω, αναφέρει ότι, σύμφωνα με το αιτούν δικαστήριο, η απόφαση περί απαγόρευσης παιγνίων προσομοίωσης φόνων «ανταποκρίνεται στο επίπεδο προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που διασφαλίζει» το Γερμανικό Σύνταγμα, ενώ επισημαίνει ότι, αφού η ως άνω απαγόρευση περιορίζεται μόνο στην περίπτωση των παιγνίων Laser που αφορούσαν βολές κατά ανθρώπινων στόχων, δηλαδή εικονικούς φόνους στο πλαίσιο παιγνίου, δεν βαίνει πέραν του αναγκαίου μέτρου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου από τις εθνικές αρχές σκοπού.³⁵⁵ Στις εθνικές αρχές αναγνωρίζεται ένα περιθώριο εκτίμησης να διακρίνουν, στο πλαίσιο των ορίων που τίθενται από τις Συνθήκες, εάν υπάρχουν οι ειδικές συνθήκες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν δικαιολογητική βάση για την επίκληση της έννοιας της δημόσιας τάξεως. Οι ειδικές αυτές συνθήκες διαφέρουν μεταξύ των κρατών μελών.³⁵⁶ Το Δικαστήριο, λοιπόν, κατέληξε ότι η απόφαση αυτή του δημάρχου της Βόννης δεν συνιστά αδικαιολόγητη προσβολή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών³⁵⁷, καθώς «το κοινοτικό δίκαιο δεν αποκλείει την απαγόρευση οικονομικής δραστηριότητας συνιστάμενης στην εμπορική εκμετάλλευση εικονικών φόνων στο πλαίσιο παιγνίου η οποία επιβλήθηκε με εθνικό μέτρο απαγορεύσεως ληφθέν για λόγους προστασίας της

³⁵⁴ ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*, σκ. 37

³⁵⁵ ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*, σκ. 39

³⁵⁶ ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*, σκ. 31, βλ. και Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3, σελ. 15

³⁵⁷ ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*, σκ. 40

δημόσιας τάξεως, επειδή η δραστηριότητα αυτή θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια».³⁵⁸ Συνεπώς, το εθνικό δικαστήριο είναι αρμόδιο να εξειδικεύσει τα εθνικά συνταγματικά δικαιώματα που αφορούν στην εκάστοτε υπόθεση, ενώ το Δικαστήριο της Ένωσης προσδιορίζει τις συνέπειες αυτού υπό το φως του ενωσιακού δικαίου. Το ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ), δηλαδή, δεν μπορεί να ορίζει μονομερώς, ανεξάρτητα από το εθνικό δικαστήριο, τα στοιχεία της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους.³⁵⁹

Στην υπόθεση **Sayn-Wittgenstein**³⁶⁰, αναλύθηκε για πρώτη φορά το άρθρο 4(2) ΣΕΕ σε συνδυασμό με το πρωτογενές δίκαιο των συνθηκών, εν προκειμένω με το άρθρο 21 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας και τον εθνικό νόμο, στη συγκεκριμένη περίπτωση τον νόμο περί κατάργησης των τίτλων ευγενείας. Η εν λόγω υπόθεση αφορούσε στην απόφαση των αρχών της Αυστρίας να διορθώσουν αυτεπαγγέλτως το επίθετο Αυστριακού πολίτη κατοίκου Γερμανίας, διαγράφοντας από αυτό τον τίτλο ευγενείας, όπως προέβλεπε ο σχετικός νόμος. Πιο συγκεκριμένα, το επίθετό του μετατράπηκε από «Fürstin von Sayn-Wittgenstein» σε «Sayn-Wittgenstein». Το ερώτημα που τέθηκε ήταν αν η εν λόγω ενέργεια ερχόταν σε αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο και ειδικότερα με το άρθρο 21 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας. Η αυστριακή κυβέρνηση υποστήριξε ότι η εν λόγω νομοθετική πρόβλεψη εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο προστασίας της αυστριακής συνταγματικής ταυτότητας, αφού συμβάλλει στη διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης των πολιτών ενώπιον του νόμου. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «η άρνηση των αρχών κράτους μέλους να αναγνωρίσουν, ως προς όλα τα στοιχεία του, το επώνυμο υπηκόου του κράτους αυτού, όπως καθορίστηκε σε άλλο κράτος μέλος, εντός του οποίου διαμένει ο εν λόγω υπήκοος, λόγω της υιοθεσίας του ως ενήλικος από υπήκοο του δευτέρου αυτού κράτους μέλους, καθόσον το επώνυμο αυτό περιέχει τίτλο ευγενείας που απαγορεύεται στο πρώτο κράτος μέλος βάσει του συνταγματικού δικαίου του, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μέτρο που παρακαλύει αδικαιολόγητα την ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή των πολιτών της Ένωσης».³⁶¹ Επίσης, ανέφερε το άρθρο 4(2) ΣΕΕ, κατά το οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών, εντάσσοντας στην έννοια της εθνικής ταυτότητας τη

³⁵⁸ ΔΕΕ C-36/02, *Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn*, σκ. 41

³⁵⁹ Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3, σελ. 45-46

³⁶⁰ ΔΕΕ C-208/09, *Sayn-Wittgenstein*

³⁶¹ ΔΕΕ C-208/09, *Sayn-Wittgenstein*, σκ. 94, βλ. και Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 229-230

δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος του κράτους.³⁶² Η απαγόρευση των τίτλων ευγενείας ως εκδήλωση της αρχής της ισότητας των αυστριακών πολιτών ενώπιον του νόμου σχετίζεται άμεσα, λοιπόν, με τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος.³⁶³ Το Δικαστήριο επεσήμανε ότι μπορούν τα κράτη μέλη να προβλέψουν μέτρα τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό θεμελιωδών ελευθεριών της Ένωσης για λόγους δημοσίου συμφέροντος, «μόνον εφόσον είναι αναγκαία για την προστασία των συμφερόντων στη διασφάλιση των οποίων σκοπούν και μόνο στον βαθμό που οι σκοποί αυτοί δεν μπορούν να επιτευχθούν με λιγότερο περιοριστικά μέτρα».³⁶⁴ Το Δικαστήριο δέχτηκε μεν ότι ο νόμος περί κατάργησης των τίτλων ευγενείας αποτελεί τμήμα της αυστριακής εθνικής ταυτότητας, αλλά επεσήμανε ότι η έννοια της δημόσιας τάξης που δικαιολογεί παρέκκλιση από θεμελιώδη ελευθερία της Ένωσης χαίρει συσταλτικής ερμηνείας.³⁶⁵ Το Δικαστήριο, λοιπόν, κατέληξε ότι η προστασία της αρχής της ισότητας μέσω της απαγόρευσης των τίτλων ευγενείας δεν συνιστά παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας, ενώ αναγνώρισε στις εθνικές αρχές ένα περιθώριο εκτίμησης των ειδικών περιστάσεων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν δικαιολογητική βάση για την επίκληση της έννοιας της δημόσιας τάξης, η οποία εν προκειμένω εξομοιούται με την εξαίρεση της εθνικής ταυτότητας.³⁶⁶ Η σημασία της απόφασης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι το Δικαστήριο συνέδεσε την έννοια της εθνικής ταυτότητας με τα συμφέροντα συνταγματικής φύσεως στην προστασία των οποίων αποσκοπούσαν τα μέτρα της Αυστρίας. Επίσης, διαπίστωσε ότι στην έννοια της εθνικής ταυτότητας περιλαμβάνεται η δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος, με αποτέλεσμα «να ενισχύεται ο δεσμός μεταξύ εθνικής ταυτότητας και θεμελιωδών συνταγματικών αρχών».³⁶⁷ Τέλος, το Δικαστήριο συμπεριέλαβε στη νομολογία που

³⁶² ΔΕΕ C-208/09, Sayn- Wittgenstein, σκ. 92

³⁶³ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Πρόεδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*, Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 62

³⁶⁴ ΔΕΕ C-208/09, Sayn- Wittgenstein, σκ. 90

³⁶⁵ ΔΕΕ C-208/09, Sayn- Wittgenstein, σκ. 86, βλ. και Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 230

³⁶⁶ ΔΕΕ C-208/09, Sayn- Wittgenstein, σκ. 87, βλ. και Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Πρόεδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*, Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 66

³⁶⁷ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 230

έχει αναπτύξει αναφορικά με τη σχέση θεμελιωδών ελευθεριών και θεμελιωδών δικαιωμάτων την υποχρέωση σεβασμού της εθνικής ταυτότητας.³⁶⁸

Στο ίδιο μήκος κύματος με την υπόθεση *Sayn- Wittgenstein* κινήθηκε το Δικαστήριο της Ένωσης και στην υπόθεση ***Malgožata Runevič-Vardyn***³⁶⁹, διακηρύσσοντας ότι το Ενωσιακό Δίκαιο δεν απαγορεύει πρακτικές που αποσκοπούν στην προστασία της εθνικής επίσημης γλώσσας κράτους μέλους, ενώ επεσήμανε ότι σύμφωνα με τα άρθρα 3(3) ΣΕΕ και 22 ΧΘΔΕ, η Ένωση σέβεται την πολιτιστική και γλωσσική πολυμορφία.³⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, η *Malgožata Runevič-Vardyn*, η οποία έχει λιθουανική ιθαγένεια και ανήκει στην πολωνική μειονότητα, υπέβαλε αίτηση στη διεύθυνση αστικής καταστάσεως του Δήμου του Βίλνιους για μετατροπή του ονόματός της στη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως από «*Malgožata Runevič*» σε «*Małgorzata Runiewicz*», όπως δηλαδή θα αποτυπωνόταν γραπτώς το ονοματεπώνυμό της στα Πολωνικά. Αιτήθηκε, επίσης, τη μετατροπή του ονόματος και του επωνύμου της στο πιστοποιητικό γάμου από «*Malgožata Runevič-Vardyn*» σε «*Małgorzata Runiewicz-Wardyn*». Ωστόσο, οι αρχές της Λιθουανίας αρνήθηκαν τη μετατροπή αυτή, εξαιτίας σχετικής νομοθετικής διάταξης, σύμφωνα με την οποία η αναγραφή του επωνύμου και του ονόματος στις ληξιαρχικές πράξεις θα πρέπει να ακολουθεί τους κανόνες της λιθουανικής γλώσσας. Μάλιστα, κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο της Λιθουανίας, το ονοματεπώνυμο θα πρέπει να αποτυπώνεται στα δημόσια έγγραφα στην επίσημη γλώσσα του κράτους, ειδάλλως θίγεται ο συνταγματικός της χαρακτήρας. Το Δικαστήριο έκρινε ότι ένα κράτος μέλος μπορεί να λαμβάνει μέτρα για την προστασία της επίσημης γλώσσας του, αποσκοπώντας στη διασφάλιση της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής συνοχής.³⁷¹ Το Δικαστήριο αναφέρθηκε ρητώς στο άρθρο 4(2) ΣΕΕ και στην υποχρέωση σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών που υπέχει η Ένωση, ενώ συμπεριέλαβε στην έννοια της εθνικής ταυτότητας και την προστασία της επίσημης εθνικής γλώσσας του κράτους.³⁷² Κατά το Δικαστήριο, η προστασία της επίσημης γλώσσας του κράτους μέλους μέσω της υποχρέωσης εφαρμογής των καθιερωμένων γλωσσικών κανόνων γραφής, η οποία επιβάλλεται από σχετική εθνική ρύθμιση, συνιστά θεμιτό σκοπό, ο οποίος μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμό του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας

³⁶⁸ Ο.π., σελ. 230

³⁶⁹ ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*

³⁷⁰ ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*, σκ. 85-86

³⁷¹ ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*, σκ. 84

³⁷² ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*, σκ. 86

του άρθρου 21 ΣΛΕΕ και «μπορεί να ληφθεί υπόψη κατά τη στάθμιση ενδεχόμενων θεμιτών συμφερόντων και των εν λόγω δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο δίκαιο της Ένωσης».³⁷³ Ωστόσο, επεσήμανε ότι μέτρα τα οποία περιορίζουν θεμελιώδεις ελευθερίες σαν αυτή του άρθρου 21 ΣΛΕΕ δικαιολογούνται από αντικειμενικούς λόγους μόνο εάν είναι αναγκαία για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών και η πραγμάτωση των σκοπών αυτών δεν είναι δυνατή με μέτρα λιγότερο περιοριστικά.³⁷⁴

Από την ως άνω παρατεθείσα νομολογία, συνάγεται, λοιπόν, ότι το Δικαστήριο της Ένωσης εντάσσει στην έννοια της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4(2) ΣΕΕ τον σεβασμό και τη διαφύλαξη της γλωσσικής πολυμορφίας, την κατάργηση των τίτλων ευγενείας με απώτερο σκοπό τη διασφάλιση της ισονομίας των πολιτών, τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος και την προστασία της επίσημης εθνικής γλώσσας του κράτους μέλους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται δυνατή η παρέκκλιση από το άρθρο 21 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας, μέσω της επίκλησης της διάταξης του άρθρου 4(2) ΣΕΕ, όταν ανακύπτουν ζητήματα όπως τα ανωτέρω.³⁷⁵

Η υπόθεση Anton Las³⁷⁶, αφορά στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, ο Anton Las, ο οποίος έχει ολλανδική ιθαγένεια και κατοικεί στις Κάτω Χώρες, συνήψε σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου με εταιρία εγκατεστημένη στο Βέλγιο. Η εν λόγω εταιρία υπαγόταν, βέβαια, σε όμιλο εταιριών που είχε την έδρα του στη Σιγκαπούρη. Στη σύμβαση εργασίας προβλεπόταν το Βέλγιο ως κύριος τόπος ασκήσεως της επαγγελματικής δραστηριότητας του προσφεύγοντος, αν και ένα μέρος των υπηρεσιών του το παρείχε από τις Κάτω Χώρες. Ο προσφεύγων, όμως, απολύθηκε από την εταιρία με έγγραφο διατυπωμένο στα Αγγλικά. Ο Las προσέφυγε στη δικαιοσύνη, υποστηρίζοντας ότι το άρθρο της σύμβασης εργασίας που προέβλεπε αποζημίωση λόγω απολύσεως ίση προς τρεις μηνιαίους μισθούς και πρόσθετη αποζημίωση ίση προς έξι ήταν άκυρο, βάσει της κύρωσης του άρθρου 10 του

³⁷³ ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*, σκ. 87

³⁷⁴ ΔΕΕ C-391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn*, σκ. 88, βλ και Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 231

³⁷⁵ Εμπνεόμενη από την εργασία εξαμήνου των: Τζίμου Δήμητρας, Χαρίση Χρυσής, Ψυχογιού Δέσποινας (Φεβρουάριος 2018), «Ο σεβασμός της πολυμορφίας ως όριο στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ευρωπαϊκό Κοινό Δίκαιο-Δημόσιο και Ποινικό Δίκαιο (Σκέλος Δημοσίου Δικαίου)- Χειμερινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκουσες: Κανελλοπούλου Νέδα και Τσόλκα Όλγα

³⁷⁶ ΔΕΕ C-202/11, *Anton Las*

διατάγματος περί γλωσσικού καθεστώτος, διότι δεν είχε διατυπωθεί στα ολλανδικά, παρά το γεγονός ότι η έδρα της εταιρίας βρισκόταν σε ολλανδόφωνη περιοχή του Βελγίου. Το Δικαστήριο επανέλαβε και στην υπόθεση αυτή ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3, παράγραφος 3, τέταρτο εδάφιο, ΣΕΕ και το άρθρο 22 του Χάρτη, η Ένωση υπέχει υποχρέωση σεβασμού της γλωσσικής και πολιτιστικής πολυμορφίας, ενώ αναφέρθηκε ρητώς στο άρθρο 4 (2) ΣΕΕ, κατά το οποίο «η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών και την εθνική τους ταυτότητα» στην εθνική ταυτότητα ενέταξε και την προστασία της επίσημης εθνικής γλώσσας των κρατών μελών. Η ενίσχυση, λοιπόν, και η προστασία της ολλανδικής γλώσσας, ως μίας από τις επίσημες γλώσσες του Βελγίου, αποτελεί συμφέρον θεμιτό, το οποίο είναι «ικανό να δικαιολογήσει, καταρχήν, περιορισμό των υποχρεώσεων που επιβάλλονται από το άρθρο 45 ΣΛΕΕ».³⁷⁷ Νομοθετική πρόβλεψη, όμως, που επιβάλλει την ακυρότητα συμβάσεως εργασίας εργαζομένου και εργοδότη που εδράζεται στην ολλανδόφωνη περιοχή του Βελγίου, εξαιτίας μη διατύπωσής της στα Ολλανδικά υπερβαίνει το αναγκαίο μέτρο για την πραγμάτωση των σκοπών της ενίσχυσης της χρήσεως της ολλανδικής γλώσσας, της προστασίας των εργαζομένων και της αποτελεσματικότητας των ελέγχων που διεξάγονται από την επιθεώρηση εργασίας.³⁷⁸ Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι: «Το άρθρο 45 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι αντίκειται προς αυτό κανονιστική ρύθμιση ομόσπονδης οντότητας κράτους μέλους, όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, η οποία επιβάλλει σε κάθε εργοδότη που έχει την έδρα του στο έδαφός της να συντάσσει τις συμβάσεις εργασίας διασυνοριακού χαρακτήρα αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα αυτής της ομόσπονδης οντότητας, επί ποινή ακυρότητας των συμβάσεων, την οποία το δικαστήριο οφείλει να διαπιστώνει αυτεπαγγέλτως».³⁷⁹

Επίσης, σημαντική είναι η υπόθεση **O' Brien**³⁸⁰ του 2011. Ο O' Brien ήταν δικαστής μερικής απασχόλησης (recorder) στο Ηνωμένο Βασίλειο και αμειβόταν σε ημερήσια κατ' αποκοπή βάση. Ωστόσο, οι recorders δεν έχουν δικαίωμα σύνταξης γήρατος. Ο προσφεύγων, μόλις συμπλήρωσε το προβλεπόμενο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης, αιτήθηκε, σύμφωνα με την οδηγία 97/81 και τον κανονισμό για τους εργαζομένους μερικής απασχόλησης, σύνταξη με βάση υπολογισμού τη σύνταξη που θα ελάμβανε ένας δικαστής πλήρους απασχόλησης, ο οποίος θα θεμελιώνει

³⁷⁷ ΔΕΕ C-202/11, *Anton Las*, σκ. 26-27

³⁷⁸ ΔΕΕ C-202/11, *Anton Las*, σκ. 30-33

³⁷⁹ ΔΕΕ C-202/11, *Anton Las*, σκ. 34

³⁸⁰ ΔΕΕ C-393/2010, *O' Brien v. Ministry of Justice*

συνταξιοδοτικό δικαίωμα την ίδια ημερομηνία. Το Department for Constitutional Affairs, όμως, απέρριψε το αίτημά του, κρίνοντας ότι ο προσφεύγων δεν είχε δικαίωμα να λάβει σύνταξη γήρατος. Η υπόθεση εν τέλει ήχθη ενώπιον του ανώτατου ακυρωτικού δικαστηρίου, οπότε και υπεβλήθησαν σχετικά προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Το ερώτημα ήταν ουσιαστικά ποιος είναι αρμόδιος να ορίσει την έννοια των εργαζομένων με σύμβαση ή σχέση εργασίας και να καθορίσει εάν οι δικαστικοί λειτουργοί εμπίπτουν στην έννοια αυτή. Το Δικαστήριο απεφάνθη υπέρ της αρμοδιότητας του κράτους μέλους να προσδιορίσει την έννοια των εργαζομένων με σύμβαση ή με σχέση εργασίας της ρήτρας 2, σημείο 1, της συμφωνίας-πλαίσιο για την εργασία μερικής απασχολήσεως και να κρίνει εάν οι δικαστές υπάγονται στην εν λόγω έννοια, υπό τον όρο ότι αυτό δεν θα έχει ως αποτέλεσμα να αποκλειστούν αυθαίρετα τα πρόσωπα αυτά από το προστατευτικό πεδίο της οδηγίας 97/81 και της συμφωνίας-πλαίσιο. Τέτοιου είδους αποκλεισμός είναι δυνατός μόνο εάν η φύση της σχέσης που συνδέει τους δικαστές με το Υπουργείο Δικαιοσύνης διαφέρει ουσιωδώς από εκείνη μεταξύ εργοδοτών και υπαλλήλων που εντάσσονται, βάσει εθνικού δικαίου, στην έννοια των εργαζομένων.³⁸¹ Το δεύτερο ερώτημα που ανέκυψε αφορούσε στο εάν από τη συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία μερικής απασχολήσεως απαγορεύεται στο εθνικό δίκαιο να προβαίνει σε διάκριση σχετικά με *«την πρόσβαση στο συνταξιοδοτικό σύστημα, μεταξύ των δικαστών πλήρους και των δικαστών μερικής απασχολήσεως, ή μεταξύ των δικαστών μερικής απασχολήσεως που ασκούν τη δραστηριότητά τους υπό διαφορετικά καθεστώτα»*.³⁸² Το Δικαστήριο, ως προς το ερώτημα αυτό, έκρινε ότι, βάσει της εν λόγω συμφωνίας-πλαίσιο, το εθνικό δίκαιο δεν μπορεί να προβαίνει σε διάκριση σχετική με την πρόσβαση στο σύστημα συνταξιοδότησης, ανάμεσα στους δικαστές με πλήρη και μερική απασχόληση που αμείβονται ημερησίως κατ' αποκοπή. Εξάιρεση είναι δυνατή μόνο εάν διαφορετική μεταχείριση μπορεί να δικαιολογηθεί βάσει αντικειμενικών λόγων, κάτι που θα αξιολογήσει το αιτούν δικαστήριο.³⁸³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση που έδωσε το ΔΕΕ στην Κυβέρνηση της Λεττονίας, η οποία παρενέβη, υποστηρίζοντας ότι αποτέλεσμα της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στη δικαστική εξουσία είναι να μην γίνεται σεβαστή η εθνική ταυτότητα του κράτους μέλους, ήτοι να παραβιάζεται το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ· το Δικαστήριο διατύπωσε την άποψη

³⁸¹ ΔΕΕ C-393/2010, *O' Brien v. Ministry of Justice*, σκ. 51

³⁸² ΔΕΕ C-393/2010, *O' Brien v. Ministry of Justice*, σκ. 52

³⁸³ ΔΕΕ C-393/2010, *O' Brien v. Ministry of Justice*, σκ. 67

ότι κάτι τέτοιο δεν θίγει την εθνική ταυτότητα του κράτους μέλους, αλλά αποσκοπεί στην εφαρμογή, όσον αφορά την κατηγορία αυτή των δικαστικών λειτουργιών, της γενικής θεμελιώδους αρχής της ίσης μεταχείρισης, «η οποία αποτελεί έναν από τους σκοπούς των ως άνω νομοθετημάτων, και να τους προστατεύσει κατ' αυτόν τον τρόπο από τις διακρίσεις εις βάρος των εργαζομένων με μερική απασχόληση».³⁸⁴ Από την υπόθεση αυτή, λοιπόν, προκύπτει ότι η ρήτρα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ είναι δυνατόν να αποτελέσει τη βάση ισχυρισμών, όχι μόνο των μερών της διαδικασίας, αλλά και των παρεμβαίνόντων.³⁸⁵

Μπορεί η ως άνω παρατεθείσα νομολογία του ΔΕΕ να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ρήτρα του 4(2) ΣΕΕ αποτελεί για τα κράτη μέλη μέσο άρσης ορισμένων ενωσιακών τους υποχρεώσεων, ωστόσο κάτι τέτοιο είναι εντελώς φαινομενικό· αν και αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας ως προς την ανάλυση της έννοιας της συνταγματικής ταυτότητας, το Δικαστήριο έλαβε θέση υπέρ της στενής ερμηνείας της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος ως δικαιολογητικής βάσης «για την παρέκκλιση από μια θεμελιώδη ελευθερία».³⁸⁶ Τα κράτη μέλη δεν θα πρέπει να ορίζουν μονομερώς την έκταση του δημοσίου συμφέροντος, αλλά να ελέγχονται ως προς αυτό από τους ενωσιακούς θεσμούς.³⁸⁷ Τίθεται, μάλιστα, ως απαραίτητη προϋπόθεση από το Δικαστήριο οι ρυθμίσεις των κρατών μελών να μην βαίνουν πέραν του αναγκαίου μέτρου για την εκπλήρωση των επιδιωκόμενων στόχων.

Σύμφωνα με την ιταλική νομοθεσία, δεν επιτρέπεται να μετατραπούν σε συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου, οι οποίες έχουν συναφθεί διαδοχικά στον δημόσιο τομέα, η σύναψη όμως αυτή είναι καταχρηστική. Στην υπόθεση Affatato³⁸⁸, το ζήτημα που ανέκυψε αφορούσε στη δυνατότητα μη εφαρμογής εντός της ιταλικής έννομης τάξης της ρήτρας 5 της συμφωνίας-πλαίσιο περί εργασίας ορισμένου χρόνου, ως παραβιάζουσας τις πολιτικές και συνταγματικές δομές της Ιταλίας. Το αιτούν δικαστήριο επικαλέστηκε τη ρήτρα του 4(2) ΣΕΕ. Το Δικαστήριο της Ένωσης έκρινε ότι η ρήτρα της συμφωνίας-πλαίσιο δεν θα «θίξει τις θεμελιώδεις πολιτικές και συνταγματικές δομές

³⁸⁴ ΔΕΕ C-393/2010, *O' Brien v. Ministry of Justice*, σκ. 49

³⁸⁵ Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*, σελ. 232

³⁸⁶ Ο.π., σελ. 233

³⁸⁷ Ο.π., σελ. 233

³⁸⁸ ΔΕΕ C-3/10, *Franco Affatato κατά Azienda Sanitaria Provinciale di Cosenza*

ούτε τις ουσιώδεις λειτουργίες του ενεχόμενου κράτους μέλους, υπό την έννοια του άρθρου 4(2) ΣΕΕ»³⁸⁹, διότι δεν θεσπίζει «μια γενική υποχρέωση των κρατών μελών να προβλέψουν τη μετατροπή σε σύμβαση αορίστου χρόνου συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου»³⁹⁰. Ωστόσο, δεν απεφάνθη σχετικά με το αν η πρόσληψη στον δημόσιο τομέα αποκλειστικά μέσω διαγωνισμού συνιστά τμήμα της εθνικής ταυτότητας.³⁹¹ Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι ο Γενικός Εισαγγελέας Maduro, στις προτάσεις του για τις υποθέσεις Marrosu και Sardino³⁹² και Vassalo³⁹³, είχε διατυπώσει την άποψη ότι η μετατροπή των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου σε αορίστου μπορεί να αποκλεισθεί με δικαιολογητική βάση την αρχή της πρόσβασης στον δημόσιο τομέα αποκλειστικά μέσω διαγωνισμού,³⁹⁴ ενώ είχε αναγνωρίσει ότι τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών είναι τα πλέον αρμόδια να προσδιορίσουν τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, την οποία η Ένωση υποχρεούται να σέβεται.³⁹⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις στις οποίες η ιθαγένεια τίθεται από τα κράτη μέλη ως προϋπόθεση ένταξης σε επαγγελματικούς κλάδους. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση Torresi³⁹⁶, η οποία αφορά στις προϋποθέσεις πρόσβασης στο επάγγελμα του δικηγόρου. Ειδικότερα, οι προσφεύγοντες κατείχαν πτυχίο Νομικής Σχολής από την Ιταλία και την Ισπανία. Κατόπιν τούτων, εγγράφηκαν στον δικηγορικό σύλλογο της Santa Cruz de Tenerife της Ισπανίας και αιτήθηκαν να εγγραφούν στον δικηγορικό σύλλογο της Ματσεράτα της Ιταλίας στο

³⁸⁹ ΔΕΕ C-3/10, *Franco Affatato κατά Azienda Sanitaria Provinciale di Cosenza*, σκ. 64

³⁹⁰ ΔΕΕ C-3/10, *Franco Affatato κατά Azienda Sanitaria Provinciale di Cosenza*, σκ. 38

³⁹¹ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 63

³⁹² ΔΕΚ C-53/04, *Cristiano Marrosu και Gianluca Sardino κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate*

³⁹³ ΔΕΚ C-180/04, *Andrea Vassallo κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate*

³⁹⁴ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, ΔΕΚ C-53/04, *Cristiano Marrosu και Gianluca Sardino κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate* και ΔΕΚ C-180/04, *Andrea Vassallo κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate*, σκ. 43

³⁹⁵ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, ΔΕΚ C-53/04, *Cristiano Marrosu και Gianluca Sardino κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate* και ΔΕΚ C-180/04, *Andrea Vassallo κατά Azienda Ospedaliera Ospedale San Martino di Genova e Cliniche Universitarie Convenzionate*, σκ. 40, βλ. και Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 66

³⁹⁶ ΔΕΕ C-58/13, *Toressi*

τμήμα των εγκατεστημένων δικηγόρων, ήτοι εκείνων οι οποίοι κατέχουν επαγγελματικό τίτλο αποκτηθέντα σε άλλο κράτος μέλος εκτός Ιταλίας και είναι εγκατεστημένοι στο κράτος μέλος αυτό. Ο δικηγορικός σύλλογος της Ματσεράτα δεν απάντησε στις αιτήσεις εμπροθέσμως και η υπόθεση ήχθη ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Το Consiglio Nazionale Forense θεώρησε ως αντίθετη προς τους σκοπούς της οδηγίας 98/5 και καταχρηστική τη συμπεριφορά προσώπου το οποίο κατέχει πτυχίο Νομικής Σχολής κράτους μέλους και αιτείται άδεια δικηγόρου σε άλλο κράτος μέλος για να επιστρέψει στο πρώτο κράτος μέλος και να ασκήσει εκεί το επάγγελμα. Το Δικαστήριο έκρινε επ' αυτού ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 98/5, που επιτρέπει στους «υπηκόους κρατους μέλους οι οποίοι αποκτούν τον επαγγελματικό τίτλο του δικηγόρου σε άλλο κράτος μέλος να ασκούν το επάγγελμα του δικηγόρου στο κράτος του οποίου έχουν την ιθαγένεια βάσει του επαγγελματικού τίτλου που απέκτησαν στο κράτος μέλος καταγωγής»³⁹⁷, δεν μπορεί να συνιστά παραβίαση των θεμελιωδών πολιτικών και συνταγματικών δομών και των ουσιωδών λειτουργιών του κράτους μέλους υποδοχής, σύμφωνα με το άρθρο 4(2) ΣΕΕ.³⁹⁸ Επίσης, στην υπόθεση C-473/93 (Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου), οπότε και σημειώθηκε η πρώτη ρητή αναφορά στον σεβασμό της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών, η Κυβέρνηση του Λουξεμβούργου υποστήριξε ότι τα μέλη του διδακτικού προσωπικού θα πρέπει να έχουν τη λουξεμβουργιανή ιθαγένεια, διότι κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο για τη μετάδοση των παραδοσιακών αξιών του κράτους, συνιστώντας βασική προϋπόθεση για την προστασία της εθνικής της ταυτότητας.³⁹⁹ Το ΔΕΚ έκρινε ότι μπορεί η προστασία της εθνικής ταυτότητας να αποτελεί θεμιτό στόχο στο πλαίσιο της κοινοτικής δικαιοταξίας, είναι όμως δυνατό να διασφαλιστεί επαρκώς η μετάδοση των παραδοσιακών αξιών του κράτους και κατ' επέκταση η εθνική του ταυτότητα, «ακόμα και σε ιδιαιτέρως ευαίσθητους τομείς όπως είναι η εκπαίδευση», και με άλλα

³⁹⁷ Οδηγία 98/5 άρθρο 3: «2. Η αρμόδια αρχή του κράτους μέλους υποδοχής προβαίνει σε εγγραφή του δικηγόρου κατόπιν προσκομίσσεως του πιστοποιητικού εγγραφής του στα μητρώα της αρμόδιας αρχής του κράτους μέλους καταγωγής. Μπορεί να απαιτήσει να μην έχουν παρέλθει περισσότεροι από τρεις μήνες από την ημερομηνία έκδοσης του πιστοποιητικού από την αρμόδια αρχή του κράτους μέλους καταγωγής. Ενημερώνει για την εγγραφή την αρμόδια αρχή του κράτους μέλους καταγωγής»

³⁹⁸ ΔΕΕ C-58,59/13, *Toressi*, σκ. 58, Εμπνεόμενη από την εργασία εξαμήνου των: Τζίμου Δήμητρας, Χαρίση Χρυσής, Ψυχογιού Δέσποινας (Φεβρουάριος 2018), «Ο σεβασμός της πολυμορφίας ως όριο στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ευρωπαϊκό Κοινό Δίκαιο-Δημόσιο και Ποινικό Δίκαιο (Σκέλος Δημοσίου Δικαίου)- Χειμερινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκουσες: Κανελλοπούλου Νέδα και Τσόλκα Όλγα

³⁹⁹ ΔΕΚ C-473/93, *Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου*, σκ. 32

μέτρα, πέραν του γενικού αποκλεισμού των υπηκόων των άλλων κρατών μελών.⁴⁰⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε το Δικαστήριο της Ένωσης, το 2011, και στην υπόθεση C-51/08 (Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου), οπότε και απεφάνθη ότι «μολονότι η διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών αποτελεί θεμιτό στόχο εντός της έννομης τάξεως, όπως εξάλλου αναγνωρίζει το άρθρο 4, παράγραφος 2, της ΣΕΕ, εντούτοις η προάσπιση του συμφέροντος που επικαλείται το Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου μπορεί να επιτευχθεί θεμιτώς με άλλα μέσα, πέραν του γενικού αποκλεισμού των υπηκόων των άλλων κρατών μελών».⁴⁰¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρόσφατη απόφαση Coman⁴⁰² (2018), στο πλαίσιο της οποίας, το ΔΕΕ ερμήνευσε την οδηγία 2004/38/EK σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών και την περιεχόμενη στην οδηγία αυτή έννοια του «συζύγου». Το Δικαστήριο, ειδικότερα, έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας του όρου «σύζυγος» σε σχέση με το φύλο, με αποτέλεσμα να καταλαμβάνει και περιπτώσεις κατά τις οποίες ο σύζυγος πολίτη της Ένωσης και υπήκοος τρίτου κράτους είναι του ιδίου φύλου με τον εν λόγω πολίτη της Ένωσης.⁴⁰³ Περαιτέρω, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να προσδιορίζουν την έννοια του συζύγου βάσει του εθνικού δικαίου και επεσήμανε ότι είναι μεν ελεύθερα να κρίνουν αν θα επιτρέψουν ή όχι τους γάμους των ομόφυλων ζευγαριών εντός της έννομης τάξης τους, υποχρεούνται, όμως, να τηρούν τις διατάξεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής των πολιτών της Ένωσης στο έδαφος των κρατών μελών.⁴⁰⁴ Εάν τα κράτη μέλη είχαν την ευχέρεια να εμποδίζουν την είσοδο στο έδαφός τους σε υπηκόους τρίτων κρατών, οι οποίοι είναι σύζυγοι πολιτών της Ένωσης, τότε η ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών της Ένωσης θα διέφερε από κράτος μέλος σε κράτος μέλος, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται το δικαίωμά τους περί ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών (21 παρ. 1 ΣΛΕΕ).⁴⁰⁵ Ορισμένα κράτη μέλη επιχείρησαν να στηρίζουν την

⁴⁰⁰ ΔΕΚ C-473/93, *Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου*, σκ. 35

⁴⁰¹ ΔΕΕ C-51/08, *Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου*, σκ. 124

⁴⁰² ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*

⁴⁰³ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 35

⁴⁰⁴ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 35-38

⁴⁰⁵ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 39-40

επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας των ομόφυλων συζύγων επί τη βάσει της ρήτρας της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4(2) ΣΕΕ και του δημοσίου συμφέροντος. Το Δικαστήριο, ωστόσο, έκρινε ότι, αφού δεν επιβάλλεται στα κράτη η υποχρέωση θεσμοθέτησης του γάμου μεταξύ ομοφυλοφίλων, δεν τίθεται ζήτημα απειλής ούτε της εθνικής ταυτότητας ούτε του δημοσίου συμφέροντος.⁴⁰⁶ Μόνη υποχρέωση του κράτους μέλους αποτελεί η αναγνώριση των γάμων αυτών, οι οποίοι έχουν τελεσθεί στο έδαφος άλλου κράτους μέλους, προκειμένου να καταστεί δυνατή η χορήγηση παράγωγου δικαιώματος διαμονής σε υπήκοο τρίτου κράτους.⁴⁰⁷ Το Δικαστήριο τόνισε ότι δεν είναι επιτρεπτή η επίκληση της ρήτρας της εθνικής ταυτότητας εάν αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης.⁴⁰⁸ Το ΔΕΕ, όμως, παρέβλεψε το γεγονός ότι ορισμένα εθνικά συντάγματα ορίζουν τον γάμο ως ένωση μεταξύ ατόμων διαφορετικού φύλου, με αποτέλεσμα η υποχρέωση αναγνώρισης των γάμων των ομόφυλων ζευγαριών να θίγει στην ουσία τη συνταγματική ταυτότητα των εν λόγω κρατών μελών.⁴⁰⁹

Είναι προφανές ότι τα κράτη μέλη επιχειρούν μέσω της ρήτρας της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4(2) ΣΕΕ να περιορίσουν τη διεύρυνση των ενωσιακών αρμοδιοτήτων. Το Δικαστήριο της Ένωσης, ωστόσο, αποτρέπει τη γενική επίκληση της εν λόγω ρήτρας, οριοθετώντας την εφαρμογή της σε συγκεκριμένα πεδία πολιτικής.⁴¹⁰ Οι εθνικές αρχές είναι δίχως αμφιβολία αρμόδιες να προσδιορίσουν την έννοια και το περιεχόμενο της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους εντός του οποίου δικαιοδοτούν. Την έννοια της συνταγματικής ταυτότητας την επικαλούνται τα συνταγματικά δικαστήρια προκειμένου να διαφυλάξουν την εθνική τους κυριαρχία έναντι της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η δογματική, όμως, αυτή των συνταγματικών δικαστηρίων, που βασίζεται στην αναγνώριση του Συντάγματος ως ανώτατης πηγής δικαίου εντός της έννομης τάξης του κράτους

⁴⁰⁶ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 45-46

⁴⁰⁷ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 45

⁴⁰⁸ ΔΕΕ C-673/16, *Relu Adrian Coman and Others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne*, σκ. 47

⁴⁰⁹ Martin van den Brink (2018), «Is the Reasoning in “Coman” as Good as the Result?», <https://verfassungsblog.de/is-the-reasoning-in-coman-as-good-as-the-result/>, 24/11/2018, 20:54

⁴¹⁰ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 64

μέλους, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι η εθνική ταυτότητα χρησιμοποιείται σε επίπεδο Ένωσης και ως ευρύτερη έννοια ουσιαστικά περιέχει τη συνταγματική ταυτότητα.⁴¹¹ Το κράτος μέλος, λοιπόν, θα προσδιορίσει το περιεχόμενο της συνταγματικής του ταυτότητας, αλλά το Δικαστήριο της Ένωσης είναι το μόνο αρμόδιο να αποφανθεί εάν και σε ποιο βαθμό τα στοιχεία που προβάλλει το κράτος μέλος υπάγονται στη ρήτρα της εθνικής ταυτότητας του άρθρου 4(2) ΣΕΕ. Όπως άλλωστε έχει επισημάνει και ο Γενικός Εισαγγελέας, Maduro στην υπόθεση *Μηχανική ΑΕ*, ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας δεν συνεπάγεται και τον απόλυτο σεβασμό όλων των εθνικών συνταγματικών κανόνων, γιατί κάτι τέτοιο θα είχε ως αποτέλεσμα το κράτη μέλη να χρησιμοποιούν τα εθνικά συντάγματα ως μέσο απαλλαγής από τις ενωσιακές τους υποχρεώσεις.⁴¹² Από την ως άνω παρατεθείσα νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης, καθίσταται σαφές ότι η έννοια της εθνικής ταυτότητας δεν συνιστά μέτρο κρίσης της νομιμότητας των ενωσιακών πράξεων, δίνει όμως τη δυνατότητα στο κράτος μέλος να θέσει περιορισμό στην ελευθερία της κυκλοφορίας επί τη βάση κάποιου θεμιτού συμφέροντος και πάντα εντός ορίων. Το ποσοστό, βέβαια, των περιπτώσεων στις οποίες το Δικαστήριο δέχτηκε παρέκκλιση από θεμελιώδη ελευθερία με δικαιολογητική βάση την εθνική ταυτότητα είναι μικρό και περιορίζεται στις υποθέσεις που σχετίζονται με την απαγόρευση των τίτλων ευγενείας ως εκδήλωση της αρχής της ισότητας και της δημοκρατικής μορφής του πολιτεύματος και τη διαφύλαξη της επίσημης εθνικής γλώσσας του κράτους με την εφαρμογή των προβλεπόμενων γλωσσικών κανόνων γραφής· τα στοιχεία αυτά έκρινε ότι υπάγονται στην έννοια της εθνικής ταυτότητας και μπορούν να αποτελέσουν θεμιτό σκοπό «περιορισμού θεμελιωδών ελευθεριών».⁴¹³ Επίσης, από τη νομολογία του ΔΕΕ, παρατηρεί κανείς ότι η ρήτρα της εθνικής ταυτότητας λειτουργεί συμπληρωματικά με κάποια αρχή, όπως αυτή της γλωσσικής πολυμορφίας ή της πολιτιστικής και γλωσσικής πολυμορφίας. Η εθνική ταυτότητα δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως κανόνας ελέγχου των πράξεων της Ένωσης, διότι με τον τρόπο αυτόν, η εφαρμογή

⁴¹¹ ΔΕΕ C-213/07, *Μηχανική ΑΕ*, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα: «η εθνική ταυτότητα [...] περιλαμβάνει προφανώς τη συνταγματική ταυτότητα του κράτους μέλους»

⁴¹² ΔΕΕ C-213/07, *Μηχανική ΑΕ*, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 31-33

⁴¹³ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 68-71

των ενωσιακών πράξεων θα εξαρτάτο από τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε κράτος μέλος και συνδέονται με την εθνική του ταυτότητα.⁴¹⁴

Αν και η ρήτρα που προβλέπεται στο άρθρο 4(2) ΣΕΕ θεωρήθηκε ως παραχώρηση προς τα κράτη μέλη, που τα καθιστούσε αρμόδια να προσδιορίσουν τα στοιχεία που απαρτίζουν τη συνταγματική τους ταυτότητα, ουσιαστικά το ΔΕΕ έχει πάντα τον τελευταίο λόγο, καθώς είναι το μόνο που δύναται να κρίνει εάν τα εν λόγω στοιχεία εμπίπτουν στην έννοια της εθνικής ταυτότητας· το ΔΕΕ, λοιπόν, είναι εκείνο που τελικά θα αποφασίσει για τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι το Δικαστήριο δέχτηκε την εθνική ταυτότητα ως λόγο περιορισμού των θεμελιωδών ελευθεριών της Ένωσης μόνο σε περιπτώσεις ακίνδυνες, όπως η γλωσσική και πολιτιστική πολυμορφία όπου δεν διακυβεύεται ούτε το κύρος της ενωσιακής έννομης τάξης, αλλά ούτε και η απόλυτη αρχή της υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου.

3. Η αρχή της μέγιστης προστασίας (άρθρο 53 ΧΘΔΕΕ)⁴¹⁵

Από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, την 1^η Δεκεμβρίου 2009, ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέστη πρωτογενές δίκαιο, αποκτώντας την ίδια τυπική ισχύ με τις συνθήκες. Δεν έλειψαν, ωστόσο, οι αντιδράσεις από μερίδα κρατών μελών, τα οποία θεώρησαν ότι ο Χάρτης θα μπορούσε να θίξει την εθνική τους κυριαρχία και να χρησιμοποιηθεί από το Δικαστήριο της Ένωσης, αντί των θεμελιωδών δικαιωμάτων που περιέχονται στα συντάγματά τους, ως μέσο ομοσπονδιοποίησης, επιβάλλοντας ένα κοινό για όλα τα κράτη μέλη επίπεδο προστασίας.⁴¹⁶ Το ζήτημα, λοιπόν, που ανακύπτει είναι εάν τα κράτη μέλη δύναται να προβλέπουν και να εφαρμόζουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από αυτό που τίθεται από το ενωσιακό δίκαιο.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει, σχετικά με το ζήτημα αυτό, η νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης όσον αφορά τη «συμβατότητα των θεμελιωδών

⁴¹⁴ Ο.π., σελ. 65

⁴¹⁵ Εμπνεόμενη από την εργασία εξαμήνου (Ιούνιος 2018), «C-399/11, Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ειδικά Θέματα Δικαίου Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου- Εαρινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκοντες: Χ. Ταγαράς, Μ. Μαρούδα και Ο. Τσόγκα

⁴¹⁶ Koen Lenaerts (2012), «Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights», *European Constitutional Law Review*, 8, σελ. 375-376

δικαιωμάτων με την εκτέλεση ενός Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης».⁴¹⁷ Το ΕΕΣ προβλέφθηκε με την απόφαση- πλαίσιο 2002/584, η οποία τροποποιήθηκε από την απόφαση- πλαίσιο 2009/299, προκειμένου να διευκολυνθεί η δικαστική συνεργασία στο πεδίο της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης, αντικαθιστώντας τον θεσμό της έκδοσης. Το ΕΕΣ συνιστά μηχανισμό παράδοσης υπόπτων ή καταδικασθέντων προς άσκηση ποινικής δίωξης ή εκτέλεση ποινής ή μέτρου στερητικού της ελευθερίας, με γνώμονα την αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης των δικαστικών αποφάσεων.⁴¹⁸ Χαρακτηριστική είναι η απόφαση **Melloni**⁴¹⁹ του 2013, στο πλαίσιο της οποίας, το Δικαστήριο της Ένωσης εκλήθη, μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής, να κρίνει επί της συμβατότητας της εκτέλεσης του ΕΕΣ με τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία προστατεύονται από διαφορετικές δικαιοταξίες συγχρόνως.⁴²⁰ Η σημασία της απόφασης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι διευκρινίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζονται τα διαφορετικά νομοθετικά κείμενα που συνυπάρχουν και αφορούν στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τη νομολογία του Tribunal Constitucional (Ισπανία), προϋπόθεση για την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που έχει εκδοθεί με σκοπό την εκτέλεση ερήμην εκδοθείσας απόφασης αποτελεί η δυνατότητα του καταδικασθέντος να δικασθεί εκ νέου στο κράτος μέλος εκδόσεως. Ωστόσο, κατά το άρθρο 4^ο παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο 2009/299 για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης⁴²¹, ορίζεται ότι, εάν ο καταδικασθείς έλαβε γνώση της δίκης και ανέθεσε

⁴¹⁷ Aida Torres Pérez (2012), «Spanish Constitutional Court- Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door», Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011», *European Constitutional Law Review*, 8, σελ. 105

⁴¹⁸ Ο.π., σελ. 106

⁴¹⁹ ΔΕΕ C-399/11, *Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal*

⁴²⁰ Aida Torres Pérez (2012), «Spanish Constitutional Court- Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door», Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011», *European Constitutional Law Review*, 8, σελ. 114

⁴²¹ «1. Η αρμόδια επί της εκτελέσεως δικαστική αρχή δύναται επίσης να αρνηθεί την εκτέλεση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που έχει εκδοθεί με σκοπό την εκτέλεση ποινής στερητικής της ελευθερίας ή μέτρου ασφαλείας στερητικού της ελευθερίας, εάν το πρόσωπο δεν εμφανίσθηκε αυτοπροσώπως στη δίκη που οδήγησε στην έκδοση της αποφάσεως, εκτός εάν στο ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης αναφέρεται ότι το πρόσωπο, βάσει δικονομικών απαιτήσεων που προβλέπονται από το εθνικό δίκαιο του κράτους μέλους εκδόσεως: α) εν ευθέτω χρόνο, i) είτε είχε κλητευθεί αυτοπροσώπως και με την κλήτευση είχε ενημερωθεί σχετικά με την προγραμματισμένη ημερομηνία και τον τόπο διεξαγωγής της δίκης που οδήγησε στην έκδοση της αποφάσεως, είτε είχε δι' άλλων μέσων ενημερωθεί πραγματικά και επισήμως για την προγραμματισμένη ημερομηνία και τον τόπο διεξαγωγής της δίκης αυτής, κατά τρόπον ώστε να αποδεικνύεται σαφώς ότι τελούσε εν γνώσει της προγραμματισμένης δίκης· και ii) είχε ενημερωθεί ότι μπορεί να εκδοθεί απόφαση σε περίπτωση που το πρόσωπο δεν εμφανιστεί στη δίκη· ή β) το πρόσωπο τελούσε εν γνώσει της προγραμματισμένης δίκης, είχε δώσει δε εντολή σε δικηγόρο, τον οποίον διόρισε είτε το ενδιαφερόμενο πρόσωπο είτε το κράτος, να τον/την εκπροσωπήσει στη δίκη, και εκπροσωπήθηκε όντως από αυτόν τον δικηγόρο στη δίκη· ή γ) αφού του επεδόθη η απόφαση και ενημερώθηκε ρητά για το δικαίωμά του να δικαστεί εκ νέου ή να ασκήσει ένδικο μέσο, όπου το πρόσωπο δικαιούται να παρίσταται, η δε ουσία της υπόθεσης, περιλαμβανομένων και νέων αποδεικτικών στοιχείων, θα επανεξεταστεί, και η δίκη μπορεί να οδηγήσει σε ανατροπή της αρχικής αποφάσεως: i) έχει δηλώσει ρητώς ότι δεν αμφισβητεί την απόφαση· ή ii) δεν έχει ζητήσει να δικαστεί εκ νέου ή δεν έχει ασκήσει ένδικο μέσον εντός της ισχύουσας προθεσμίας· ή δ) η απόφαση δεν του επιδόθηκε αυτοπροσώπως

σε δικηγόρο την εκπροσώπηση και τη υπεράσπισή του στη δίκη αυτή, δεν είναι δυνατό η παράδοση να εξαρτηθεί από προϋπόθεση τέτοιου είδους.⁴²² Στο ισπανικό δίκαιο, όμως, ως ερμηδικία νοείται η έλλειψη φυσικής παρουσίας του κατηγορουμένου από την ακροαματική διαδικασία, σε αντίθεση με το εθνικό δίκαιο των υπόλοιπων κρατών μελών και την απόφαση-πλαίσιο, όπου ο κατηγορούμενος θεωρείται ως ερμηδικασθείς, εάν δεν έχει εκπροσωπηθεί από συνήγορο (δικονομικά απών). Η Ισπανία, δηλαδή, εντάσσοντας στην έννοια της ερμηδικίας την έλλειψη της φυσικής παρουσίας του κατηγορουμένου από την ακροαματική διαδικασία και όχι απλώς τη μη εκπροσώπησή του από συνήγορο, παρέχει υψηλότερο επίπεδο συνταγματικής προστασίας στο δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο.⁴²³ Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ουσιαστικά, έπρεπε να αποφανθεί επί της συγκρούσεως μεταξύ του συνταγματικού δικαιώματος στη δίκαιη δίκη προσώπων ερήμην καταδικασθέντων και της υποχρέωσης εκτέλεσης ενός ΕΕΣ.⁴²⁴ Ειδικότερα, κατά το ΙΣΔ, η απόφαση των ισπανικών δικαστηρίων περί παράδοσης του προσφεύγοντα στην Ιταλία, όπου θεωρούνται έγκυρες οι ερήμην καταδίκες, χωρίς να εξαρτούν την παράδοση του καταδικασθέντος από τη δυνατότητα να αμφισβητήσει τις καταδίκες αυτές, συνιστά έμμεση παραβίαση των επιταγών του δικαιώματος για δίκαιη δίκη. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, δηλαδή, παρέχει υψηλότερο επίπεδο προστασίας τόσο σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο όσο και με την ΕΣΔΑ. Ωστόσο, στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ δεν ανακύπτει κάποιο ζήτημα, αφού, ούτως ή άλλως, σύμφωνα με το άρθρο 53 αυτής, η Σύμβαση θέτει το μίνιμουμ της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο τα κράτη μπορούν να υπερβούν.⁴²⁵ Το κρίσιμο προδικαστικό ερώτημα, εν προκειμένω, είναι το τρίτο, με το οποίο το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 53 του Χάρτη επιτρέπει στην αρμόδια για την εκτέλεση δικαστική αρχή να εξαρτά, εφαρμόζοντας το συνταγματικό της δίκαιο, την εκτέλεση του ΕΕΣ από την

αλλά: i) θα του επιδοθεί αυτοπροσώπως και αμελλητί μετά την παράδοσή του και θα ενημερωθεί ρητά για το δικαίωμά του να δικασθεί εκ νέου ή να ασκήσει ένδικο μέσο, όπου το πρόσωπο δικαιούται να παρίσταται, η δε ουσία της υπόθεσης, περιλαμβανομένων και νέων αποδεικτικών στοιχείων, θα επανεξετασθεί, και η δίκη μπορεί να οδηγήσει σε ανατροπή της αρχικής αποφάσεως· και ii) θα ενημερωθεί σχετικά με την προθεσμία εντός της οποίας οφείλει να ζητήσει να δικαστεί εκ νέου ή να ασκήσει ένδικο μέσο, όπως προβλέπεται στο σχετικό ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης...»

⁴²² ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 2

⁴²³ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 309

⁴²⁴ Ο.π., σελ. 308

⁴²⁵ Aida Torres Pérez (2012), «Spanish Constitutional Court- Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door; Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011», *European Constitutional Law Review*, 8, σελ. 114

προϋπόθεση ότι ο ενδιαφερόμενος μπορεί να απαιτήσει εκ νέου εκδίκαση στο κράτος μέλος έκδοσης, παρότι κάτι τέτοιο δεν επιτρέπεται από το άρθρο 4^α παρ. 1· με άλλα λόγια, εάν μπορεί «το άρθρο αυτό να ερμηνευθεί με τέτοιον τρόπο που να επιτρέπει στο Συνταγματικό Δικαστήριο να αρνηθεί την εκτέλεση του ΕΕΣ, προκειμένου να διασφαλίσει υψηλότερου επιπέδου προστασία του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη και έτσι να αποφευχθεί ο περιορισμός ή η προσβολή ενός συνταγματικού δικαιώματος».⁴²⁶ Το Δικαστήριο της Ένωσης, καλούμενο για πρώτη φορά να ερμηνεύσει το άρθρο 53 του Χάρτη⁴²⁷, αποσαφηνίζει το περιεχόμενο και τη νομική του εμβέλεια. Σύμφωνα με την ερμηνεία που προσεγγίζει το αιτούν δικαστήριο, το άρθρο 53 νοείται ως ρήτρα η οποία επιβάλλει ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας, όπως το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ. Το κράτος μέλος, δηλαδή, μπορεί να θέτει ως προϋπόθεση για την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που αφορά στην εκτέλεση ερήμην εκδοθείσας απόφασης να μην υιοθετηθεί ερμηνεία η οποία θα περιορίζει ή θα προσβάλλει τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται από το εθνικό Σύνταγμα, επιτρέποντας, έτσι, το άρθρο 53 του Χάρτη στα κράτη μέλη να διασφαλίζουν τη μεγαλύτερη προστασία ενός θεμελιώδους δικαιώματος, εφαρμόζοντας το Σύνταγμά τους. Τόσο, όμως, ο Γενικός Εισαγγελέας όσο και το Δικαστήριο απορρίπτουν, ως θίγουσα την απόλυτη αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, την ως άνω προσέγγιση, από την οποία προκύπτει η δυνατότητα των κρατών μελών να απέχουν από την εφαρμογή ενωσιακών μέτρων, λόγω παραβίασης συνταγματικών διατάξεων που παρέχουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας.⁴²⁸ αν ακολουθείτο η ερμηνεία αυτή, θα δινόταν προτεραιότητα στον κανόνα που θα παρείχε το υψηλότερο επίπεδο προστασίας, αναγνωρίζοντας, έτσι, την υπεροχή των εθνικών Συνταγμάτων έναντι του δικαίου της ΕΕ σε κάποιες περιπτώσεις. Τα κράτη μέλη, δηλαδή, επικαλούμενα την προστασία συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, θα μπορούσαν να απέχουν από την εκτέλεση ενός ΕΕΣ.⁴²⁹ Το άρθρο 53 του Χάρτη, ωστόσο, δεν εισάγει εξαίρεση από την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου.⁴³⁰ Επίσης, η ερμηνεία αυτή αντιβαίνει στην ενιαία και αποτελεσματική εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ. Εν προκειμένω, θα

⁴²⁶ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 316

⁴²⁷ Ο.π., σελ. 311

⁴²⁸ Ο.π., σελ. 316

⁴²⁹ Aida Torres Pérez (2012), «Spanish Constitutional Court- Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door», Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011», *European Constitutional Law Review*, 8, σελ. 116

⁴³⁰ ΔΕΕ C-399/11, *Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal*, σκ. 58

έπληττε σοβαρά την ενότητα του επιπέδου προστασίας του άρθρου 4^α παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο και θα παρακώλυε την εκτέλεση ευρωπαϊκών εντάλμάτων σύλληψης που αφορούν σε αποφάσεις ερήμην εκδοθείσες, καθώς τα κράτη μέλη θα είχαν σημαντική διακριτική ευχέρεια σχετικά με την άρνηση παραδόσεως στις περιπτώσεις αυτές, θίγοντας με τον τρόπο αυτό την αποτελεσματικότητα της απόφασης-πλαίσιο. Περαιτέρω, θα θιγόταν η αρχή της ασφάλειας δικαίου, αφού ένα κράτος μέλος θα είχε τη δυνατότητα στην ουσία να μην εφαρμόζει έναν κανόνα παραγώγου δικαίου με την αιτιολογία της παραβίασης μιας συνταγματικής διάταξης. Ο Γενικός Εισαγγελέας, μάλιστα, επεσήμανε ότι *«η προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της Ένωσης πρέπει να εξασφαλίζεται εντός του πλαισίου και της δομής και των στόχων της Ένωσης»*.⁴³¹ Προκειμένου να προσδιοριστεί το επίπεδο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, θα πρέπει να συνυπολογισθούν η αναγκαιότητα ενιαίας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και η δημιουργία ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Σκοπός της απόφασης-πλαίσιο είναι η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δικονομικής τάξης, που θα συμβάλλει στην εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης των ερήμην εκδοθεισών αποφάσεων, επιλύοντας το πρόβλημα που δημιουργείται από την ύπαρξη διαφορετικών επιπέδων προστασίας και εναρμονίζοντας τις προϋποθέσεις εκτέλεσης ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που αφορά σε ερήμην καταδίκη.⁴³² Ο ενωσιακός νομοθέτης κατάφερε όχι μόνο να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητα του μηχανισμού του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, αλλά και να εξασφαλίσει την επαρκή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ενδιαφερομένων. Επομένως, το άρθρο 53 του Χάρτη δεν επιτρέπει στην αρμόδια δικαστική αρχή εκτελέσεως να εξαρτά την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης που έχει εκδοθεί για την εκτέλεση απόφασης εκδοθείσας ερήμην από τη δυνατότητα εκ νέου εκδίκασης στο κράτος μέλος της έκδοσης, σύμφωνα με εθνικό συνταγματικό κανόνα, καθώς κάτι τέτοιο θα έθιγε τις αρχές της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αναγνώρισεως, τις οποίες ενισχύει η απόφαση-πλαίσιο, με συνέπεια να μειώνεται η αποτελεσματικότητά της. Ο Γενικός Εισαγγελέας, μάλιστα, έκανε την εξής διάκριση: εάν ο βαθμός προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος έχει καθοριστεί σε ενωσιακό επίπεδο, τότε συνδέεται στενά με τους στόχους της Ένωσης, ενώ, εάν ο βαθμός προστασίας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο κοινού προσδιορισμού, τα κράτη μέλη έχουν μεγαλύτερο περιθώριο

⁴³¹ ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 107

⁴³² ΔΕΕ C-399/11, *Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal*, σκ. 63

διακριτικής ευχέρειας να εφαρμόσουν εντός του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου το επίπεδο προστασίας που επιθυμούν.⁴³³ Το άρθρο 53 του Χάρτη λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις αρχές των άρθρων 51 και 52, «υπενθυμίζοντας, αφενός, ότι, σε ένα σύστημα όπου κυριαρχεί πληθώρα πηγών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο Χάρτης δεν προορίζεται να καταστεί το αποκλειστικό εργαλείο προστασίας των δικαιωμάτων αυτών και, αφετέρου, ότι δεν μπορεί ο Χάρτης αυτός καθαυτός να έχει ως συνέπεια να αντιστρατεύεται ή να μειώνει το επίπεδο προστασίας που προκύπτει από τις διάφορες αυτές πηγές στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής της καθεμιάς τους».⁴³⁴ Κατά την ερμηνεία των διατάξεων του Χάρτη, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι άλλες πηγές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εθνικές ή διεθνείς. Για τον λόγο αυτόν, στο άρθρο 52 παρ. 3 ορίζεται ότι η προστασία που παρέχει το ενωσιακό δίκαιο δεν πρέπει να υπολείπεται της προστασίας που παρέχεται από την ΕΣΔΑ, η οποία τίθεται ως ελάχιστο κριτήριο. Ο Χάρτης επιβάλλει συγκεκριμένο επίπεδο προστασίας μόνο εντός του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και δεν επιβάλλει στα κράτη μέλη να μειώσουν το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως κατοχυρώνεται από τα εθνικά τους Σύνταγματα, όταν πρόκειται για περιπτώσεις που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της ΕΕ. Από τα ανωτέρω, προκύπτει ουσιαστικά ότι, σε περιπτώσεις που υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, θα εφαρμόζεται ο Χάρτης αντί των εθνικών συνταγμάτων.⁴³⁵ Ο Γενικός Εισαγγελέας, τέλος, επεσήμανε ότι «ο καθορισμός της εμβέλειας του δικαιώματος για δίκαιη δίκη και των δικαιωμάτων υπερασπίσεως σε περίπτωση αποφάσεων εκδιδομένων ερήμην δεν μπορεί να θίξει την εθνική ταυτότητα του Βασιλείου της Ισπανίας»⁴³⁶, ενώ κατέστησε σαφές ότι «δεν πρέπει [...] να συγχέεται η έννοια μιας απαιτητικής αντίληψης της προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος με την προσβολή της εθνικής ταυτότητας ή, ακριβέστερα, της συνταγματικής ταυτότητας ενός κράτους μέλους», διότι «ναι μεν πρόκειται εν προκειμένω για θεμελιώδες δικαίωμα προστατευόμενο από το ισπανικό Σύνταγμα, η σημασία του οποίου δεν πρέπει να υποτιμάται, αυτό εντούτοις δεν σημαίνει ότι τίθεται ζήτημα εφαρμογής του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ».⁴³⁷ Το ΔΕΕ, συνεπώς,

⁴³³ ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 124

⁴³⁴ ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 131

⁴³⁵ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 316

⁴³⁶ ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 140

⁴³⁷ ΔΕΕ C-399/11, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 142

επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά τη θέση του όσον αφορά την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, έκρινε ότι το άρθρο 53 του Χάρτη δεν επιτρέπει στην αρμόδια δικαστική αρχή εκτελέσεως να εξαρτά την παράδοση προσώπου καταδικασθέντος ερήμην από τη δυνατότητα αναθεώρησης της απόφασης στο κράτος μέλος της έκδοσης, προκειμένου να αποφευχθεί ενδεχόμενη προσβολή του δικαιώματος για δίκαιη δίκη και των κατοχυρωμένων συνταγματικών δικαιωμάτων άμυνας· η υψηλότερου επιπέδου συνταγματική προστασία ενός θεμελιώδους δικαιώματος εντός της έννομης τάξης ενός κράτους μέλους δεν μπορεί να συνεπάγεται τον περιορισμό των αρχών της υπεροχής και της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης.⁴³⁸ Για τη δυνατότητα εφαρμογής του εθνικού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων τίθενται, λοιπόν, δύο όροι: αφενός, τα συνταγματικά δικαιώματα δεν θα πρέπει να υπολείπονται της προστασίας που παρέχει ο Χάρτης και αφετέρου, δεν θα πρέπει να θίγονται οι αρχές της υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ενότητας των ενωσιακού δικαίου· ο Χάρτης, δηλαδή, θέτει το ανώτατο επίπεδο προστασίας, αντικαθιστώντας τα εθνικά συντάγματα.⁴³⁹ Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι δεν είναι πάντα εύκολο να διαπιστώσει κανείς ποιο κείμενο από τα δύο παρέχει υψηλότερο επίπεδο προστασίας: ο Χάρτης ή το Σύνταγμα. Σημειωτέον ότι από τη θέση του ΔΕΕ, σύμφωνα με την οποία ο Χάρτης υπερέχει, ουσιαστικά, όλων των κειμένων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα, δεν προκύπτει άνευ ετέρου ότι η παρεχόμενη προστασία είναι και η επαρκέστερη που μπορεί να παρασχεθεί.⁴⁴⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει **η αντίδραση του Ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου** στην απόφαση αυτή του ΔΕΕ· Παρότι την εφάρμοσε, εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του. Ειδικότερα, θεώρησε τον Χάρτη και την απόφαση *Melloni* ως απλά ερμηνευτικά κριτήρια τα οποία συμβάλλουν στον προσδιορισμό του απόλυτου περιεχομένου του δικαιώματος για δίκαιη δίκη, βάσει του άρθρου 10(2) του ισπανικού Συντάγματος (*«οι κανόνες που αφορούν σε θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες που αναγνωρίζονται από το Σύνταγμα θα πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με τη Διεθνή Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και με τις διεθνείς συνθήκες και συμφωνίες ομοίου περιεχομένου που έχουν κυρωθεί από την Ισπανία»*).⁴⁴¹ Δεν

⁴³⁸ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 309

⁴³⁹ Ο.π., σελ. 316-317

⁴⁴⁰ Ο.π., σελ. 324

⁴⁴¹ Γ. Αναγνωσταράς (2016), «Θεμελιώδη δικαιώματα και ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης: ο έμμεσος διάλογος του Δικαστηρίου της ΕΕ με το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο», *ΕφημΔΔ*, σελ. 575

αιτιολογεί, δηλαδή, τη μεταστροφή της νομολογίας του επί τη βάσει της υποχρέωσης συμμόρφωσης προς την προδικαστική απόφαση του ΔΕΕ, αλλά ανέπτυξε άλλα επιχειρήματα, όπως η ανάγκη αναθεώρησης της δυσανάλογης προστασίας του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη έναντι άλλων συμφερόντων (π.χ. η καταπολέμηση του εγκλήματος και η προστασία του θύματος).⁴⁴² Επιπλέον, υπογράμμισε ότι δύναται να κηρύξει ενωσιακό κανόνα, ο οποίος έρχεται σε αντίθεση με τις συνταγματικές επιταγές, ανεφάρμοστο, όταν η αντίθεση αυτή δεν μπορεί πια να αρθεί με τα συνήθη μέσα που προβλέπουν οι Συνθήκες. Εάν η δυναμική, δηλαδή, των ενωσιακών κανόνων καταστεί μη συμβατή με το Ισπανικό Σύνταγμα, το ΙΣΔ θα υπερασπιστεί την κυριαρχία του ισπανικού λαού και την υπεροχή του Ισπανικού Συντάγματος. Επομένως, το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο φαίνεται να υπονοεί ότι, σε περίπτωση που είναι πρακτικά αδύνατη μια σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία των συνταγματικών του κανόνων, τότε είναι πιθανό να δώσει προτεραιότητα στο συνταγματικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων· αν υπάρξει υπέρβαση των, σχετιζόμενων με τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού του συνταγματικού μέτρου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, απολύτων ορίων, το συνταγματικό δικαστήριο δεν θα δεσμεύεται πλέον από την απόφαση *Melloni*.⁴⁴³ Στη Διακήρυξη 1/2004, μάλιστα, το ΙΣΔ είχε αναγνωρίσει ότι ο Χάρτης ενσωματώθηκε στην εσωτερική έννομη τάξη μέσω του άρθρου 93 του ισπανικού Συντάγματος και ως εκ τούτου, το ενωσιακό δίκαιο αντλεί την υπεροχή του ουσιαστικά από το εν λόγω άρθρο.⁴⁴⁴

Το **Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο**, σε αντίστοιχη περίπτωση με τη *Melloni*, που αφορούσε στην παράδοση πολίτη των Η.Π.Α. στις ιταλικές αρχές για να εκτίσει στερητική της ελευθερίας του ποινή τριάντα ετών, μετά από την έκδοση ερήμην καταδικαστικής απόφασης, έκρινε ότι το ιταλικό δίκαιο δεν παρείχε στον εκζητούμενο τη δυνατότητα επανεξέτασης της ουσίας της υπόθεσής του και έκανε δεκτό τον ισχυρισμό του αυτόν. Το ΓΣΔ προέβη σε έναν έλεγχο συνταγματικής ταυτότητας⁴⁴⁵, τονίζοντας ότι, ακόμη και σε περιπτώσεις πλήρους εναρμόνισης, η

⁴⁴² A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 323

⁴⁴³ Γ. Αναγνωσταράς (2016), «Θεμελιώδη δικαιώματα και ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης: ο έμμεσος διάλογος του Δικαστηρίου της ΕΕ με το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο», *Εφημέρι*, σελ. 575

⁴⁴⁴ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 322

⁴⁴⁵ D. Sarmiento (2016), «The German Constitutional Court and the European Arrest Warrant: The latest twist in the judicial dialogue», <http://eulawanalysis.blogspot.com/>, 1/12/2018, 18:59

διασφάλιση του σκληρού πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που εμπίπτει στη γερμανική συνταγματική ταυτότητα αποτελεί απόλυτο φραγμό της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου (BVerfG 2 B v R 2735/14). Η σχέση του γερμανικού Συντάγματος με το ενωσιακό δίκαιο και με το ΔΕΕ βασίζεται στην αρχή της υπεροχής και αποτελεσματικότητας του ευρωπαϊκού δικαίου και στην αρχή της διαφύλαξης της συνταγματικής ταυτότητας, ήτοι των βασικών μη υποκείμενων σε αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων, όπως εκείνων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα. Κατά το ΓΣΔ, όπως αναλυτικά εκτέθηκε και ανωτέρω, υπάρχει υποχρέωση ερμηνείας του Συντάγματος κατά τρόπο φιλικό και όχι υποχρεωτικά σύμφωνο με το ενωσιακό δίκαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η αρχή της απόλυτης υπεροχής της συνταγματικής ταυτότητας θέτει φραγμούς στην κανονιστική εμβέλεια της αρχής της υπεροχής και την καθιστά σχετική· από αυτό συνάγεται η υποχρέωση ερμηνείας του δικαίου της ΕΕ σύμφωνα με το περιεχόμενο της ταυτότητας αυτής. Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί, ο ενωσιακός κανόνας που παραβιάζει τη συνταγματική τάξη, η οποία παρέχει μείζονα προστασία, δεν εφαρμόζεται, χωρίς να θεωρείται απαραίτητη προηγούμενη προδικαστική απόφαση του ΔΕΕ. Ο εθνικός δικαστής, δηλαδή, κατ' αρχάς, προσπαθεί να ερμηνεύσει το Σύνταγμά του κατά τρόπο που να συνάδει με το δίκαιο της ΕΕ. Στη συνέχεια, επιχειρεί μια σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και εάν ούτε αυτή η ερμηνεία είναι δυνατή, μόνη λύση αποτελεί η μη εφαρμογή της αντίθετης προς τη θεμελιώδη συνταγματική επιταγή διάταξης του ενωσιακού δικαίου. Το ΓΣΔ τονίζει ότι αρμόδια να αποφαινούνται επί θεμάτων που άπτονται της συνταγματικής ταυτότητας είναι μόνο τα Συνταγματικά Δικαστήρια των κρατών μελών. Αντιθέτως, το ΔΕΕ θεωρεί ότι είναι το μόνο αρμόδιο να κρίνει επί ζητημάτων παραβίασης της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών, αφού η ρήτρα αυτή προβλέπεται στο άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ, ήτοι πρόκειται για ερμηνεία διάταξης του ενωσιακού δικαίου. Το ΓΣΔ απορρίπτει τα ρηθέντα στην απόφαση *Melloni* και κρίνει ότι ο δικαστής οφείλει να ελέγχει ενδελεχώς τη νομική κατάσταση που επικρατεί στο κράτος εκδόσεως του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης. Εν προκειμένω, το ΓΣΔ θεώρησε ότι δεν ήταν απαραίτητη η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, αφού δεν ετίθετο ζήτημα αμφιβολιών σχετικά με την εφαρμογή της απόφασης-πλαίσιο 2002/584. Σε άλλη υπόθεση (BVerfG 1 BvR 1215/07), απεφάνθη ότι οι

προδικαστικές αποφάσεις του ΔΕΕ που αφορούν στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν εκφράζουν γενικότερες θέσεις που ενδέχεται να θίξουν τις συνταγματικές παραδόσεις, τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών και την αρχή της δοτής αρμοδιότητας. Για το ΓΣΔ, η νομολογία *Melloni* δεν είναι δεσμευτική ανεξαρτήτως περιστάσεων.⁴⁴⁶

Το ΔΕΕ, με την απόφασή του αυτή, διακήρυξε ότι τα κράτη μέλη δεν θα πρέπει να παραβλέπουν το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που τίθεται από το ενωσιακό δίκαιο, στην περίπτωση που το εθνικό επίπεδο προστασίας είναι υψηλότερο από αυτό που προβλέπεται στον Χάρτη.⁴⁴⁷ Προκειμένου να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητα του ευρωπαϊκού δικαίου, το ΔΕΕ διατυπώνει την άποψη ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το όριο προστασίας που έχει τεθεί από το δίκαιο της ΕΕ. Το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να προσαρμόζεται στο ευρωπαϊκό πλαίσιο της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης. Το Δικαστήριο αναγνώρισε τα θεμελιώδη δικαιώματα, προκειμένου να προωθήσει την υπεροχή του δικαίου της ΕΕ σε υποθέσεις που τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών έδιναν προτεραιότητα στην εθνική νομοθεσία.⁴⁴⁸ Με τη συγκεκριμένη απόφασή του, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι το ενωσιακό δίκαιο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επομένως, και ο Χάρτης, θέτουν το ανώτατο όριο προστασίας των εν λόγω δικαιωμάτων. Τα κράτη μέλη δεν μπορούν, εφαρμόζοντας μια πιο διασταλτική ερμηνεία, να υπερβαίνουν το όριο αυτό, καθώς κάτι τέτοιο θα αντέκειτο στην αρχή της υπεροχής, της ενότητας και της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου. Εν προκειμένω, φαίνεται να προβαίνει σε μια ερμηνεία που έρχεται σε αντίθεση με τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 53 του Χάρτη, ανατρέποντας τη θεωρία, κατά την οποία, η Ένωση θέτει το ελάχιστο όριο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (ελάχιστη εναρμόνιση): *«όσον αφορά την ερμηνεία του περιεχομένου και των εννοιών των δικαιωμάτων στην Ένωση, υπάρχει μόνο ένα επίπεδο προστασίας και αυτό είναι το ενωσιακό»*.⁴⁴⁹ Καθοριστικό, επομένως, κριτήριο για τον προσδιορισμό του επιπέδου προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος είναι η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού

⁴⁴⁶ Γ. Αναγνωσταράς (2016), «Θεμελιώδη δικαιώματα και ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης: ο έμμεσος διάλογος του Δικαστηρίου της ΕΕ με το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο», *Εφημερίδα*, σελ. 575

⁴⁴⁷ Javier A. Gonzalez Vega (2014), «What level of protection? European and domestic standards at stake: The Melloni case at Spain's constitutional court», <http://beucitizen.eu/>, 1/12/2018, 19:09

⁴⁴⁸ V. Franssen (2014), «Melloni as a Wake-up Call- Setting Limits to Higher National Standards of Fundamental Rights' Protection», *European Law, News and comments on EU law*

⁴⁴⁹ Μανώλης Περάκης (2015), *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ*, σελ. 185-187

δικαίου, υπό την έννοια ότι όσο πιο εξαντλητικά έχει ρυθμιστεί με ενωσιακούς κανόνες από την ΕΕ ένας τομέας πολιτικής τόσο πιο περιορισμένη είναι η διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών να υιοθετήσουν εθνικά μέτρα προστασίας που να υπερβαίνουν το τιθέμενο από την Ένωση όριο.⁴⁵⁰ Το ΔΕΕ προβάλλει το ζήτημα της εναρμόνισης, γιατί, κατά τη συζήτηση μιας οδηγίας ή μιας απόφασης-πλαίσιο στο Συμβούλιο, το κράτος μέλος μπορεί να ασκήσει βέτο, εάν θεωρήσει ότι θίγονται θεμελιώδη δικαιώματα που προστατεύονται από το εθνικό του Σύνταγμα. Η Ισπανία, όμως, ενώ είχε τη δυνατότητα, δεν χρησιμοποίησε το μέσο αυτό και ως εκ τούτου, θεωρήθηκε ότι συμφώνησε. Επομένως, τώρα οφείλει να συμμορφωθεί. Με τη νομολογία *Melloni*, το ΔΕΕ αναγνωρίζει ότι τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να εφαρμόζουν τα εθνικά πρότυπα προστασίας, όταν πρόκειται για εθνικά μέτρα των οποίων το περιεχόμενο δεν έχει προκαθορισθεί από το ενωσιακό δίκαιο. Όταν, όμως, τα εθνικά μέτρα είναι προκαθορισμένα από το ενωσιακό δίκαιο, δεν καταλείπεται στα κράτη μέλη περιθώριο επίκλησης των εθνικών προτύπων προστασίας.⁴⁵¹

Η ομοιόμορφη ερμηνεία του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη και η αποτελεσματικότητα της απόφασης- πλάσιο δεν αρκούν για να στηρίξουν τη θέση του ΔΕΕ. Το γεγονός ότι η απόφαση- πλάσιο υιοθετήθηκε με ομοφωνία των κυβερνήσεων στο Συμβούλιο δεν σημαίνει ούτε ότι το επίπεδο προστασίας που προβλέπει είναι επαρκές ούτε ότι δεν μπορεί να προβλεφθεί πιο ενισχυμένη προστασία, «αλλιώς, οι κυβερνήσεις των κρατών θα μπορούσαν να παρακάμπτουν τα συντάγματα, ενεργοποιώντας την ενωσιακή νομοθεσία».⁴⁵² Επίσης, το Δικαστήριο της Ένωσης εσφαλμένως δεν αναφέρθηκε στη έννοια της εθνικής ταυτότητας, όπως ο Γενικός Εισαγγελέας, παρόλο που το ΙΣΔ ενέταξε στον πυρήνα του δικαιώματος δίκαιης δίκης τη φυσική παρουσία του κατηγορουμένου στην ακροαματική διαδικασία. Περαιτέρω, αφού το Δικαστήριο έκρινε, στην ουσία, υπέρ της μείωσης του επιπέδου προστασίας των δικαιωμάτων εκ μέρους του Συνταγματικού Δικαστηρίου, δεν θα έπρεπε να διατυπώνεται ως σχέση υπεροχής η σχέση μεταξύ της αποτελεσματικής καταπολέμησης του εγκλήματος και προστασίας των θυμάτων έναντι της ατομικής προστασίας του κατηγορουμένου υπό τη μορφή της επαρκούς

⁴⁵⁰ Ο.π., σελ. 190-191

⁴⁵¹ Β. Σκουρής, ομιλία στον ΔΣΑ (28/3/2013), όπως παρατίθεται από την Ε. Πρεβεδούρου (2014), *Το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη της Ένωσης (οριζόντιος «διάλογος» μεταξύ διοικητικών πρωτοδικείων-Χάρτης και εθνικά συνταγματικά πρότυπα)*, <https://www.prevedourou.gr/>, 1/12/2018, 19:16

⁴⁵² Α. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 318

πληροφόρησης και εκπροσώπησης του από δικηγόρο. Εντύπωση, τέλος, προκαλεί το γεγονός ότι, αν και το Δικαστήριο της Ένωσης εκλήθη για πρώτη φορά να ερμηνεύσει το άρθρο 53 του Χάρτη, περιορίστηκε σε μία περιορισμένη ανάλυση τριών μικρών παραγράφων.⁴⁵³

Την ίδια ημέρα, ήτοι την 26^η Φεβρουαρίου 2013, και μετά την απόφαση *Melloni*, το ΔΕΕ εξέδωσε την απόφαση *Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson*⁴⁵⁴, στο πλαίσιο της οποίας το Δικαστήριο της Ένωσης επέτρεψε στο εθνικό δικαστήριο να εφαρμόσει υψηλότερο επίπεδο συνταγματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η εν λόγω υπόθεση αφορούσε στη σωρευτική επιβολή φορολογικών και ποινικών κυρώσεων για τις ίδιες πράξεις, λόγω παραβάσεως των φορολογικών υποχρεώσεων από αλιέα, και την ενδεχόμενη παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*. Το Δικαστήριο, ειδικότερα, επικαλούμενο την κρίση του στην υπόθεση *Melloni*, διατύπωσε την άποψη ότι «*όταν δικαστήριο κράτους μέλους καλείται να ελέγξει τη συμφωνία προς τα θεμελιώδη δικαιώματα εθνικής διατάξεως ή εθνικού μέτρου τα οποία, σε μια κατάσταση στην οποία η δράση των κρατών μελών δεν καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το δίκαιο της Ένωσης, εφαρμόζουν το δίκαιο αυτό κατά την έννοια του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη, οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια δύνανται να εφαρμόζουν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό τον όρον ότι η εφαρμογή αυτή δεν διακυβεύει το επίπεδο προστασίας που προβλέπει ο Χάρτης, ούτε την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης*».⁴⁵⁵ Η αρχή *ne bis in idem* του άρθρου 50 του Χάρτη⁴⁵⁶ αφορά στο δικαίωμα του προσώπου να μην δικάζεται ή να μην τιμωρείται ποινικά δύο φορές για την ίδια αξιόποινη πράξη και δεν εμποδίζει, κατ' αρχήν, την επιβολή εκ μέρους των εθνικών αρχών, για την ίδια πράξη παράβασης, μιας φορολογικής και μιας ποινικής κύρωσης.⁴⁵⁷ Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο μπορεί να ελέγξει τη σχετική πρόβλεψη της εθνικής νομοθεσίας περί σωρευτικής επιβολής φορολογικών και ποινικών κυρώσεων, επί τη βάσει «*περισσότερο προστατευτικών εθνικών*

⁴⁵³ Ο.π., σελ. 318

⁴⁵⁴ ΔΕΕ, C-617/10, *Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson*

⁴⁵⁵ ΔΕΕ, C-617/10, *Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson*, σκ. 29

⁴⁵⁶ «*Κανείς δεν διώκεται ούτε τιμωρείται ποινικά για αδίκημα για το οποίο έχει ήδη αθωωθεί ή καταδικασθεί εντός της Ένωσης με οριστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου σύμφωνα με το νόμο*»

⁴⁵⁷ Εμπνεόμενη από την εργασία εξαμήνου (Φεβρουάριος 2018), «*Ne bis in idem: Η εθνική διάσταση*», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ευρωπαϊκό Κοινό Δίκαιο-Δημόσιο και Ποινικό Δίκαιο (Σκέλος Ποινικού Δικαίου)- Χειμερινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκουσες: Κανελλοπούλου Νέδα και Τσόλκα Όλγα

πρωτόπων»⁴⁵⁸ και πιθανώς να θεωρήσει ότι κάτι τέτοιο προσκρούει στα πρότυπα αυτά, θέτοντας εκποδών μία από τις δύο κυρώσεις, χωρίς να τίθεται ζήτημα παραβίασης της υπεροχής, της ενότητας ή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, εφόσον, όμως, «οι εναπομένοντες κυρώσεις είναι αποτελεσματικές, ανάλογες των παραβάσεων και αποτρεπτικές».⁴⁵⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, και η απόφαση ***Jeremy F***⁴⁶⁰, η οποία σχετίζεται με το δικαίωμα άσκησης προσφυγής με ανασταλτικό αποτέλεσμα κατά της απόφασης που επιβάλλει την εκτέλεσης ενός ΕΕΣ. Η απόφαση αυτή του ΔΕΕ εκδόθηκε με αφορμή την πρώτη προδικαστική παραπομπή του Conseil d'État. Στο σημείο αυτό, πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ δεν προβλέπεται δικαίωμα προσφυγής με ανασταλτικό αποτέλεσμα κατά της εκτέλεσης του εντάλματος. Το ΔΕΕ, εν προκειμένω, απεφάνθη ότι η απουσία τέτοιου είδους πρόβλεψης δεν έρχεται σε αντίθεση με τον Χάρτη, ενώ επεσήμανε ότι η μη συμπερίληψη στην απόφαση-πλαίσιο της δυνατότητας προσφυγής με ανασταλτικό αποτέλεσμα κατά των αποφάσεων εκτέλεσης του ΕΕΣ δεν συνεπάγεται ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να προβλέψουν ένα δικαίωμα σαν κι αυτό.⁴⁶¹ Περαιτέρω, κατέστησε σαφές ότι η απόφαση-πλαίσιο «δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να εφαρμόζουν τους συνταγματικούς τους κανόνες που αφορούν, ιδίως, τον σεβασμό του δικαιώματος για μια δίκαιη δίκη».⁴⁶² Βέβαια, το Δικαστήριο τόνισε ότι η αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης συνιστά περιορισμό της δυνατότητας των κρατών μελών να προβλέπουν ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁴⁶³

Σε τι οφείλεται, όμως, η διαφορετική προσέγγιση που ακολούθησε το Δικαστήριο της Ένωσης στην υπόθεση *Melloni*, αφενός και στις υποθέσεις *Åkerberg Fransson* και *Jeremy F*, αφετέρου; Το στοιχείο που καθόρισε την κρίση του Δικαστηρίου στις υποθέσεις αυτές ήταν το ρυθμιστικό πεδίο του ενωσιακού δικαίου, ήτοι εάν το δίκαιο της Ένωσης ρύθμιζε εξ ολοκλήρου τη συγκεκριμένη έννομη σχέση. Πιο συγκεκριμένα, στην *Åkerberg Fransson*, το ενωσιακό δίκαιο προέβλεπε

⁴⁵⁸ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 325

⁴⁵⁹ ΔΕΕ, C-617/10, *Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson*, σκ. 36, βλ. και A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 325

⁴⁶⁰ ΔΕΕ, C-168/13, *Jeremy F. κατά Premier ministre*, απόφαση της 30^{ης} Μαΐου 2013

⁴⁶¹ ΔΕΕ, C-168/13, *Jeremy F. κατά Premier ministre*, σκ. 51

⁴⁶² ΔΕΕ, C-168/13, *Jeremy F. κατά Premier ministre*, σκ. 53

⁴⁶³ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 326

απλώς ότι τα κράτη μέλη έπρεπε να θεσπίσουν όλα τα μέτρα που είναι αναγκαία για την καταβολή του οφειλόμενου ΦΠΑ⁴⁶⁴, χωρίς να αναφέρεται σε συγκεκριμένες μορφές κυρώσεων που τα κράτη μέλη υποχρεούνται να επιβάλουν. Ακολούθως, στη *Jeremy F*, το ΔΕΕ έκρινε ότι η απόφαση- πλαίσιο για το ΕΕΣ κατέλειπε στα κράτη μέλη ένα περιθώριο εκτίμησης, επιτρέποντάς τους να θεσμοθετήσουν δικαίωμα ασκήσεως ανασταλτικής προσφυγής κατά των αποφάσεων εκτέλεσης ΕΕΣ. Αντιθέτως, στη *Melloni*, είχε λάβει χώρα πλήρης εναρμόνιση όσον αφορά την περίπτωση της ερημοδικίας, το συγκεκριμένο πεδίο, δηλαδή, είχε ρυθμιστεί πλήρως από το ενωσιακό δίκαιο, με αποτέλεσμα τα κράτη μέλη να μην μπορούν να εφαρμόσουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας, καθώς κάτι τέτοιο θα έθιγε την αποτελεσματικότητα της απόφασης- πλαίσιο. Από τα ανωτέρω, προκύπτει ότι, ουσιαστικά, ο Χάρτης παίρνει τη θέση των εθνικών συνταγμάτων, θέτοντάς τα εκποδών, στις περιπτώσεις πλήρους εναρμόνισης, ήτοι όταν ένα πεδίο έχει ρυθμιστεί εξαντλητικά σε ενωσιακό επίπεδο, εν αντιθέσει με τις περιπτώσεις που η ρύθμιση δεν είναι εξαντλητική, με αποτέλεσμα να επιτρέπεται η εφαρμογή υψηλότερου συνταγματικού επιπέδου προστασίας, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγονται οι αρχές της ενότητας, της αποτελεσματικότητας και της υπεροχής του Χάρτη.⁴⁶⁵

Όμως, η εξ ολοκλήρου ρύθμιση μιας νομικής κατάστασης σε ενωσιακό επίπεδο δεν πρέπει άνευ ετέρου να συνεπάγεται και αδυναμία επίτευξης υψηλότερου επιπέδου συνταγματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, διότι, αφενός, σε ορισμένες περιπτώσεις, στο πλαίσιο των εργασιών του Συμβουλίου, μπορεί να μην ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες κράτους μέλους, σχετικά με την προστασία ενός δικαιώματος και αφετέρου, η ερμηνεία ενός συνταγματικώς κατοχυρωμένου δικαιώματος μπορεί να αποτελεί «μέρος της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας» του κράτους μέλους, οπότε ορθότερο θα ήταν οι κυβερνήσεις να μην έχουν τον τελευταίο λόγο.⁴⁶⁶ Επίσης, οι αρχές της αποτελεσματικότητας και της υπεροχής δεν θα πρέπει πάντα να αποκλείουν «πιο προστατευτικά θεμελιώδη δικαιώματα» σε ορισμένες περιπτώσεις ο περιορισμός τους θα πρέπει να θεωρείται δικαιολογημένος.⁴⁶⁷ Ένας τέτοιος περιορισμός, μάλιστα, θα μπορούσε να έχει ως νόμιμη βάση το άρθρο 4(2) ΣΕΕ σε συνδυασμό με το άρθρο 53 του Χάρτη. Το Δικαστήριο της Ένωσης, λοιπόν,

⁴⁶⁴ VAT (Value Added Tax)

⁴⁶⁵ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 326

⁴⁶⁶ Ο.π., σελ. 327

⁴⁶⁷ Βλ. ανωτέρω υπόθεση Omega περί περιορισμού της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών και υπόθεση Sayn-Wittgenstein για τον περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας

θα έπρεπε, βάσει του άρθρου 53, να προβαίνει σε ad hoc στάθμιση των δικαιωμάτων και των αρχών και να δέχεται την εφαρμογή υψηλότερου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκ μέρους των κρατών μελών, αντί να λαμβάνει αδιακρίτως θέση υπέρ των αρχών της αποτελεσματικότητας και της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, χωρίς να εξετάζει τις ειδικές περιστάσεις που συντρέχουν σε κάθε υπόθεση ξεχωριστά.⁴⁶⁸

Από τα ανωτέρω, προκύπτει ότι, σύμφωνα με το ΔΕΕ, μόνο στις περιπτώσεις που μία έννομη κατάσταση δεν έχει πλήρως ρυθμιστεί από το δίκαιο της Ένωσης είναι δυνατό να εφαρμοσθούν υψηλότερα εθνικά επίπεδα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το δίκαιο της Ένωσης θέτει το ανώτατο όριο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο τα κράτη μέλη απαγορεύεται να υπερβούν. Ορθότερο θα ήταν, ωστόσο, το Δικαστήριο να κρίνει σε κάθε περίπτωση εάν υπάρχει δυνατότητα υποχώρησης των αρχών της αποτελεσματικότητας, της υπεροχής και της ενότητας του ενωσιακού δικαίου υπέρ μιας υψηλότερου επιπέδου συνταγματικής προστασίας.⁴⁶⁹

Στο πεδίο του ποινικού δικαίου πάλι, ιδιαίτερης αναφοράς χαίρουν οι αποφάσεις *Taricco I* και *II*, των οποίων η σημασία έγκειται στην ανάλυση της συνύπαρξης του Χάρτη ΘΔΕΕ, του εθνικού δικαίου και της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, στην απόφαση ***Taricco I***⁴⁷⁰ (2015), το ΔΕΕ έκρινε ότι η ρύθμιση του ιταλικού ποινικού κώδικα, σύμφωνα με την οποία η διακοπή της παραγραφής όσον αφορά πράξεις βαρείας απάτης στον ΦΠΑ «επιμηκύνει την παραγραφή μόνο κατά το ένα τέταρτο της αρχικής διάρκειας»⁴⁷¹, έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 325 ΣΛΕΕ.⁴⁷² Συνεπώς, το

⁴⁶⁸ A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 328

⁴⁶⁹ Ο.π., σελ. 328-329

⁴⁷⁰ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ.

⁴⁷¹ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ., σκ. 58

⁴⁷² «1. Η Ένωση και τα κράτη μέλη καταπολεμούν την απάτη ή οιαδήποτε άλλη παράνομη δραστηριότητα κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης, λαμβάνοντας σύμφωνα με το παρόν άρθρο μέτρα τα οποία θα έχουν αποτρεπτικό χαρακτήρα και θα προσφέρουν αποτελεσματική προστασία στα κράτη μέλη καθώς και στα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης. 2. Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα ίδια μέτρα καταπολέμησης της απάτης κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης με εκείνα που λαμβάνουν για την καταπολέμηση της απάτης κατά των ιδίων οικονομικών συμφερόντων. 3. Με την επιφύλαξη άλλων διατάξεων των Συνθηκών, τα κράτη μέλη συντονίζουν τη δράση τους σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης κατά της απάτης. Για τον σκοπό αυτό, διοργανώνουν μαζί με την Επιτροπή, στενή και τακτική συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων αρχών. 4. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, αποφασίζοντας σύμφωνα με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία και μετά από διαβούλευση με το Ελεγκτικό Συνέδριο, λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα στους τομείς της πρόληψης και της καταπολέμησης της απάτης εις βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης με σκοπό την παροχή αποτελεσματικής και ισοδύναμης προστασίας στα κράτη μέλη καθώς και στα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης. 5. Η Επιτροπή, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, υποβάλλει κατ' έτος στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο έκθεση για τα μέτρα που ελήφθησαν κατ' εφαρμογή του παρόντος άρθρου.», βλ. και Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας,

Δικαστήριο της Ένωσης κατέστησε σαφές ότι «σε περίπτωση που το εθνικό δικαστήριο καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η εφαρμογή των επίμαχων εθνικών διατάξεων στον τομέα της διακοπής της προθεσμίας παραγραφής έχει ως αποτέλεσμα πράξεις που συνιστούν βαρεία απάτη να μην τιμωρούνται ποινικώς σε μεγάλο αριθμό υποθέσεων, επειδή τα εγκλήματα αυτά παραγράφονται κατά κανόνα πριν επιβληθεί η νομοθετικώς προβλεπόμενη ποινή με δικαστική απόφαση μη δυνάμενη πλέον να προσβληθεί, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι τα μέτρα που προβλέπει το εθνικό δίκαιο για την καταπολέμηση της απάτης και κάθε άλλης παράνομης δραστηριότητας θίγουντας τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης, δεν μπορούν να θεωρούνται ως αποτελεσματικά και αποτρεπτικά, αντιθέτως προς τα οριζόμενα στο άρθρο 325, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το άρθρο 2, παράγραφος 1, της συμβάσεως PIF καθώς και την οδηγία 2006/112, ερμηνευόμενη σε συνδυασμό με το άρθρο 4, παράγραφος 3, ΣΕΕ».⁴⁷³ Στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να αφήσει ανεφάρμοστες τις ως άνω διατάξεις, προκειμένου να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητα και την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου⁴⁷⁴, και παράλληλα να λάβει μέτρα για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ενδιαφερομένων, διότι ενδέχεται να υποστούν κυρώσεις οι οποίες δεν θα επιβάλλονταν αν εφαρμόζονταν οι εθνικές αυτές διατάξεις.⁴⁷⁵ Το ΔΕΕ, αν και δεν διασαφηνίζει ποια θεμελιώδη δικαιώματα εννοεί, είναι αυτονόητο ότι κάνει λόγο για τα δικαιώματα του ενωσιακού δικαίου, αφού ούτως ή άλλως, όπως ευθέως συνάγεται από τις προγενέστερες αποφάσεις *Melloni* και *Åkerberg Fransson*, ο εθνικός δικαστής δεν επιτρέπεται να σέβεται μη ενωσιακά θεμελιώδη δικαιώματα, εάν αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παραβίαση του Χάρτη, των αρχών της αποτελεσματικότητας, της υπεροχής και της ενότητας του δικαίου της Ένωσης.⁴⁷⁶ Περαιτέρω, επικαλούμενο τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ *Coëme*⁴⁷⁷, *Scoppola*⁴⁷⁸ και *Yukos*⁴⁷⁹ και την ερμηνευτική προσέγγιση που ακολούθησε το Δικαστήριο

παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 5

⁴⁷³ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ., σκ. 47

⁴⁷⁴ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ., σκ. 49

⁴⁷⁵ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ., σκ. 53

⁴⁷⁶ Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 8

⁴⁷⁷ ΕΔΔΑ *Coëme and others v. Belgium*, 22 Ιουνίου 2000

⁴⁷⁸ ΕΔΔΑ *Scoppola v. Italy*, 17 Σεπτεμβρίου 2009

⁴⁷⁹ ΕΔΔΑ ΟΑΟ *NEFTYANAYA KOMPANIYA Yukos v. Russia*, 20 Σεπτεμβρίου 2011

του Στρασβούργου ως προς το άρθρο 7 παρ. 1 ΕΣΔΑ⁴⁸⁰, διατύπωσε την άποψη ότι η επιμήκυνση του χρόνου παραγραφής για μη παραγραφείσες ακόμη αξιόποινες πράξεις που σχετίζονται με τον ΦΠΑ δεν προσκρούει στο άρθρο 49 του Χάρτη.⁴⁸¹

Το Δικαστήριο της Ένωσης, με την απόφασή του αυτή, απαγορεύει την εφαρμογή εθνικής ρύθμισης για τη διακοπή της παραγραφής όσον αφορά αξιόποινες πράξεις που σχετίζονται με τον ΦΠΑ, η οποία οδηγεί στην ατιμωρησία υψηλού ποσοστού των εγκλημάτων αυτών, λόγω της παραγραφής τους πριν εκδικασθούν. Ουσιαστικά, το Δικαστήριο, κινούμενο στο ίδιο μήκος κύματος με την υπόθεση *Melloni*, με την κρίση του αυτή, απορρίπτει την εφαρμογή μιας διάταξης του ιταλικού ποινικού δικαίου που παρέχει στους ενδιαφερόμενους υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων από αυτή που τους παρέχεται σε ενωσιακό επίπεδο, διότι το αντίθετο θα έθιγε τις αρχές της υπεροχής, της ενότητας και της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης. Περαιτέρω, το ΔΕΕ παρέβλεψε εντελώς τις αρχές της ασφάλειας του δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, οι οποίες επιτάσσουν ο χρόνος παραγραφής να είναι *a priori* επαρκώς ορισμένος, ώστε οι ενδιαφερόμενοι να είναι σε θέση να τον υπολογίσουν· «εκ των υστέρων» παράταση, λοιπόν, της παραγραφής, που έχει ήδη ξεκινήσει, δεν επιτρέπεται.⁴⁸² Επίσης, το ΔΕΕ ανέλυσε το άρθρο 49 του Χάρτη επί τη βάση της νομολογίας του ΕΔΔΑ για το άρθρο 7 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Βασίστηκε για παράδειγμα στην εξόχως προβληματική, λόγω της αοριστίας που παρουσιάζει, απόφαση *Coëme*, στην οποία το Δικαστήριο του Στρασβούργου έκρινε ότι η αναδρομική παράταση του χρόνου παραγραφής δεν αντίκειται στο άρθρο 7 παρ. 1 ΕΣΔΑ εάν για την έννομη τάξη του ενδιαφερόμενου κράτους η παραγραφή αποτελεί δικονομικό θεσμό. Τι θα ισχύσει, όμως, για τα κράτη που εντάσσουν την έννοια αυτή στο ουσιαστικό τους δίκαιο; Ακόμη, η *Scopolla 2* δεν αφορούσε στην παραγραφή, ενώ από την απόφαση *Yukos*, συνάγεται το ακριβώς αντίθετο από αυτό που προσπαθεί να υποστηρίξει το

⁴⁸⁰ «1. Ουδείς δύναται να καταδικασθή δια πράξιν ή παράλειψιν η οποία, καθ' ην στιγμήν διεπράχθη, δεν αποτελεί αδίκημα συμφώνως προς το εθνικόν ή διεθνές δίκαιον. Ούτε και επιβάλλεται βαρύτερα ποινή από εκείνην η οποία επεβάλλετο κατά την στιγμήν της διαπράξεως του αδικήματος.»

⁴⁸¹ «1. Κανείς δεν μπορεί να καταδικασθεί για πράξη ή παράλειψη, η οποία δεν αποτελούσε, κατά τη στιγμή της τέλεσής της, αδίκημα κατά το εθνικό ή το διεθνές δίκαιο. Ούτε επιβάλλεται βαρύτερη ποινή από εκείνη η οποία ίσχυε κατά τη στιγμή της τέλεσης του αδικήματος. Εάν, μετά την τέλεση του αδικήματος, προβλεφθεί με νόμο ελαφρύτερη ποινή, επιβάλλεται αυτή η ποινή. 2. Το παρόν άρθρο δεν επηρεάζει τη δίκη και την τιμωρία ατόμου ενόχου για πράξη ή παράλειψη η οποία, κατά τη στιγμή της τέλεσής της, ήταν εγκληματική σύμφωνα με τις γενικές αρχές που αναγνωρίζονται από όλα τα έθνη. 3. Η αυστηρότητα της ποινής δεν πρέπει να είναι δυσανάλογη προς το αδίκημα.»

⁴⁸² Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 10

ΔΕΕ, χρησιμοποιώντας την εν λόγω απόφαση: η παράταση του χρόνου παραγραφής, η οποία προκύπτει από μεταβολή της νομολογίας σχετικά με την ερμηνεία του θεσμού αυτού, μπορεί να συνιστά προσβολή των αρχών της προβλεψιμότητας και της σαφήνειας. Οι αποφάσεις, επομένως, του ΕΔΔΑ που το Δικαστήριο της Ένωσης επικαλέστηκε είναι προφανές ότι δεν ήταν ικανές να θεμελιώσουν τον συλλογισμό του.⁴⁸³ Άξιο παρατήρησης στο σημείο αυτό είναι το γεγονός ότι, στην *Taricco I*, σε αντίθεση με την περίπτωση της *Melloni*, το ΔΕΕ κάνει εκτενή αναφορά στη νομολογία του ΕΔΔΑ, επιχειρώντας, εν προκειμένω ανεπιτυχώς, μέσω αυτής να θεμελιώσει την κρίση του.

Το ζήτημα που ανακύπτει εν προκειμένω, όσον αφορά την εφαρμογή της *Taricco I*, είναι το γεγονός ότι η παραγραφή, στο πλαίσιο της ιταλικής έννομης τάξης, υπάγεται στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο και κατ' επέκταση διέπεται από την αρχή της νομιμότητας των ποινικών υποθέσεων, σε αντίθεση με την κρίση του ΔΕΕ, κατά την οποία η παραγραφή ανήκει στο δικονομικό δίκαιο, με αποτέλεσμα να μην υπόκειται στην αρχή της νομιμότητας.

Άμεση ήταν η αντίδραση των ιταλικών δικαστηρίων, τα οποία απήθυναν προς το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο μια σειρά προδικαστικών ερωτημάτων, επισημαίνοντας ότι, αφού η παραγραφή αποτελεί θεσμό του ουσιαστικού ποινικού δικαίου, εάν άφηναν ανεφάρμοστες τις ως άνω εθνικές διατάξεις περί ανωτάτου ορίου παραγραφής, αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την παραβίαση των θεμελιωδών αρχών της νομιμότητας των ποινών και της απαγόρευσης της αναδρομικής εφαρμογής ποινικού νόμου εις βάρος του κατηγορουμένου (*in malam partem*).

Κατόπιν τούτων, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο υπέβαλε δεύτερο προδικαστικό ερώτημα⁴⁸⁴ στο Δικαστήριο της Ένωσης,⁴⁸⁵ ζητώντας να διευκρινιστεί η σχέση της ως άνω υποχρέωσης των δικαστηρίων της Ιταλίας να μην εφαρμόζουν τις εν λόγω ποινικές διατάξεις περί παραγραφής με τη συνταγματική αρχή, «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο»,⁴⁸⁶ από την οποία προκύπτει ότι οι ποινικές διατάξεις θα πρέπει αφενός, να είναι σαφείς και αφετέρου, να μην εφαρμόζονται αναδρομικά. Σύμφωνα με το Συνταγματικό Δικαστήριο, το ΔΕΕ δεν έλαβε υπόψη τις αρχές της προβλεψιμότητας και της σαφήνειας των ποινικών κυρώσεων, παρόλο που

⁴⁸³ Ο.π., σελ. 11-13

⁴⁸⁴ 24/2017

⁴⁸⁵ Pietro Faraguna (2017), «The Italian Constitutional Court in re Taricco: “Gauweiler in the Roman Campagna”», <https://verfassungsblog.de/the-italian-constitutional-court-in-re-taricco-gauweiler-in-the-roman-campagna/>, 17/12/2018, 6:54

⁴⁸⁶ Nullum crimen, nulla poena sine lege

συγκαταλέγονται μεταξύ των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών και συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα της δικαιοταξίας της ΕΣΔΑ. Περαιτέρω, επί τη βάσει του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ και του άρθρου 53 του Χάρτη, το ΙΣΔ διακήρυξε ότι, εάν το ΔΕΕ δεν μετέβαλε την εν λόγω κρίση του σχετικά με το άρθρο 325 ΣΛΕΕ, θα αποφαινόταν υπέρ της μη συμβατότητας του κυρωτικού της Συνθήκης της Λισαβόνας νόμου, όσον αφορά το άρθρο 325 ΣΛΕΕ, με τις θεμελιώδεις ιταλικές συνταγματικές αρχές, όπως είναι και η αρχή, κατά την οποία δεν υπάρχει έγκλημα και καμία ποινή δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο. Με τον τρόπο αυτόν, τα ιταλικά δικαστήρια δεν θα υποχρεούντο πλέον σε εφαρμογή της απόφασης του ΔΕΕ *Taricco I*,⁴⁸⁷ ενώ, κατέστησε σαφές ότι, στην περίπτωση που μια απόφαση του ΔΕΕ παραβιάζει τις θεμελιώδεις εθνικές συνταγματικές αρχές, τα εθνικά δικαστήρια δεν θα προχωρούν στην εφαρμογή της.⁴⁸⁸ Το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο προβαίνει εν προκειμένω σε έναν δικαστικό ακτιβισμό, προειδοποιώντας το ΔΕΕ ότι, εάν δεν μετέβαλε την κρίση του αυτή, θα κήρυττε ουσιαστικά ένα τμήμα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου αντισυνταγματικό. Το Συνταγματικό Δικαστήριο επεσήμανε ότι η παραγραφή αποτελεί θεσμό του ουσιαστικού δικαίου εντός της ιταλικής έννομης τάξης και ως εκ τούτου, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της συνταγματικής αρχής της νομιμότητας των ποινών. Επιπλέον, τόνισε ότι ο καθορισμός του χρόνου παραγραφής δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των ενωσιακών αρμοδιοτήτων, επομένως δεν απαιτείται εναρμόνιση της έννοιας αυτής σε ενωσιακό επίπεδο. Αφού, λοιπόν, δεν τίθεται ζήτημα εναρμόνισης, δεν υφίσταται υποχρέωση της ιταλικής έννομης τάξης να υπαγάγει τον θεσμό της παραγραφής στο δικονομικό δίκαιο, όπως συμβαίνει σε άλλα κράτη μέλη. Στη συνέχεια, το ΙΣΔ επεσήμανε ότι ο χαρακτηρισμός της παραγραφής ως θεσμού του ουσιαστικού δικαίου αποτελεί τμήμα της ιταλικής συνταγματικής ταυτότητας, καθιστώντας σαφές ότι τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια είναι εκείνα που θα προσδιορίσουν το περιεχόμενο της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους εντός του οποίου δικαιοδοτούν. Την άποψή του αυτή το Συνταγματικό Δικαστήριο τη στήριξε στη σκέψη 53 της απόφασης *Taricco I*, σύμφωνα με την οποία «αν το εθνικό δικαστήριο αποφασίσει να αφήσει ανεφάρμοστες τις επίμαχες εθνικές διατάξεις, πρέπει επίσης να μεριμνήσει για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων

⁴⁸⁷ Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 14-15

⁴⁸⁸ Pietro Faraguna (2017), «The Italian Constitutional Court in re Taricco: “Gauweiler in the Roman Campagna”», <https://verfassungsblog.de/the-italian-constitutional-court-in-re-taricco-gauweiler-in-the-roman-campagna/>, 17/12/2018, 8:21

των ενδιαφερόμενων προσώπων»⁴⁸⁹, θεωρώντας ότι το ΔΕΕ, εν προκειμένω, εξάρτησε την εφαρμογή της εν λόγω κρίσης του από την προϋπόθεση ότι δεν παραβιάζει τη συνταγματική ταυτότητα του κράτους μέλους, κάτι που μόνο τα εθνικά δικαστήρια είναι αρμόδια να ελέγξουν. Το ΙΣΔ ζητά στην ουσία από το ΔΕΕ να ερμηνεύσει την ίδια του την απόφαση.⁴⁹⁰

Το Δικαστήριο της Ένωσης έπρεπε να αναζητήσει έναν τρόπο να ανακαλέσει τα κριθέντα στην απόφαση *Taricco I*, χωρίς, ωστόσο, να θιγεί το κύρος του και προπάντων χωρίς να φανεί υπόλογο στο Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο. Το ΔΕΕ περιορίστηκε στην ανάλυση των αρχών της προβλεψιμότητας, της σαφήνειας και της μη αναδρομικότητας, χωρίς να επεκταθεί στην έννοια της συνταγματικής ταυτότητας.⁴⁹¹ Στην *Taricco II*⁴⁹², ειδικότερα, το ΔΕΕ έκρινε ότι ο εθνικός νομοθέτης θα πρέπει να ρυθμίσει την παραγραφή κατά τέτοιον τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η τήρηση των ενωσιακών υποχρεώσεων που προκύπτουν από το άρθρο 325 ΣΛΕΕ, προκειμένου να μην μείνει ατιμώρητο υψηλό ποσοστό περιπτώσεων απάτης περί τον ΦΠΑ. Περαιτέρω, διατύπωσε την άποψη ότι η παράταση του χρόνου παραγραφής ακόμη και στην περίπτωση των μη παραγραφέντων ακόμη αδικημάτων δεν αποτελεί κατ' αρχήν προσβολή της αρχής «nullum crimen, nulla poena sine lege».⁴⁹³ Σύμφωνα με το Δικαστήριο, κατά τον κρίσιμο χρόνο, οπότε και έλαβαν χώρα τα πραγματικά περιστατικά, η έννοια της παραγραφής όσον αφορά εγκλήματα σχετικά με τον ΦΠΑ δεν είχε εναρμονιστεί σε ενωσιακό επίπεδο, οπότε η Ιταλία είχε την ευχέρεια να ορίσει ότι ο θεσμός της παραγραφής υπάγεται στο ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, με αποτέλεσμα να εφαρμόζεται η αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο».⁴⁹⁴ Κατόπιν, επανέλαβε, όπως και στην *Taricco I*, ότι, σε περίπτωση εκκρεμών διαδικασιών, όταν τα δικαστήρια αποφασίζουν να απέχουν από την εφαρμογή των εν λόγω ποινικών διατάξεων, θα πρέπει να λάβουν μέτρα για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των κατηγορουμένων⁴⁹⁵, ενώ, όπως και στην υπόθεση *Åkerberg Fransson*, εξάρτησε τη δυνατότητα εφαρμογής εθνικών προτύπων

⁴⁸⁹ ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ., σκ. 53

⁴⁹⁰ Pietro Faraguna (2017), «The Italian Constitutional Court in re Taricco: “Gauweiler in the Roman Campagna”», <https://verfassungsblog.de/the-italian-constitutional-court-in-re-taricco-gauweiler-in-the-roman-campagna/>, 17/12/2018, 8:54

⁴⁹¹ Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 14-15

⁴⁹² ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.*

⁴⁹³ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 42

⁴⁹⁴ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 45

⁴⁹⁵ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 46

προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την προϋπόθεση να μην τίθεται υπό αμφισβήτηση το επίπεδο προστασίας του Χάρτη και οι αρχές τις υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ενότητας του ενωσιακού δικαίου.⁴⁹⁶ Τα δικαστήρια πρέπει, κατά τη διάρκεια της ποινικής διαδικασίας, τόσο της κύριας όσο και της προδικασίας, να μεριμνούν για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων που προέρχονται από την αρχή «n.c.n.p.s.l.».⁴⁹⁷ Στη συνέχεια, το ΔΕΕ προχώρησε στην ανάλυση του άρθρου 49 του Χάρτη, επισημαίνοντας τη σημασία που έχει, σε ενωσιακό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο κρατών μελών, η ως άνω αρχή και οι απορρέουσες από αυτήν απαιτήσεις για τη μη αναδρομικότητα, τη σαφήνεια και την προβλεψιμότητα των ποινικών διατάξεων. Η αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο» συγκαταλέγεται μεταξύ των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών, ενώ, εκτός από το άρθρο 49 του Χάρτη, κατοχυρώνεται και στο άρθρο 7 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο, μάλιστα, επεσήμανε ότι *«η υποχρέωση διασφάλισης αποτελεσματικής εισπράξεως των ιδίων πόρων της Ένωσης δεν μπορεί να αντιστρατεύεται την εν λόγω αρχή»*.⁴⁹⁸ Στη συνέχεια, διακήρυξε ότι, κατά το άρθρο 52 παρ. 3 του Χάρτη, το δικαίωμα του άρθρου 49 έχει την αυτή εμβέλεια και έννοια με το αντίστοιχο δικαίωμα της ΕΣΔΑ, ενώ αναφέρθηκε ρητώς στη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, σύμφωνα με την οποία, *«δυνάμει της αρχής αυτής [εν. η αρχή ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο], οι ποινικές διατάξεις πρέπει να πληρούν ορισμένες απαιτήσεις προσβασιμότητας και προβλεψιμότητας όσον αφορά τόσο τον ορισμό του εγκλήματος όσο και τον καθορισμό της ποινής»*.⁴⁹⁹ Στη συνέχεια, το Δικαστήριο προχώρησε σε μια ανάλυση των αρχών της σαφήνειας, της προβλεψιμότητας και της μη αναδρομικότητας του ποινικού νόμου. Αρχικά, έκρινε ότι οι νομικές διατάξεις θα πρέπει να προσδιορίζουν επακριβώς και με σαφήνεια τόσο τα ποινικά αδικήματα όσο και τις ποινές οι οποίες επιβάλλονται για τα αδικήματα αυτά, ώστε ο πολίτης να είναι σε θέση να γνωρίζει το είδος των πράξεων και των παραλείψεων που επισύρουν ποινική ευθύνη. Όσον αφορά την αρχή της μη αναδρομικότητας, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι, σύμφωνα με την εν λόγω αρχή, ο δικαστής δεν επιτρέπεται, όσο διαρκεί η ποινική διαδικασία, *«είτε να επιβάλλει ποινικές κυρώσεις σε συμπεριφορά που δεν απαγορεύεται από εθνικό κανόνα θεσπισθέντα πριν από την τέλεση του εγκλήματος το οποίο αφορά η κατηγορία είτε να επιτείνει το*

⁴⁹⁶ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 47

⁴⁹⁷ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 48

⁴⁹⁸ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 51-53

⁴⁹⁹ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 54-55

καθεστώς ποινικής ευθύνης αυτών κατά των οποίων στρέφεται μια τέτοια διαδικασία».⁵⁰⁰ Κατέληξε, λοιπόν, ότι οι απορρέουσες, από την αρχή ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο, απαιτήσεις της μη αναδρομικότητας, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας τυγχάνουν εφαρμογής και στον θεσμό της παραγραφής για τα εγκλήματα που αφορούν στον ΦΠΑ, εντός του ιταλικού νομικού συστήματος. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο της Ένωσης προέβη στην εξής διάκριση: εάν το εθνικό δικαστήριο κρίνει ότι η διαπίστωση που έγινε με την *Taricco I*, κατά την οποία οι ποινικές διατάξεις για την παραγραφή έχουν ως αποτέλεσμα να μείνει ατιμώρητος μεγάλος αριθμός υποθέσεων απάτης σε βάρος των ενωσιακών οικονομικών συμφερόντων, οδηγεί σε αδυναμία προσδιορισμού του χρόνου παραγραφής που πρέπει να εφαρμοστεί, θίγοντας έτσι την αρχή της σαφήνειας, «δεν υποχρεούται να αφήσει ανεφάρμοστες τις επίμαχες διατάξεις του ποινικού κώδικα».⁵⁰¹ Κατέστησε, επίσης, σαφές ότι βάσει των αρχών της σαφήνειας, της προβλεψιμότητας και της μη αναδρομικότητας, απαγορεύεται το εθνικό δικαστήριο να απόσχει από την εφαρμογή των σχετικών με την παραγραφή διατάξεων του ποινικού κώδικα, στις περιπτώσεις κατηγορουμένων για αξιόποινες πράξεις σε σχέση με τον ΦΠΑ που προηγούνται χρονικά της απόφασης *Taricco I*, διότι ενδέχεται «να υπαχθούν αναδρομικώς σε προϋποθέσεις θεμελιώσεως ποινικής ευθύνης αυστηρότερες από αυτές που ίσχυαν κατά τον χρόνο τελέσεως του εγκλήματος».⁵⁰² Το ΔΕΕ, λοιπόν, ανακαλεί ουσιαστικά τα με την απόφαση *Taricco I* κριθέντα και καταλήγει ότι, σε περίπτωση που το εθνικό δικαστήριο κρίνει ότι η μη εφαρμογή των εν λόγω ποινικών διατάξεων αντιβαίνει στην αρχή *nullum crimen, nulla poena sine lege*, δεν είναι υποχρεωμένο να τηρήσει την υποχρέωση αυτή, ακόμα και αν κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο λόγω της υπάρξεως πρόβλεψης εσωτερικού δικαίου η οποία δεν είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης.⁵⁰³ Η τελική κρίση του ΔΕΕ διατυπώθηκε ως εξής: «το άρθρο 325, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι επιβάλλει στον εθνικό δικαστή να μην εφαρμόσει, στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που αφορά εγκλήματα σχετικά με τον ΦΠΑ, εθνικές διατάξεις περί παραγραφής που εμπίπτουν στο εθνικό ουσιαστικό δίκαιο και εμποδίζουν την επιβολή ποινικών κυρώσεων αποτελεσματικού και αποτρεπτικού χαρακτήρα σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων σοβαρής απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης ή προβλέπουν βραχύτερες προθεσμίες παραγραφής για τις

⁵⁰⁰ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 56-57

⁵⁰¹ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 59

⁵⁰² ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 60

⁵⁰³ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 61

περιπτώσεις σοβαρής απάτης σε βάρος των εν λόγω συμφερόντων σε σχέση με τις περιπτώσεις απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων του οικείου κράτους μέλους, εκτός αν μια τέτοια μη εφαρμογή συνεπάγεται παραβίαση της αρχής “ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο”, λόγω ελλείψεως σαφήνειας του εφαρμοστέου νόμου, ή λόγω αναδρομικής εφαρμογής νομοθεσίας που επιβάλλει αυστηρότερες προϋποθέσεις θεμελιώσεως της ποινικής ευθύνης σε σχέση με αυτές που ίσχυαν κατά τον χρόνο τελέσεως του εγκλήματος».⁵⁰⁴

Το ΔΕΕ χρησιμοποίησε στοιχεία τόσο του ενωσιακού όσο και του ιταλικού δικαίου, κάνοντας παράλληλα εκτεταμένη αναφορά στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Κατ’ αρχάς, αναγνώρισε την παραγραφή ως θεσμό του ουσιαστικού ποινικού δικαίου εντός της ιταλικής δικαιοταξίας, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την εφαρμογή της αρχής της νομιμότητας των ποινών. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο της Ένωσης προβαίνει σε μια στάθμιση μεταξύ των αρχών της σαφήνειας, της μη αναδρομικότητας του ποινικού νόμου και της προβλεψιμότητας, οι οποίες απορρέουν από την αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο», από τη μια πλευρά και του άρθρου 325 ΣΛΕΕ περί υποχρέωσης των κρατών μελών για τη λήψη μέτρων καταπολέμησης της απάτης κατά των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης, από την άλλη. Από την ως άνω στάθμιση, αναδεικνύεται η σημασία της αρχής της νομιμότητας των ποινών, ως ορίου στην εφαρμογή της υποχρέωσης που απορρέει από το άρθρο 325 ΣΛΕΕ.⁵⁰⁵ Είναι προφανές ότι το Δικαστήριο της Ένωσης προσπαθεί να ισορροπήσει, μάλλον ανεπιτυχώς, ανάμεσα στις αποφάσεις *Åkerberg Fransson* και *Melloni*, από τη μια πλευρά και την *Taricco I*, από την άλλη, την οποία επεξηγεί και περιορίζει.⁵⁰⁶ Αν και το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο βασίστηκε στο άρθρο 53 του Χάρτη, το ΔΕΕ δεν αναφέρθηκε καθόλου στο άρθρο αυτό· το γεγονός ότι η αρχή της νομιμότητας, όπως γίνεται αντιληπτή από την εσωτερική έννομη, συνεπάγεται υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε σχέση με αυτό που παρέχει το άρθρο 49 του Χάρτη, δεν αποτέλεσε αντικείμενο ανάλυσης για το Δικαστήριο της Ένωσης. Το ΔΕΕ απέφυγε να αναφερθεί τόσο στο άρθρο 53 του

⁵⁰⁴ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 62, βλ. και Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 15-20

⁵⁰⁵ Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ», σελ. 22

⁵⁰⁶ Ο.π., σελ. 24

Χάρτη όσο και στις αποφάσεις του *Melloni* και *Åkerberg Fransson*⁵⁰⁷, οι οποίες άσκησαν καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση της ρητορικής του Δικαστηρίου σχετικά με την απόλυτη αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Γενικό Εισαγγελέα, δεν θα πρέπει να γίνει δεκτή ερμηνεία του άρθρου 53 του Χάρτη που να δίνει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να εφαρμόζουν συνταγματική διάταξη που παρέχει υψηλότερο επίπεδο προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος από αυτό που παρέχει η Ένωση, διότι κάτι τέτοιο θα έθιγε την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Το άρθρο 53, λοιπόν, απαγορεύει στα εθνικά δικαστήρια να απέχουν από την εφαρμογή της απόφασης *Taricco I* και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτή, επειδή δεν σέβονται το υψηλότερο συνταγματικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που ισχύει στο κράτος εντός του οποίου δικαιοδοτούν.⁵⁰⁸ Παρόλο, όμως, που το Δικαστήριο δεν ασχολείται με το άρθρο 53 του Χάρτη, αναφέρεται σε απόσπασμα της *Taricco I*, σύμφωνα με το οποίο «τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια, όταν αποφασίζουν, στο πλαίσιο εκκρεμών διαδικασιών, να αφήσουν ανεφάρμοστες τις επίμαχες διατάξεις του ποινικού κώδικα, είναι υποχρεωμένα να μεριμνήσουν για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των προσώπων που κατηγορούνται ότι διέπραξαν ποινικό αδίκημα».⁵⁰⁹ Ο Γενικός Εισαγγελέας, ως προς το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ, θεώρησε ότι δεν μπορεί να δικαιολογήσει στο εθνικό δικαστήριο παρέκκλιση από τις απορρέουσες από την *Taricco I* υποχρεώσεις, επειδή η άμεση εφαρμογή σε εκκρεμή υπόθεση μεγαλύτερης προθεσμίας παραγραφής θα έθιγε την εθνική συνταγματική ταυτότητα του κράτους.⁵¹⁰ Περαιτέρω, είναι αισθητή η έλλειψη σχετικής ανάλυσης για τις διαφορετικές προσεγγίσεις περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων όσον αφορά την αρχή της νομιμότητας σε ενωσιακό και εθνικό πλαίσιο. Το Δικαστήριο, μάλιστα, χρησιμοποιεί ως βάση την αντίληψη της εσωτερικής έννομης τάξης όσον αφορά τις προϋποθέσεις της αρχής της νομιμότητας, αναγνωρίζοντας έτσι ένα ευρύ και άνευ όρων περιθώριο εκτίμησης στα εθνικά δικαστήρια. Με την απόφαση αυτή, ουσιαστικά, καθιερώνεται μια εξαίρεση συνταγματικής υφής στην αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η αρχή της υπεροχής, βέβαια, δεν θα θιγόταν εάν η εξαίρεση αυτή βασιζόταν στο δίκαιο της Ένωσης· τα εθνικά δικαστήρια θα πρέπει να διασφαλίσουν την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ενδιαφερομένων,

⁵⁰⁷ Εκτός από μία αναφορά βλ. ανωτέρω σελ. 86

⁵⁰⁸ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.*- Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 168

⁵⁰⁹ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* σκ. 46

⁵¹⁰ ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.*- Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot, σκ. 187

ωστόσο, το ΔΕΕ δεν χρησιμοποιεί ως σημείο αναφοράς το άρθρο 49 του Χάρτη, αλλά το εθνικό συνταγματικό δίκαιο. Παρότι το ΔΕΕ προσπαθεί να το αποσιωπήσει, η απόφαση αυτή αφορά μία σύγκρουση μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου, όπου, για πρώτη φορά, το Δικαστήριο αποφαινεται υπέρ της εθνικής συνταγματικής τάξης και όχι υπέρ της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, χωρίς μάλιστα να σχετικοποιεί την εξαίρεση αυτή και να την περιβάλλει με ένα συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο, προκειμένου να περιορίσει την εμβέλειά της. Το Δικαστήριο της Ένωσης, προσπαθώντας να αποτρέψει το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο από το να μην εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο, ουσιαστικά αναίρεσε τα κριθέντα με την *Taricco I*. Ωστόσο, με την *Taricco II*, επετεύχθη το ακριβώς αντίθετο: ουσιαστικά επιτράπη στα δικαστήρια των κρατών μελών να επικαλούνται το σύνταγμά τους, για να απαλλαγούν από την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και να θέσουν όρια στην υπεροχή του.⁵¹¹

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι το ΔΕΕ, στις αποφάσεις του *Melloni*, *Åkerberg Fransson*, *Jeremy F* και *Taricco I*, επιβεβαιώνει την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, τηρώντας αυστηρή στάση όσον αφορά την εφαρμογή των εθνικών προτύπων προστασίας. Κατέστησε, μάλιστα, σαφές ότι το ανώτατο όριο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων τίθεται από το δίκαιο της Ένωσης και τα κράτη δεν επιτρέπεται να το υπερβούν, ενώ διακήρυξε ότι συνταγματικές διατάξεις που παρέχουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από αυτό που παρέχει η Ένωση μπορούν να εφαρμοστούν μόνο στην περίπτωση που δεν έχει λάβει χώρα πλήρης εναρμόνιση σε ενωσιακό επίπεδο και εφόσον δεν παραβλάπτονται οι αρχές της υπεροχής, της ενότητας και της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου. Πλήρης, όμως, ήταν η μεταστροφή του ΔΕΕ στην υπόθεση *Taricco II*, στο πλαίσιο της οποίας ουσιαστικά εισάγεται μιας συνταγματικής υφής εξαίρεση στην αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η *Taricco II* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα απόφασης με σαθρή και αδύναμη αιτιολογία⁵¹², η οποία για πρώτη φορά αναγνωρίζει ουσιαστικά προβάδισμα του εθνικού έναντι του ενωσιακού δικαίου, καταφέροντας το ίδιο το ΔΕΕ ένα σοβαρό πλήγμα στην αρχή της υπεροχής.

⁵¹¹ Dana Burchardt (2017), «Belittling the Primacy of EU Law in *Taricco II*», <https://verfassungsblog.de/belittling-the-primacy-of-eu-law-in-taricco-ii/>, 17/12/2018, 23:31

⁵¹² Ο.π., 18/12/2018, 2:44

Συμπεράσματα

Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έθεσε υπό αμφισβήτηση την πρωτοκαθεδρία του εθνικού συντάγματος ως ανώτατης πηγής δικαίου εντός των εννόμων τάξεων των κρατών μελών και κατ' επέκταση την εθνική τους κυριαρχία. Τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών, λοιπόν, προς διαφύλαξη της εθνικής κυριαρχίας, επικαλέστηκαν θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές ως όριο απέναντι στην ταχύτατη επέκταση του ενωσιακού δικαίου.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι τα συνταγματικά δικαστήρια προσπαθούν γενικά να προσαρμοστούν στις νέες εξελίξεις, η σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και Συντάγματος εξακολουθεί να αποτελεί γι' αυτά μείζον ζήτημα εθνικής κυριαρχίας. Η ρήτρα, λοιπόν, της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να περιορισθεί η διεύρυνση των ενωσιακών αρμοδιοτήτων και παράλληλα να ανασταλεί η ενοποιητική διαδικασία. Τα συνταγματικά δικαστήρια, μάλιστα, θεωρούν ότι εκείνα μόνο δύνανται να προσδιορίσουν το περιεχόμενο της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους μέλους τους. Στην πραγματικότητα, όμως, το ΔΕΕ είναι αυτό που έχει τον τελευταίο λόγο όσον αφορά τον καθορισμό των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών που εντάσσονται στην εν λόγω έννοια, αποκλείοντας παράλληλα τη γενική εφαρμογή της· η επίκληση, λοιπόν, της ρήτρας της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας έγινε δεκτή σε συγκεκριμένα πεδία πολιτικής, όπου δεν διακυβεύεται το κύρος της Ένωσης, αλλά ούτε και η απόλυτη αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, ήτοι σε υποθέσεις σχετικές με την απαγόρευση των τίτλων ευγενείας και τη διαφύλαξη της επίσημης εθνικής γλώσσας του κράτους.

Το Δικαστήριο της Ένωσης, με πρόσφατη νομολογία του αντιμετώπισε την αρχή της υπεροχής υπό το πρίσμα της μέγιστης προστασίας, διακηρύσσοντας ότι το δίκαιο της Ένωσης θέτει το ανώτατο όριο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο τα κράτη μέλη απαγορεύεται να υπερβούν. Παράλληλα, ιδιαίτερη βαρύτητα απέδωσε στη διασφάλιση των αρχών της υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ενότητας του ενωσιακού δικαίου. Το ΔΕΕ, ωστόσο, με την υπόθεση *Taricco II*, ήρθε σε πλήρη αντίθεση με την έως τότε νομολογία του, εισάγοντας εξαίρεση στην αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου η οποία βασίστηκε σε θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της ιταλικής έννομης τάξης.

Βιβλιογραφία

Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα Και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «Υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε. Αθήνα-Κομοτηνή 2009

Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Το Νομικό Σύστημα Της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη 2015

Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, *Β' Μέρος, Ο διάλογος του ΔΕΕ με τον εθνικό δικαστή, Μεταξύ «Simmenthal II» και «Βαλλιανάτος κ.α. κ. Ελλάδας»: Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στις συμπληγάδες των δύο Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων*, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεστούρου-Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016

Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3

Pietro Faraguna (2017), «Special Issue- Constitutional Identity in the Age of Global Migration -Constitutional Identity in the EU- A Shield or a Sword», *German Law Journal*, 7

Andreas Voßkuhle (2010), «Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts- Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund», *European Constitutional Law Review*, 6

Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites»

Joachim Wieland (1994), «Germany in the European Union- The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht», *Kaleidoscope*

Karl M. Meesen (1993), «Hedging European Integration: The Maastricht Judgment of the Federal Constitutional Court Of Germany», *Fordham International Law Journal*, 3

Maastricht, German Constitutional Court decision from 12 October 1993, BVerfGE 89, 155; Brunner v European Union Treaty CMLR [1994] 57, <http://www.ecln.net/documents/Decisions-Germany/summary-maastricht.pdf>,

Karl M. Meesen (1993), «Hedging European Integration: The Maastricht Judgment of the Federal Constitutional Court Of Germany», *Fordham International Law Journal*, 3

Karlsruhe (1993) English abstract by David Thorneloe, Press Release Nr. 39/93, <http://archiv.jura.uni-saarland.de/Entscheidungen/abstracts/maastricht.html>

Gerhard van der Schyff (2016), «EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites»

Mart Cartabia (1990), «The Italian Constitutional Court and the Relationship Between the Italian Legal System and the European Community», *Michigan Journal of International Law*, 12

Valentina Colcelli, «Overview of the relationship between the Italian Constitutional Court and EU Law, with particular reference to the Italian Constitutional Court's approach to renewable energy policy», *EU and comparative law issues and challenges series*, 2

Maria Dicosola (2007), «Co.Co.A.- Comparing Constitutional Adjudications- A Summer School on Comparative Interpretation of European Constitutional Jurisprudence- The Interaction between European Law and National Law in the Case Law of Constitutional Courts- Italy: The interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of “limits” and “counter-limits”», 2nd Edition, University Of Trento Department of Legal Sciences Faculty of Law

Antonio La Pergola, «Italy and European Integration: A lawyer's Perspective», *Ind. Int'l & Comp. L. Rev.*, 4

Maria Angela Jardim de Santa Cruz Oliveira, *International Trade Agreements Before Domestic Courts- Lessons from the EU and Brazilian Experiences*, Springer International Publishing Switzerland 2015

Ramy Srour, «Italy accepts the supremacy of European Community Law», *Journal of Politics & Society*

Anne Marie Slaughter, Alec Stone Sweet, Joseph Weiler, *The European Court and National Courts: Doctrine & Jurisprudence: Legal Change in Its Social Context*, Hart Publishing, Oxford 1998

La « jurisprudence des Semoules » : les lois postérieures priment sur les traités (CE, sect., 1°/03/1968, Syndicat général des fabricants de semoules de France), <https://www.fallaitpasfairedudroit.fr/droit-administratif/le-bloc-legalite/le-droit-international/101-la-superiorite-des-lois-posterieures-sur-les-conventions-internationales-ce-sect-1d031968-syndicat-general-des-fabricant-de-semoules-de-france>

20 octobre 1989 – Nicolo, Supériorité des traités sur les lois, Analyse, <http://www.conseil-etat.fr/Decisions-Avis-Publications/Decisions/Les-decisions-les-plus-importantes-du-Conseil-d-Etat/20-octobre-1989-Nicolo>

Jan-Herman Reestman (2009), «Comments on the German Constitutional Court's Decision on the Lisbon Treaty, The Franco-German Constitutional Divide, Reflections on the National and Constitutional Identity», *European Constitutional Law Review*, 5

Anneli Albi (2007), «Supremacy of EU Law in the New Member States- Bringing Parliaments into the Equation of "Co-operative Constitutionalism" », *European Constitutional Law Review*, 3

Francisco Balaguer Callejon (2017), «The dialectic relation between the national and the European constitutional identity in the framework of European Constitutional Law», *UNIO- EU Law Journal*, 3

Elke Cloots (2016), «National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU», *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2

Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*

Anita Blagojevic, «Procedures regarding National Identity clause in the National Constitutional Court's and the CJEU'S case-law», *EU and Comparative Law issues and challenges*

O Werner Vandenbruwaene (2014) σχολιάζει το βιβλίο του François-Xavier Millet, *L' Union européenne et l' identité constitutionnelle des États membres (The EU and the constitutional identity of the Member States)*, Book Reviews, 12

Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου- Μαλούχου, «Η Συνθήκη της Λισσαβόνας και η εθνική συνταγματική τάξη: Η εμφάνιση ενός συνταγματικού δεσμού», *Γραπτή απόδοση της προφορικής εισήγησης στο 1Ε' Επιστημονικό Συμπόσιο- αφιερωμένο στο Γ. Σ. Κούρτη- που διοργάνωσε στι 2 και 3 Δεκεμβρίου 2010 ο Τομέας Νομικής Επιστήμης του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς, σε συνεργασία με το Ελεγκτικό Συνέδριο και τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, με θέμα «Η Συνθήκη της Λισσαβόνας εντός της ελληνικής έννομης τάξης»*

Mattias Wendel (2011), «Lisbon Before the Courts: Comparative Perspectives», *European Constitutional Law Review*, 7

Anna-Bettina Kaiser (2010), «German Federal Constitutional Court- German Data Retention Provisions Unconstitutional In Their Present Form; Decision of 2 March 2010, *NJW* 2010, p. 833», *European Constitutional Law Review*, 6

Lorenzo F. Pace (2016), «And indeed it was (failed) nullification crisis: The OMT judgment of the German Federal Constitutional Court and the winners and losers of the final showdown in the OMT case», σελ. 6 <http://www.sidiblog.org/2016/09/01/and-indeed-it-was-a-failed-nullification-crisis-the-omt-judgment-of-the-german-federal-constitutional-court-and-the-winners-and-losers-of-the-final-showdown-in-the-omt-case/>,

Ευγενία Πρεβεδούρου, *Α' Μέρος, Ο θεσμικός ρόλος του ενωσιακού δικαστή, Ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας ως αρχή του Ενωσιακού Δικαίου, «Το Δικαστήριο της ΕΕ Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών- Συνέδριο προς τιμήν του Καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, Προέδρου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*, Επιμέλεια: Λίνα Παπαδοπούλου- Ευγενία Πρεβεδούρου- Κωνσταντίνος Γώγος, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 53

Petr Briza (2009), «The Czech Republic- The Constitutional Court on the Lisbon Treaty- Decision of 26 November 2008», *European Constitutional Review*, 5

Jan Komarek (2009), «The Czech Constitutional Court's Second Decision on the Lisbon Treaty of 3 November 2009», *European Constitutional Law Review*, 5

Jan Komarek, «Playing With Matches: The Czech Constitutional Court's Ultra Vires Revolution», *UK Constitutional Law Association*, <https://ukconstitutionallaw.org/2012/02/22/jan-komarek-playing-with-matches-the-czech-constitutional-courts-ultra-vires-revolution/>

Gábor Halmai (2017), «The Hungarian Constitutional Court and Constitutional Identity», <https://verfassungsblog.de/the-hungarian-constitutional-court-and-constitutional-identity/>

Philippe Gérard & Willem Verrijdt (2017), «Belgian Constitutional Court Adopts National Identity Discourse- Belgian Constitutional Court No. 32/2016, 28 April 2016», *European Constitutional Law Review*, 13

Richard L. Creech (2006), «Court of Justice of the European Communities- While the Advocate-General Finds Eurojust's Language Rules for Job Applicants Partly Contrary to Union Law, the Court Dismiss Case for Lack of Standing. Decision of 15 March 2005 in Case C- 160/03, Kingdom of Spain v. Eurojust», *European Constitutional Law Review*, 2

Vasiliki Kosta (2009), «European Court of Justice- Case C-213/07, Michaniki AE v. Ethniko Simvoulío Radiotileorasis, Ipourgos Epikratias», *European Constitutional Law Review*, 5

Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3

Leonard F.M. Besselink (2010), «National and constitutional identity before and after Lisbon», *Utrecht Law Review*, 3

Εργασία εξαμήνου των: Τζίμου Δημήτρης, Χαρίση Χρυσής, Ψυχογιού Δέσποινας (Φεβρουάριος 2018), «Ο σεβασμός της πολυμορφίας ως όριο στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ευρωπαϊκό Κοινό Δίκαιο-Δημόσιο και Ποινικό Δίκαιο (Σκέλος Δημοσίου Δικαίου)- Χειμερινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκουσες: Κανελλοπούλου Νέδα και Τσόλκα Όλγα

Martin van den Brink (2018), «Is the Reasoning in “Coman” as Good as the Result?», <https://verfassungsblog.de/is-the-reasoning-in-coman-as-good-as-the-result/>

Εργασία εξαμήνου (Ιούνιος 2018), «C-399/11, Stefano Melloni κατά Ministerio Fiscal», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ειδικά Θέματα Δικαίου Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου- Εαρινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκοντες: Χ. Ταγαράς, Μ. Μαρούδα και Ο. Τσόλκα

Koen Lenaerts (2012), «Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights», *European Constitutional Law Review*, 8

Aida Torres Pérez (2012), «Spanish Constitutional Court- Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door; Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011», *European Constitutional Law Review*, 8

A. Torres Perez (2014), «Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue», *European Constitutional Law Review*, σελ. 309

Γ. Αναγνωσταράς (2016), «Θεμελιώδη δικαιώματα και ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης: ο έμμεσος διάλογος του Δικαστηρίου της ΕΕ με το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο», *Εφημερίδα*

Mario Garcia, «Cautious Openness: the Spanish Constitutional Court's approach to EU law in recent national case law», <http://europeanlawblog.eu/>

D. Sarmiento (2016), «The German Constitutional Court and the European Arrest Warrant: The latest twist in the judicial dialogue», <http://eulawanalysis.blogspot.com/>

Javier A. Gonzalez Vega (2014), «What level of protection? European and domestic standards at stake: The Melloni case at Spain's constitutional court», <http://beucitizen.eu/>

V. Franssen (2014), «Melloni as a Wake-up Call- Setting Limits to Higher National Standards of Fundamental Rights' Protection», *European Law, News and comments on EU law*

Μανώλης Περάκης (2015), *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ*, σελ. 185-187

Β. Σκουρής, ομιλία στον ΔΣΑ (28/3/2013), όπως παρατίθεται από την Ε. Πρεβεδούρου (2014), *Το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη της Ένωσης (οριζόντιος «διάλογος» μεταξύ διοικητικών πρωτοδικείων-Χάρτη και εθνικά συνταγματικά πρότυπα)*, <https://www.prevedourou.gr/>

Εργασία εξαμήνου (Φεβρουάριος 2018), «Ne bis in idem: Η εθνική διάσταση», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- ΠΜΣ Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών- Κατεύθυνση «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική»- Μάθημα: Ευρωπαϊκό Κοινό Δίκαιο-Δημόσιο και Ποινικό Δίκαιο (Σκέλος Ποινικού Δικαίου)- Χειμερινό εξάμηνο σπουδών 2017-2018- Διδάσκουσες: Κανελλοπούλου Νέδα και Τσόλκα Όλγα

Ι. Δημητρακόπουλος, «Αρχές της ασφάλειας δικαίου, της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, παραγραφή αδικημάτων περί τον ΦΠΑ και σχέση μεταξύ εθνικού Συντάγματος, Χάρτη ΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ, στις αποφάσεις *Taricco I* και *Taricco II* του ΔΕΕ»

Pietro Faraguna (2017), «The Italian Constitutional Court in re Taricco: “Gauweiler in the Roman Campagna”», <https://verfassungsblog.de/the-italian-constitutional-court-in-re-taricco-gauweiler-in-the-roman-campagna/>

Dana Burchardt (2017), «Belittling the Primacy of EU Law in Taricco II», <https://verfassungsblog.de/belittling-the-primacy-of-eu-law-in-taricco-ii/>